СУЧАСНІСТЬ

Б. Олександрів: Вірші до друзів — В. Некрасов: По обидва боки океану — Б. Кравців: Доля українського шевченкознавця в УРСР — П. Чернов: До національних відносин в УРСР — Д. Ребет: Патріотичні курйози, громадське злочинство і молода сила — М. Богачевська: 1848 рік у Східній Галичині — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки
Лист до редакції

6 (42)

ЛИПЕНЬ 1964

SUČASNIST' - Juni 1964 - München 2, Karlsplatz 8/III

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (42)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

digitized by ukrbiblioteka.org

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ: **ВІРШІ ДО ДРУЗІВ**

Адресовані людям вірші—
Найщиріший у світі лист.
Ліна Костенко

*
* *

М. К.

І коли по грозі ти до мене прийдеш, одинока,
З боротьбою в душі, з незагоєним смутком в очах —
Я зустріну без слів ... Бо в несміло притишених кроках
Зрозумію усе: і кохання, і кривду, і жах ...

Буде плакати ніч, мов хоронячи згублену мрію,
Невтишимі вітри будуть тужно ридати за склом.
Я на грудях моїх твої руки холодні зігрію,
До ласкавих долонь припаду посмутнілим чолом ...

*
* *

А. С.

На схили гір лягла прозора тінь.
Тебе нема, і сумно гасне вечір ...
Старий Дзвонар*) підняв крижані плечі
І позира в таємну голубінь.

В моїх очах — ні скарги, ні молінь, —
Даремний жаль, безсило-марні речі.
Стирає час, під дикий спів хуртечі,
Блакитну грань омріяних видінь ...

І чужина безрадісна, сувора
Вбиває цвіт моїх рум'яних літ.
Тебе нема, і сумно гаснуть гори ...

Але в думках — як дивний самоцвіт
Мені гориш ... І в сірій чужині
Тебе зову, творю тобі пісні ...

---

*) Großglockner, назва гори в Каринтії.

*
* *

З. М.

Те, що мусіло статися — сталось
І зневіри сльоза не пече.
Тільки давнє на мить одізвалось
У душі боляче-боляче...

Так. Радій, що не сталося гірше,
Що невипитий келих — розбивсь.
Я навчився мережити вірші,
Але жити, на жаль, не навчивсь.

І не треба. Повір же: не треба!
Не шукай до щодення ключів.
Бо незбагнута синява неба
Наймудріша з усіх мудрощів.

Вже не плаче невтішене серце,
І вогонь, що горів, — догоря.
Тільки спомин, як тихе озерце,
У якому відбилась зоря.

*
* *

Н. Н.

Ну, от і все. Спалив твої листи
І засмутивсь, відчувши ніби втому.
Немов не дим, а так немов би ти
Десь відпливла у далеч невідому.

Спали мої. І будем знову ми,
Як мандрівці, що стрілися на мості.
Нехай пливуть твої й мої дими
І може десь зійдуться в високості.

digitized by ukrbiblioteka.org

*
* *

У нашому саду ще стоїть красень-
каштан, а більше вже нічого немає...
(З листа сестри)

Каштан лишився в нашому дворі.
Ні хати вже немає, ані плоту.
Та ще лишилась стежечка по воду,
Яку носив я з річки у відрі...

Вже не співають півні на зорі.
Немає їх... Лиш жаби на погоду
Так само квакають з левади біля броду,
Там, де сусід наш ставив ятірі...

Спустів наш сад... Старих родючих слив
Давно нема. Хтось, мабуть, їх палив
У лютий рік, як вдарили морози,

Лише каштан дрімав під вітру свист...
О сестро, сестро, втішся, витри сльози,
Пришли мені з каштана того лист...

*
* *

І. Качуровському

Хороший друже мій, самотнику печальний!
З пристанища матросів і повій,
З Док-Суду темного лунає голос твій,
Як арфи дзвін — мажорний і ридальний.

І мов крізь дим, я бачу берег дальний,
Зелених трав розгорнутий сувій,
Маленьку пасіку... Крилаті сонми мрій
Тут виплекав soltero ідеальний!

О, чужино! Безкрая чужино!
У небі чорному важкі великі зорі
Вночі тремтять, стікають за вікно

І, спливши, губляться, мов іскорки прозорі...
І кожну ніч збирає їх поет,
І кожен день — октава чи сонет.

ВІКТОР НЄКРАСОВ: **ПО ОБИДВА БОКИ ОКЕАНУ**

(Закінчення)

II. В АМЕРИЦІ

З живою Америкою я вперше познайомився рівно сорок років тому не в дуже легкому і ситому 1922 році в своєму рідному Києві. Було мені тоді одинадцять років, і бігав я босоніж (дерев'яники і взуття на мотузяній підошві було недосяжною розкішшю) до п'ятої кляси 43-ої трудової школи.

Америку, а за транскрипцією тих літ ПАСШ, Північно-Американські Сполучені Штати — я знав головним чином з Майн-Ріда і Купера, з поштових марок (не дуже цікавих — переважно президенти) та ще з конденсованого молока АРА, яким годувала нас, дітей, американська добродійна організація Гувера (налички з цих бляшанок з індіянами й бізонами ми теж пильно колекціонували). Крім того, на шляху до школи я завжди зупинявся біля примощеної на стіні «Пролетарської правди» і з трудом читав (її друковано на синьому обгортковому папері) про греко-турецьку війну й Вашінґтонську конференцію. На американські фільми я ще не ходив. Це почалося приблизно рік пізніше — «Володарка світу», «Королева лісів», «Богиня джунґлів»... Жодного живого американця на очі не бачив: в АРА молоко й білу, як сніг, і м'яку як вата, булку видавали росіяни.

І от одного разу до Києва приїхав і зупинився в нас (готелів у місті не було, а тітка моя працювала тоді в бібліотеці Академії наук) не більше й не менше, як директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки містер Гаррі Міллер Лайденберґ — немолодий сухорлявий пан, який носив через плече на ремінці портативну машинку до писання, на якій щоденно відстукував довжелезні листи додому. При кінці кожного рядка дзвонив дзвіночок, і я спочатку щохвилини бігав відчиняти двері. Коли він приїхав, йому приготували ванну. Це було далебі не легко: дров не було і вода теж не завжди бувала. Ми всі дуже пишалися цією добре організованою ванною, повісили чистий рушник, а гість наш за три хвилини вийшов звідти, навіть не занурившися в воду і не торкнувшися рушника. Усі були засмучені. По обіді він запропонував допомогти мити посуд — дома, мовляв, він завжди це робить, — але йому відмовили. Коли він виїхав, на його подушці встановили приколотий англійською шпилькою чи то доляр, чи червінець — не па-

digitized by ukrbiblioteka.org

м'ятаю вже що. Усі трохи образилися і в той же час були зворушені. От і все, що я пам'ятаю про Гаррі Міллера Лайденберґа, директора однієї з найбільших у світі бібліотек, першого американця, з яким я познайомився. Мені він сподобався.

Другий, якого я знав, працював у нас на будові двірця. Я там теж працював стажером після профшколи. Звали його містером Боркґревінком, а робітники прозвали Борщгривеником, бо він, як і всі, терпляче стояв у робітничій їдальні в черзі за борщем. Він був високий, худий, мовчазний, ходив у черевиках на товстій підошві — предмет загальної заздрости — і щоденно, як консультант у справах бетону, писав довгі «меморандуми м-ра Боркґревінка», що вивішувалися в кімнаті начальника робіт. Цей американець мені не сподобався — здався нудним.

З того часу з американцями я не стикався, як не згадувати «генерала Шермана» — півважкий танк, на якому я поїздив один раз на фронті.

Проминуло немало років. І от восени 1960 року, точніше — 2 листопада о 9 год. 30 хв. за нью-йоркським часом, я вперше ступив на американську землю, вірніше бетон міжнародного аеродрому Айдвайдл.

Усе таки, як собі хочете, а це незбагненне — за один день пів земної кулі. Ранком морозяна (- 8°), засніжена Москва, а за двадцять годин ми тягали вже свої пальта на руках у Нью-Йорку. Десь на півдорозі був ще Брюссель — крім обіду, старовинні залі ратуші і оглядання спорожнілого Атоміюму, — потім Ля-Манш (за п'ятнадцять хвилин!), десь там праворуч Лондон («Дивіться, дивіться!» — але нічого не видно), залитий від овиду до овиду вогнями Манчестер, чорна, як ніч, Ірляндія, останні европейські пасажири в тихому Шенноні, а далі сім годин над океаном. Роздягнувшись до плавок у півпорожньому «Інтерконтиненталі», ми захропли. Прокинулися від чийогось колюмбівського крику: «Земля!» Після Манчестеру Нью-Йорк вогнями не приголомшив, зрештою, здається, був легкий туман.

Уночі я дивився з вікна дванадцятого поверху «Говернор Клінтон готелю» на Пенсільванський двірець у себе під ногами, на сліпучий напис хмаросягу редакції «Нью-Йоркер» і все ще не вірив своїм очам: невже я в Нью-Йорку?

Передбачаю тисячі питань. А чи правда, що ку-клюкс-клян усіх тероризує? А чи правда, що в Нью-Йорку що шість хвилин відбувається злочин? Чи температура там улітку підноситься до + 45 у тіні? Що на кожного американця припадає чверть автомашини? що . . . Ні, на жодне з цих і подібних їм питань відповідати не буду. Буду говорити тільки про те, що бачив на власні очі. І мірою можливости ніяких чисел, хоч в Америці їх дуже люблять. А може, саме тому.

Почну з Нью-Йорку... Ні, з нашої групи. Ми не делеґація, ми туристи. Нас двадцять осіб: викладачі, журналісти, інженери — те, що називається радянською інтеліґенцією. Кожен заплатив досить кругленьку суму, і за це його чотирнадцять днів будуть возити в потягах і великих автокарах по північно-східніх стейтах — Нью-Йорк, Вашінґтон, Чікаґо, Ніяґара, Детройт, Дірборн, Баффало і знову таки Нью-Йорк. Керівник нашої групи такий собі, назовім його для простоти Іваном Івановичем, — людина гарна, але перелякана, очевидно, ще з дитинства. Крім того, до нас прикомандирувала туристична компанія «Американ експрес» рухливу, з альбомом людину з краваткою-метеликом — Тадеуша Осиповича, вихідця чи то з Польщі, чи з Прибалтики, нашого ґіда, про котрого відразу скажу, що містером Адамсом з «Одноповерхової Америки» він не був ні в якому розумінні.

Наївно, звичайно, припускати, що за два тижні можна бодай приблизно пізнати Америку. Але співставити до якоїсь міри побачене з тим, що читав про неї, все таки можна. І ось тут усе залежить від організації самої подорожі.

Скажемо щиро: радянського туриста не скрізь і всюди пускають. У маршрутах для нас немає Півдня — Нью-Орлеану, Люїзіяни, Міссісіпі, тих місць, де становище негрів у багато разів складніше, ніж на Півночі. У Нью-Йорку найсуворіше заборонено відвідувати Бруклін. У Ніяґара-Фолс, де кожен таксист пропонує за якийсь доляр перевезти тебе на канадський берег (звідти відкривається особливо ефектний вигляд на водоспад), Тадеуш Осипович спеціяльно попередив нас, щоб ми про це й не думали.

Америка — країна особлива. Одна наша письменниця, відвідавши її, сказала: «Що мене в Америці приголомшило, це те, що нічого не приголомшило». Якось не віриться. Мене у всякому разі багато що приголомшило, хоч до багато чого з того, що я бачив — до хмаросягів, до великої кількости машин, до вогнів Бродвею, до недільних випусків газет вагою з кілограм — я був приготований. І власне це — гігантські будинки, гігантські міста, автостради, що перетинають усю країну, з тисячами тисяч автомашин, що мчать по них, двадцятиповерхові маґазини, бакханалія реклям, що ні на секунду не гаснуть, знаменитий американський сервіс — словом, усе це приголомшуюче багатство й достаток, вони й утруднюють, заважають спочатку осмислити щось більш глибоке й істотне.

А для того, щоб якнебудь проникнути хай навіть до відносних глибин, треба не тільки ходити по музеях, злазити на вершок Емпайр-стейт-білдинґ чи фотографувати Ніяґару, треба ще й інше, набагато складніше — уміння неупереджено, тверезо і сумлінно заглиблюватися в усе, що бачиш. А це зовсім не так легко, як здається.

digitized by ukrbiblioteka.org

Що й казати, з Америкою, точніше — з Сполученими Штатами, ми зараз не в дружбі. Ми, дві найбільші й найсильніші держави світу, в ідейному й політичному відношенні противники. Двадцять років тому ми були союзниками, зараз ми противники. Це страшне слово, його не хочеться вживати, можливо, навіть і не треба. Але ховати голову під крило все таки не варто. Ми не довіряємо один одному. Ми маємо упередження один проти одного. Ми обвинувачуємо один одного.

У таких умовах їздити по країні, а потім ще писати про неї зовсім не легко. І спілкуватися з людьми теж не просто. А спілкування — хай з друзями чи недругами — це найважливіше. Тільки через спілкування можна дійти до цих самих, хай навіть і відносних глибин того, що тебе цікавить. А цікавить передусім життя, чим люди дишуть. А потім уже Емпайри й Крайслери . . .

Найлюбіший наш Іван Іванович найбільше боявся якогось відхилення від розкладу й розпорядку. Перебуваючи в стані безнастанного напруження й хвилювання, він щохвилини перераховував нас, як курчат, і найстрашніше для нього було, коли йому казали: «А я не хочу в Національну ґалерію, я хочу в музей Ґуґґенгайма чи просто погуляти по Бродвею». Оцього «просто погуляти» він чомусь особливо лякався.

Першого ж дня в Нью-Йорку, після оглядин будови Організації Об'єднаних Націй, тут таки при вході, він улаштував першу виробничу нараду, першу «летючку». Попросивши Тадеуша Осиповича відійти набік, він виголосив невеличку промову про дисципліну, про завдання й обов'язки невеликого радянського колективу на чужій землі, про те, що той чи цей першого ж дня спізнився на обід і, відірвавшись від колективу, вимушені були приїхати сюди на таксі, і щоб на майбутнє цього не було, бо інакше він змушений буде вжити відповідних заходів, не повідомивши, правда, яких. Ми, як школярі, стояли при стіні величезної будови, мовчки слухали його, потім винні почали виправдуватися, голоси поволі підвищувалися, наростала суперечка, а Тадеуш Осипович стояв обабіч, іронічно на нас поглядаючи. Було трохи соромно.

Бідний, бідний Іван Іванович. Де в чому я розумів його, мені було його навіть шкода. Все таки йому за нас усіх відповідати, а нас двадцять осіб, і нікого ж він не знає, знайомі ми не більше доби і перебуваємо не в себе дома, а в місті Жовтого диявола, а в ньому і ґанґстери, і поліцаї, і ФБІ . . . Ну як не співчувати. І все ж найдобріший наш Іван Іванович забував одне — те, що до нас, людей з Радянського Союзу, пориваються, прагнуть спілкування з нами, і ми не маємо права відгороджуватися, замикатися в собі. До кожного нашого руху приглядаються, до кожного слова прислухаються, тому триматися ми мусимо зовсім природно, бути самими собою. Зайва обережність — назовім це так — не зближує людей, вона відштовхує.

І все таки, не зважаючи на суворий розклад і розпорядок, дещо про Америку дізнатися вдалося. Не дуже багато, але вдалося.

Отже (я дещо ухилився), почнемо з Нью-Йорку, хоч про нього стільки вже писано, що якось боязко починати. Пробули ми в ньому в загальному п'ять днів — строк мізерний. Хоч і як дивно, але до цього Вавилону досить швидко призвичаюєшся. Спочатку хмаросяги приголомшують, особливо Менгеттен, — але дуже скоро починає здаватися, що ти бачив їх усе життя, ходив між ними, злазив на сотий поверх. Розмови про те, що вони пригноблюють, нісенітниця (гітлерівська імперська канцелярія у Берліні, попри свої скромні розміри, пригноблювала мене значно більше), — багато з них, будови останніх літ, дуже легкі (власне легкі!), повітряні, прозорі. У них багато скла, вони один в одному дуже химерно відбиваються, а вранці й увечорі, освітлені скісним промінням сонця, просто гарні. Поруч з ними хмаросяги початку століття здаються вже чимось архаїчним — грецький портик на височині тридцятого поверху викликає тільки усмішку.

На самому вершку Емпайрстейт-білдінґа, найвищої в світі будови, є плятформа для оглядання. За якусь там суму можеш з'їхати туди на двох швидкісних ліфтах, подивитися в далекоглядну руру, випити каву, купити сувеніри.

Ми, звичайно, теж з'їхали. І мушу сказати, коли стоїш над цим містом і десь унизу під тобою згромадилися на великому просторі десятки хмаросягів, а між ними, як в ущелинах, повзають якісь мурашки і мчать маленькі автомобільчики, а он там Іст-Рівер, і Бруклінський міст, і Гадзон з своїми пристанями й пароплавами, коли стоїш отак, овіяний вітром, і дивишся на це місто-велетня, місто-спрут — назвіть його, як хочете, — не можеш не відчувати хвилювання. Колись щось подібне я відчув на вершині Ельбруса. Кавказ під тобою! Все нижче від тебе. Навіть Казбек і той нижчий. Але там тоді захоплювала велич і краса природи, тут — велич і краса людини. Адже все це вона зробила — її мозок, її руки. І тут же мимоволі ставиш собі питання: скільки таких Емпайрів, і Крайслер-білдінґів, і мостів, рівних рвучкому, легкому Вашінґтон-бріджеві через Гадзон, скільки корисного можна б побудувати за гроші, які видаються на всякі «Поляріси», «Онест-Джони» й інші веселі іграшки 20 віку. (До речі, великі, нормальної величини макети бойових ракет стоять в Америці перед різними воєнного характеру установами, як свого часу стояли старовинні гармати, а одну з таких ракет ми виявили навіть у вестибюлі Центрального двірця в Нью-Йорку. Пощо він там?).

*

Нью-Йорк (а на зорі своєї юности Нью-Амстердам і Нью-Орандж, коли ними володіли голляндці) ніяк уже не молодий. Йому вже триста років. За переказом, його куплено — вірніше, не його, а острів Менгеттен — голляндським мореплавцем Петером

digitized by ukrbiblioteka.org

Мінветом в індійців племени ірокезів за двадцять чотири доляри.

З цих трьох сот років п'ять років (1785-90) Нью-Йорк був столицею держави, зараз йому підвладний лише один стейт. Розкинувся він з своїм вісіммільйоновим населенням на трьох островах й одному півострові. Складається він з п'ятьох частин: Брукліну, Куїнсу, Бронксу, Річмонду і Менгеттену — вузенького острівця, на якому, власне кажучи, все й зосереджене. Менгеттен своєю чергою ділиться на три частини: Давн-тавн (Нижнє місто) — від південного кінця острова (Баттері-парк) до 23-ої вулиці, Мід-тавн (Середнє місто) — від 23-ої вулиці до 59-ої (Центральний парк) і Ап-тавн (Верхнє місто) — від 59-ої вулиці до північного кінця острова. Мід-тавн найменший з них, але в ньому все найбільше й найславетніше: будова ООН, Рокфеллер-центр, два найбільші двірці — Пенсільванський і Великий Центральний, два найбільші хмаросяги — Емпайр і Крайслер і пуп Нью-Йорку — Таймс-сквер. Недалеко від нього, а значить, і від Бродвею жили й ми в своєму «Ґовернор-Клінтон готелі» — кам'яній громадині на двадцять вісім поверхів: «блискуче розміщення в центрі Менгеттену, 1200 апартаментів, кондиційоване повітря, телевізія двадцять один дюйм (в окремих апартаментах кольорова), зручність, комфорт, привітність . . .»

Менгеттен розчленований на клітини. Уздовж усього острова з півночі на південь ідуть евеню (їх чотирнадцять, не рахуючи двох набережних), упоперек, зі сходу на захід, під прямим кутом до евеню двісті двадцять вулиць — «стріт». (Наш готель міститься на розі 7-ої евеню й 31-ої стріт). Через увесь острів навскоси, порушуючи правильність клітин, навально простягається Бродвей — мабуть, найдовша вулиця в світі, кілометрів з двадцять, не менше.

Першого ж дня ми кинулися на Бродвей. Власне Бродвей — серце Нью-Йорку, його Хрещатик, як назвав його один з наших киян, — це відносно невеликий відтинок від 34-ої до 52-ої стріт. Власне цей відтинок знімають у всіх кінофільмах, що показують Нью-Йорк, яким його всі собі уявляють. Нью-Йорк вогнів і розваг, саме тут знамените «світове перехрестя» — Таймс-сквер (перетин Бродвею, 42-ої стріт і 7-ої евеню), саме тут всі на згадку фотографуються (що зробили й ми грішні) на фоні реклями Шевроле або всьому світові вже відомого молодого, чарівного курія розміром у два поверхи, що прославляє цигарки «кемел», — він протягом двадцять чотирьох годин на добу випускає з рота величезні кільця справжнього диму. Коротше кажучи, Бродвей, при всій його довжині, вулиця невелика і, що найдивніше, десь з одинадцятої години вечора починає випорожнюватися — тобто саме тоді, коли, наприклад, Вія Венето (римський Хрещатик) щойно починає залюднюватися. Якось я вночі повертався Бродвеєм, і дивно було бачити все це море вогнів, що сяє й блимає, спрямоване тільки на мене, — Бродвей був безлюдний.

Друге, що мене вразило, — це надмір маленьких щілиноподібних крамничок. У них бавляться якимись незрозумілими для мене електричними грами (і молодь, і старики, і навіть старі жінки), в інших продаються всякі забавні речі — плазуючі, зовсім подібні на живих змії, якісь засушені індіянські голови з довгим волоссям (не лякайтеся — з пластмаси), потворні маски, всілякі механічні іграшки, що плигають, скачуть, крутяться, пищать.

До речі, про іграшки. В Америці вони чудові. Я довго стояв перед однією «залізничою» вітриною (правда, не в Нью-Йорку, а в Брюсселі, але іграшка була американська) і не міг відірватися. Три потяги — один вантажний з теплотягом, один пасажирський з паротягом й один експрес з п'ятьох вагонів з електротягом — циркулювали дуже складним плетивом рейок, в'їжджали в тунелі, мчали по мостах, свистіли, гули, зупинялися на станціях, іноді перед семафорами і ніде не натикалися один на одного. А позаду був аеродром, на якому час від часу приземлялися літаки. Але це ще не все. Надходив вечір, у вікнах будинків спалахували вогні, а в льокомотиві прожектори. Я з трудом відірвався від цього видовища: все дитинство я мріяв про такий потяг (про такий? про такий я навіть і не мріяв . . .), і ніколи в мене його не було. Якби трапилися в мене зараз гроші, я його конечно купив би. Не собі, звичайно, а восьмирічному синкові мого приятеля, але перед тим, як віднести йому цю втіху, я замкнувся б на ключ у своїй кімнаті, і ніхто не бачив би, що я робив . . .

Неймовірно принадні, звичайно, й солдатики, ті, яких раніше називали олив'яними, а зараз навіть не знаю, з чого вони зроблені, — усіх видів, розмірів, національностей і віків. Американці, індіяни, араби, наполеонівські ґренадири, лицарі, берсальєри — тільки червоноармійців не бачив. Довести до безсоння кожного підлітка можуть і всілякі ґарнітури — ковбойський, наприклад: з широкими загнутими крисами капелюх, штани з торочками, хустка на шию і пара «кольтів» у розкішних кобурах на широкому ремені з металічними прикрасами. Можна для повноти картини й шерифську зірку купити.

Бачив я, правда й інші іграшки, зроблені з не меншою майстерністю. Наприклад, бомбардувальник «боїнґ» — він літає і навіть скидає бомби. Або танк з ракетним устаткуванням. У телевізорі якось показували танк, що повзе на глядача. Приповз, навів на тебе гармату і . . . «Купуйте найліпші розваги для ваших дітей — танки такої й такої фірми!»

Але повернімося на Бродвей. Найбільше на ньому (на цьому відтинку між 34-ою й 52-ою стріт) театрів та кін. У театр ми, на жаль, не потрапили (хоч «бродвейський театр» — найцікавіше й найхарактеристичніше явище нью-йоркського театрального життя), зате в кіні були, першого навіть дня, спокусившися реклямою знаменитого Ельвіса Преслі — кумир американських дівчат. Цей

digitized by ukrbiblioteka.org

гарний, дещо солодкавий двадцятидволітній хлопець кілька років тому блискавично завоював своїми пісеньками всю Америку. Коли не помиляюся, йому ж світ зобов'язаний і рок-н-ролом. За яких кілька тижнів Преслі став мільйонером, і популярність його досягла таких розмірів, що коли надійшов час призову до армії, воєнний департамент США одержав, як писали в газетах, кілька десятків тисяч листів і телеграм від закоханих дівок з проханням не позбавляти їх кумира. Але воєнний департамент усе ж позбавив, Ельвіс відслужив належний йому строк, і саме цій події — Ельвіс в армії — присвячена була комедія, на яку ми потрапили. Комедія виявилася дрібницею, так собі смішною, ніякого рок-н-ролу Преслі не танцював і співав навіть не дуже багато, хоч і мило, головне ж зідхав за дівчиною, а вона за ним, і кілька разів вони поцілувалися — от і все. Коштувала нам ця розвага по долярові і, скажу між нами, тих нотацій, які нам, трьом аматорам кіна, довелося вислухати на першій «летючці» біля стін Організації Об'єднаних Націй.

До кіна ми більше не ходили, але уявлення про нього все таки мали, бо в готельних кімнатах стояли ті самі телевізори 21 дюйм (ширина екрана), а працюють вони двадцять дві години на добу на одинадцятьох каналах. Ну й надивилися ж ми бійок! І яких! І в барах, і на вулицях, і в потягах, і в розкішних сальонах, на морі, під землею, в повітрі, з перекиданням столів, шахов, з ріками крови і такою кількістю пострілів, що вони звучали в мене у вухах ще добрих два тижні по поверненні додому. А б'ються ж як... А хлопці які, і як вправно вони вилітають через весь шинок, перевертом, догори ногами, розкриваючи своїм тілом половинки дверей, просто на вулицю, а потім, витерши тільки носа, таким самим способом витурюють свого противника вже у вікно. А переслідування, а перегони! Тільки в дитинстві я бачив такі, хібащо машини стали тепер довші, пласкіші та швидші. Бачили ми й Распутіна, і російських князів на тройках, і якихось гіпнотизерів, і пишних жінок, що долають мужчин тарзанової комплекції... Прикро лише, що в найнапруженішу мить на екрані з'являється раптом гарненька дівчина і досить таки довго миє голову якимись особливими стружками з мила або чарівна парочка на березі озера ніяк не може поцілуватися, поки молодий парубійко не догадається проковтнути відповідну пілюлю, що знищує поганий запах у роті. Такі й подібні їм сцени переривають що десять хвилин кожен фільм, кожну програму — це рекляма, на прибутки з якої й живе телевізійна компанія. І уявіть — вона діє. Навіть на нас подіяла: всі ми врешті-решт купили магічні таблетки «енесін» від болю голови, хоч мене, наприклад, ця хвороба не мучить.

Так, американська телевізія — річ страшна, я багато про неї чув, але тільки побачивши, зрозумів. Дійсно, спробуй не вбити

свого ближнього, спробуй не скалічити його пристойним нокавтом, коли з ранку до вечора в телевізорі тобі показують, як найвправніше це зробити. А не зробиш сам, інші зроблять з тобою. Про це багато говорили на письменницькому конґресі у Фльоренції. З'явився навіть новий термін «півкультура» — у англійців «mass culture» (масова культура), — під якою розуміється значна частина західнього кіна, комікси, жовті книги, ілюстровані журнали як засіб відучити людей думати і в першу чергу, звичайно, телевізія, що витіснила книги й людське спілкування.

Зрештою, як говорити поважно, телевізор — лихо не тільки Америки. У нас нема бійок, мордобою, змагання в кетчі, найогиднішому з усіх видів спорту, якщо це звіряче калічення один одного можна назвати спортом, але в нас зате є інше — телеглядача іноді заганяють у могилу нудотою, безмежними бесідами і подібними, як дві краплі води, оглядами художньої самодіяльности. Можливо, це й потрібне для виконання пляну телестудії, але дивитися на це не вистачає сили. Зрештою, на глядачів дивитися не легше. Нема нічого страшнішого й похмурнішого від родини, що сидить за вечірнім столом, уп'явши погляд у телевізор. Театр, кіно, книги, гості — все геть! Очі не відриваються від миготливого екрана.

Ні, я визнаю телевізію тільки як засіб репортажу. Щоб побачити, як виходить з літака і крокує по простеленій доріжці Ґаґарін, як зустрічають москвичі Тітова, Ніколаєва, Поповича, щоб бути присутнім на фестивалі в Гельсінкі, послухати Жан-Поля Сартра, ну й у крайньому випадкові побачити проґавлений фільм.

Друге лихо Америки — широчезний, каламутний потік поліцейсько-детективної літератури. Дослівно безкрає море. Про це стільки вже писано — про всі ці випуски з наставленими на тебе пістолями, — що якось навіть ніяково про це писати, але не писати не можна. Я не хочу нічого сказати поганого про американські книжкові крамниці — їх багато, і в них багато хороших, цікавих, серйозних книг. Але хороші книги дорогі, а вся ця детективщина, вся ця отрута коштує копійки і сама в рот лізе. І, що найобразливіше, її охоче п'ють. Особливо молодь. І мені дуже шкода американського хлопця — назагал, хорошого, простого, доброзичливого, — шкода дивитися на нього, коли він сидить у вагоні метро зі спортовою валізочкою на колінах і відкритим випуском у руках, який він щойно купив за двадцять п'ять центів у кіоску, а завтра викине в один з великих кошів для газетної макулятури, які стоять у Нью-Йорку на кожному розі. Їйбогу, шкода... Не обов'язково, звичайно, в метро, в дорозі на тренування чи матч читати Фолкнера, але я, одверто кажучи, боюся, що він і дома його не читає.

digitized by ukrbiblioteka.org

Заскочу трохи наперед. Подорож наша кінчалася. Ми їхали з Баффало до Нью-Йорку. Їхали в окремому вагоні без купе — прохід посередині і м'які фотелі по боках. Всі вже трохи втомилися від багатства вражень і ліниво поглядали в широкі дзеркальні вікна, за якими мигала одноповерхова Америка. Дехто спав. Я теж подеколи клював носом.

І ось двері з тамбура легенько прочинилися, і в них просунулися дві хлоп'ячі голови. Подивилися, подивилися, потім один з хлопців ламаною російською мовою запитав:

— Ви росіяни, правда?

— Правда.

— І можна з вами поговорити?

— Можна.

— Тоді зараз . . .

Обидва хлопчаки зникли, а за хвилину наш вагон виповнився молоддю. Це були «старшоклясники», як у нас кажуть, — хлоп'ята років по шістнадцять, що їхали на кілька днів до Нью-Йорку на екскурсію. Віз їх учитель, немолода вже людина, який, до речі сказати, від цього несподівано виниклого контакту двох світів розгубився не менше від нашого Івана Івановича.

Хлопчаки виявилися меткими, балакучими й допитливими. Справа пішла далі традиційного обміну значками, листівками й монетами. Двоє чи троє з них, виявляється, вивчають російську мову, і ми з гріхом пополам могли навіть поговорити.

Хлоп'ята нам сподобалися. Трималися вільно, природно, весело, і в тому, що вони питали й про що говорили, відчувалася певна культура — я зрозумів: якщо не зараз, то за скількись там років Фолкнера вони прочитають. Розмова точилася всуміш, про те й це, про Москву, Нью-Йорк, наші піджаки, війну, бейсбол, кіно (дехто бачив «Баляду про солдата» — дуже сподобалася), про пляни на майбутнє. На це питання відповідали, правда, досить туманно або з гумором: «Відкрию спочатку діло, а потім спробую замінити Кеннеді . . .» — тиждень перед цим Кеннеді обрано президентом. Взагалі американці гумор люблять і розуміють, але все ж навіть на жарт сказане «відкрию діло» мене стурбувало. З хлоп'ятами на цю тему розмовляти не було особливого сенсу, знайомство з ними ми завершили «Подмосковными вечерами» і якоюсь там юнацькою американською піснею, у Нью-Йорку розлучилися, і вони веселим гуртом, розмахуючи валізочками, розчинилися в натовпі. Хто з них замінить Кеннеді, сказати зараз, звичайно, трудно, але що принаймні чверть з них буде намагатися «відкрити діло» — це, на жаль, так.

Питання про молодь — вічне питання. «Ох, не такими ми були . . .» — зідхають на всіх широтах батьки. Десь я читав, що в Єгипті знайшли шеститисячної давности папірус, у якому якийсь то фараон нарікав на молодь: вона, мовляв, ледача й не шаноб-

лива, до того ж, виявляється, не хоче працювати, а хоче писати. Фараон безумовно був прозорливий, нічого не скажеш. Але це так, принагідно; коли ж серйозно говорити про молодь, то тут справа, либонь, навіть складніша, ніж у старому Єгипті.

Ми дивимося на нашу теперішню молодь, іноді милуємося нею, іноді хитаємо головами. Мова не про те, що зустрічаються телепні й перші учні, стиляги й книголюби, кар'єристи й хоробрі, хлопчики в окулярах і хлопчики в синяках — це було завжди, — мова про серйозніше: про погляд на життя, про шукання свого місця в ньому. Є дуже серйозні хлоп'ята, для яких навчання й праця — це все. Але є серед них і такі, які говорять: «Я люблю й знаю своє діло, решта мене не стосується» — для таких робота й навчання перетворюється на шори. Зустрічається й складніша різновидість: він, наприклад, фізик, хороший фізик, до того ж захоплюється Гайнріхом Беллем, ходить на Ріхтера, на мехіканську виставку, тільки, боронь Боже, далі від політики: «Що вона, діло темне . . .» Є й більше складна, серйозніша категорія молоді — ті, що боляче переживають все пов'язане з культом особи. Ці говорять одверто: «Ми хочемо знати правду . . .» Цим доведеться найважче.

Але, які не були б ці юнаки (я говорю про «накип» і «цвіль», яка є всюди), особисті їх прагнення — хочу бути тим чи тим, — як правило сполучаються не тільки з вигодою і користю для них самих. Існує ще така тяма, як обов'язок — перед народом, перед країною, перед самим собою. Мені здається, це головне, що відрізняє нашу молодь від західньої, буржуазної, а не те, що одні виступають на комсомольських зборах, а інші в чорних светерах і вузьких штанцях танцюють рок-н-рол і твіст.

Суперечка про це зайшла в мене в одному затишному котеджику поблизу Вашінґтону. Потрапив я туди на запрошення Товариства дружби ветеранів. Запросив нас туди високий симпатичний хлопець, який досить добре говорив по-російськи. Він прийшов до ресторану нашого готелю, саме коли ми обідали, і, передавши нам візитівки з намальованим символічним потиском рук, сказав, що члени цього самого товариства були б дуже раді запросити нас невеликими групами по дві-три особи до себе додому. Іван Іванович, як і завжди в таких випадках, розгубився — в розкладі ці візити не були передбачені, — але хлопець з такою журбою сказав: «Невже вас музеї й хмаросяги цікавлять більше, ніж люди?» — що відмовити йому було неможливо.

Я вже не пам'ятаю, хто саме був господар дому, до якого я потрапив. Відвезла мене туди дама, що зовсім по-чоловічому керувала автомашиною, наскільки я зрозумів, дочка російського еміґранта, вона сказала: «Називайте мене просто Ольгою». У невеликому, дуже затишному котеджі зібралося осіб з десять,

digitized by ukrbiblioteka.org

серед них двоє росіян: чоловік Ольги Лев Миколайович, немолодий мовчазний журналіст, і дуже жвавий хлопчина років двадцяти, Володя. З цим саме Володею й розгорнулася в нас дискусія, що закінчилася десь о третій чи четвертій годині ранку вже у Вашінґтоні, в кімнаті нашого готелю.

Спочатку все було дуже миле й хороше — точилася загальна розмова, пили вино, коньяк, потім каву при свічках, господиня дому все дуже затишно і з смаком улаштувала. Але десь на дванадцяту годину Володя пожвавішав, перейшов до принципових тем, і тут Ольга сказала:

— А що як ми поїдемо зараз до нас додому? Там ви закінчите свою суперечку, американцям вона однаково мало цікава, а заразом і побачите моїх малих.

Поїхали. Попили ще кави, подивилися малих — двох дуже гарних золотоволосих хлопчиків, які ніяк не хотіли прокидатися, — і продовжили свою суперечку. Володя — хлопець не дурний, темпераментний і щирий, в Росії ніколи не бував, народився в Америці, — критикував нашу систему і вихваляв американський спосіб життя.

Взагалі суперечки ці — з людьми, що явно відкидають нашу систему, — в основному зводяться до наступного: «А чому у вас одна партія, а не кілька? Чому заборонений абстракціонізм? Чому в московських кіосках не продають „Нью-Йорк таймс"? Чому глушать „Голос Америки"? Де ж ваша свобода?» А ми у відповідь: «А чому ви переслідуєте компартію? Чому вигнали Чарлі Чапліна? Чому утримуєте військові бази в усьому світі? Чому душите голодом Кубу? Чому дозволяєте вашим генералам виголошувати палійські промови? Отака ваша свобода?»

Користи від таких діялогів небагато, вони тільки викликають взаємне загострення, — значно важливіше інше: зрозуміти психологію людини, з якою сперечаєшся (якщо це людина, з якою є сенс сперечатися), проникнути в суть поставленого питання (якщо це, звичайно, серйозне питання) і, не дуже хизуючись, не доводячи, що в нас у с е без винятку краще, ніж у світі твого опонента, спокійно й чітко доводити правдивість свого погляду.

Мені трудно важити, наскільки того вечора я був переконливий, але мені здається, що саме в суперечці з Володею про молодь, про її спрямування мені вдалося здобути певний успіх.

Я далебі не ідеалізую всіх наших юнаків, які їдуть на будови, — далеко не всі керуються ідейними міркуваннями — але скільки все таки з них їде, вірячи в те, що вони там потрібні, що вони дадуть користь країні. Чи можливе подібне в Америці? Сумніваюся. Молодий американець, хай навіть такий, що шукає, думає, він передусім турбується за себе, за свою кар'єру. У нас, наприклад, трудно собі уявити молоду людину, яка сказала б: «Я хочу туди, бо там вигідно» — це вважається просто

непристойним. Навіть як він так думає, він ніколи не вимовить цього вголос — просто соромно буде. Молодий американець, навпаки, вважає це зовсім нормальним. І в цьому він зовсім не винен — цього вимагають залізні закони суспільства, в якому він живе.

Моя суперечка з Володею закінчилася, як я вже казав, під ранок. Прощаючись, він сказав:

— Визнаю свою поразку. Не думав, що так буде, але вимушений визнати.

Більше я з ним не зустрічався — наступного дня ми виїхали, — але мені дуже цікаво було б знати, наскільки наша нічна розмова змінила його погляди на країну й народ, який (хоч він його й мало знає) не може не бути йому дорогим. Мені чомусь здається, що Володина активність у суперечці викликана була саме цим — він внутрішньо намагався виправдатися перед самим собою в тому, що він такий далекий від великих справ, які відбуваються на вітчизні його батьків.

Володя, звичайно, не типовий. У ньому все таки надто багато російського — бажання посперечатися, довести. Американець зовсім не такий уже сперечальник. У чистому своєму вигляді середній, чи рядовий, як звично зараз говорити, американець (робітник, конторський службовець, студент) не дуже схильний до всіляких розмов і філософувань. Це не примітивність, як дехто вважає, і не розумове лінивство — це радше, я сказав би, своєрідна інфантильність (навіть зовнішньо американець виглядає завжди молодшим як на свій вік) або, як сказав мені один веселий студент Колюмбійського університету: «Ми не любимо, коли нам набивають голову всякими дурницями». Тут, звичайно, треба б визначити — що саме вважати дурницями, — але, повторюю, американець, на відміну від італійця, наприклад, сперечатися не любить, він воліє дружню розмову за склянкою чогось міцнішого, любить жарт, веселість, витівки. Взагалі з природи своєї він доброзичливий, довірливий, дуже простий і природний у взаєминах і, якщо ти потрапляєш до нього в гості, хоче, щоб тобі в нього було просто й весело. Він не любить нудьги, всього офіційного, формального.

Пам'ятаю, в яку чорну нудьгу загнав наших гостинних господарів і їх гостей у Баффало один з наших туристів (університетський викладач), коли після другої чарки коньяку витяг свій бльокнот і почав досить довго вичитувати числа продукції сталі, чавуна, мангану й вугілля в нас на Україні. І як же, навпаки, закохалися всі в іншого нашого туриста (молодого московського газетяря), який полонив усіх своєю першою фразою, адресованою господареві: «Я бачив у вас там у ґаражі „форд" останньої марки. Можна мені сісти й промчати на ньому з швидкістю сто шістесят кілометрів на годину?» І промчав, і покопирсався спі-

digitized by ukrbiblioteka.org

льно з господарем у моторі, і сперечався потім про останні матчі бейсболу, і з кимось заходився боротися, і американці не могли вже відійти від нього, а бідний наш викладач сидів у кутку з своїми числами в кишені, і про нього всі забули.

Так, передусім будь самим собою, а потім уже проповідником. Зрештою, бути самим собою — хіба це не найліпша проповідь?

Коли всі ці міркування про молодь були вже написані і взагалі весь рукопис майже закінчений, я потрапив у Москві на перегляд одного фільму, який мимоволі примусив мене знову повернутися до молоді. Мова йде про фільм Марлена Хуцієва «Застава Ілліча».

Я не боюся перебільшення: цей фільм — велика подія в нашому мистецтві. Дуже велика. Анджей Вайда, що бачив його разом зі мною, автор чудового фільму «Попіл і алмаз», людина яку сміливо можна зарахувати до першого десятка сучасних кінорежисерів, після перегляду просто сказав, що подібного фільму він ще не бачив (думаю, що на своєму віку Вайда все таки дещо побачив) і що, якби була можливість, він відразу пішов би дивитися його ще раз. А фільм, до речі сказати, триває дві години сорок п'ять хвилин.

Повторюю, я ні хвилини не сумніваюся, що фільм цей стане віхою в нашому кіномистецтві — його ідея, його режисура, операторська праця (Маргарита Піліхіна показала нам Москву, якої ми ще ніколи не бачили на екрані — справжню, не вигадану і таку поетичну, що іноді від щастя пізнавання сльози набігають на очі), дивовижно правдива, позбавлена будь-якого напруження гра акторів (і все це молодь, яка жодного разу не знімалася!), діялоги — вільні, легкі, гранично живі (разом з Хуцієвим писав сценарій Геннадій Шпаліков), — все це — хоч я й маю до режисера свої претенсії, — все це справжнє, велике мистецтво — правдиве, щире, чесне.

Про молодь багато вже писано, багато поставлено фільмів — і в нас і за кордоном, — але жодної книги я не читав, жодного фільму до цього часу не бачив, де б так серйозно, з такою, я сказав би, особистою зацікавленістю, з такою гостротою було поставлене питання про шляхи молоді.

Всі бачили дуже добрий американський фільм «Марті», не всі бачили «Любов двадцятьлітніх» — п'ять кіноновель п'ятьох різних режисерів: французького, італійського, німецького, японського й польського. Обидва фільми теж про молодь. В останньому чудесні дві новелі: перша — француза Трюффо (у ній ті ж самі два хлопчики, що й у «Чотириста ударів», але вже виросли, двадцятьлітні), і остатня — Анджея Вайди, але про неї мені хочеться поговорити іншим разом, не в цих нарисах. Три останні значно слабші, хоч у кожній з них є й своя достовірність, своя правда.

Чому я пригадав саме ці два фільми — «Марті» й «Любов двадцятьлітніх»? Та тому, що обидва вони разом з картиною Хуцієва творять дуже цікаву і, як мені здається, правдиву картину того, як і чим живуть сьогоднішні «двадцятьлітні». У різних країнах, на різних континентах.

Герой фільму Трюффо дуже зворушливо й чисто закохується в дівчину, і з цього врешті-решт нічого не виходить; у героя західньонімецької новелі вся складність у тому, що кохана дівчина народила йому сина (він забезпечений журналіст, вона телефоністка); в італійській новелі (поставив її син Росселіні) молодий хлопець розривається між двома коханками — бідною й багатою; в японській вся справа закінчується вбивством героїні героєм; нарешті, переніспися в Америку, ми знайомимося з життям і стежимо за першим боязким коханням милого, чарівного американського хлопця Марті.

Різні країни, різні юнаки... Парижанин — службовець фірми, що виготовляє грамофонні платівки; німець — журналіст; людина не з'ясованої професії — італієць; японський робітник; власник м'ясарні в Нью-Йорку; у хуцієвському фільмі — троє робітничих хлопців. Усім їм по двадцять, по двадцять з чимось. І всі, звичайно, кохають. Кожен по-своєму. І всім їм буває весело, і всім іноді трошки сумно (за винятком японця, він весь час одержимий — взагалі ця новеля дещо випадає з загального пляну), і всі вони часом турбуються (в «Марті» і в «Заставі Ілліча» однаково: «Ну, куди підемо, хлопці? Що робити?»), але тільки в одній — хуцієвській — картині ці самі хлопці дозволяють собі спитати самих себе: «Ну, добре, а далі що?».

Герої «Застави Ілліча» — нерозлучні друзі. Їм весело одному з одним. І життя в них склалося назагал непогано. Працюють. Один на заводі, інший — в якійсь електрообраховувальній організації, третій — на будівництві. Вечорами по роботі зустрічаються. Йдуть гуляти. Буває, що й вип'ють. Загалом, товаришують. І от в цьому ніби вже дещо відстояному житті з'являються свої ускладнення. У Славка жінка й дитина, а хочеться іноді «попарубкувати», жінка ж ніби підрізує молоді крила, у Миколки неприємності з начальством — ледве в морду йому не дав, Сергій несподівано закохується в дочку якогось несимпатичного, зажерливого високопоставленого товариша. І виникають — не можуть не виникати — питання. Як далі? Як правильно? Як не помилятися? І взагалі як жити?

Я безмежно вдячний Хуцієву й Шпалікову, що вони не витягли за сивіючий вус на екран старого робітника, який усе розуміє, на все має чітку, ясну відповідь. Якби він з'явився з своїми повчальними словами — фільм загинув би. Хуцієв і Шпаліков пішли іншим шляхом, геть складнішим. Сергій ставить це питання — як жити? — своєму батькові, що загинув на фронті.

digitized by ukrbiblioteka.org

Це одна з найсильніших сцен фільму. Батько й син зустрічаються. Що це — сон, марення, фантазія, мрія, галюцинація? Не знаю. Але вони зустрічаються. Батько в пілотці, плащ-наметі, з автоматом на грудях... І кімната перетворюється раптом у бліндаж, і сплять покотом солдати, і чадить на столі артилерійський патрон, і батько з сином п'ють. Один за одного. І син говорить батькові:

— Я хотів би бути з тобою в тій атаці, коли тебе вбили.

— Ні, — говорить батько, — пощо? Ти мусиш жити...

І син тоді питає:

— А як?

І батько своєю чергою питає:

— Тобі скільки років?

— Двадцять три.

— А мені двадцять один...

Він цих слів мурашки біжать по спині...

Батько не дав відповіді — він відходить, його чекають товариші... І вони йдуть, три солдати, три товариші, у плащ-наметах, з автоматами на грудях по ранковій сьогоднішній Москві! Повз них мчить машина, а вони йдуть, ідуть. Ідуть, як ішли на початку фільму три інші солдати, солдати революції вулицями іншої Москви — Москви сімнадцятого року... Красна площа. Зміна варти. Мавзолей. І напис: «Ленін».

У фільмі багато інших ліній, інших вузлів, інших сутичок, інших складностей, але всі ці лінії, вузли, сутички і складності сходять до одного: як далі?

А відповідь одна — так само, як і зараз — у безнастанних шуканнях відповіді, шуканнях правильного шляху, шуканнях правди. Поки живеш, поки ставиш питання — собі, друзям, батькові, на Красній площі, — ти живий. Скінчаться питання — скінчишся й ти. Сите, вдоволене, безтурботне й без питань існування — це не життя.

Вийшло щось на зразок рецензії на фільм. Дуже куцої, але все таки рецензії. Я цього не хотів. Я хотів іншого. Знайти відповідь: що ж таке врешті-решт наша молодь? І чим вона відрізняється від західньої? За мене відповідь дали Хуціев і Шпаліков.

Я не сумніваюся, що на Заході теж є такі юнаки, не може цього не бути — і на Кубі, і в Америці, і в Італії, і в Франції, — але вперше вони прорвалися в мистецтво в нас. Думаю, що це все таки щось важить.

*

На третій день нашого перебування в Америці о 9 год. 30 хв. ранку з Пенсільванського двірця потягом, що мав назву «The Executive», ми відбули до Вашінґтону.

В Америці потяги мають назви. На Пенсільванській залізниці, що охоплює в основному три стейти — Пенсільванію, Огайо й Індіяну, — курсують потяги: «Президент», «Генерал», «Адмірал», «Золотий трикутник», «Південний вітер», «Патріот», «Едісон», «Законодавець», «Півмісяць», «Пілігрим», «Вільям Пенн», «Брама пекла» і ще з десяток інших. Наш називався «The Executive», що, очевидно, означає «Адміністративний».

З дитинства я маю пристрасть до всього залізничого — до потягів, паротягів, семафорів, мостів, двірців, навіть розкладів. Паротяг для мене завжди був, та й лишився живою істотою. У дванадцятилітньому віці, коли ми жили під Києвом, я десятки разів на день бігав на залізницю зустрічатися з улюбленими паротягами. Ходили тоді переважно пасажирські Нв й Ну, іноді А і Б, а на єдиному поштовому потязі Київ — Козятин красень С типу «Прері», гострогрудий, гордий, з низеньким комином й електричними ліхтарями (на інших були гасові). Я знав характер, примхи і голоси кожного з них, і коли з якихось причин вечірній поштовий віз не С-513, а Б або Ну, я починав хвилюватися: чи не захворів мій улюбленець. Тепер цих паротягів уже нема, навіть Су, нащадок С, зустрічається тільки на другорядних лініях.

В Америці паротягів взагалі нема. Їх замінили безликі електротяги й дизелі. Але в Дірборні, в «Генрі Форд музеї», мені вдалося все таки зустрітися з старим своїм знайомим (з малюнків до Жюля Верна й кінофільмів двадцятих років) — паротяг «Пасіфік»: широкий комин, величезний ліхтар, обов'язковий дзвін біля будки машиніста і «корововідкидач» перед передніми колесами. (Між іншим, від Ніяґара-Фолс до Баффало нас віз дизель, але теж з дзвоном, який усю дорогу невідомо для чого калатав). У «паротятовому» відділі музею я пробув найдовше. У ньому старий Форд зібрав усі види американських паротягів, починаючи від найперших з паротягами типу стефенсонівської «ракети» й маленькими вагончиками у вигляді диліжансів з ідилічними картинками на стінах та дверцях і кінчаючи могутніми титанами, колеса яких удвоє вищі від людини. Зараз вони стоять поруч — зворушливий малорослий дідусь і застрашаючий своїми розмірами онучок, — і обидва вони вже в минулому... Є в цьому музеї й знаменитий потяг, в якому Едісон, бувши хлопчаком, продавав газети і ревний провідник так заїхав йому в ухо, що Едісон оглух на все життя. У цьому ж потязі, що його Форд спеціяльно купив, Едісон багато років пізніше своєрідно відсвяткував свій вісімдесятилітній ювілей — ходив по вагонах і продавав газети.

Теперішні американські потяги комфортабельні й зручні. Складаються вони з дуже довгих вагонів різного типу. Найдешевший couch (кавч) з проходом посередині і кріслами по боках,

digitized by ukrbiblioteka.org

дорожчий спальний (sleeping-car), є «observation-car» — двоповерховий вагон спеціяльно для любителів пейзажів, є й «lounge-car» (ланч-кар) — вагон-сальон. У цьому вагоні я не був, а в сліпінґу ми їхали від Вашінґтону до Чікаґо. Скажем одверто: наш звичайний м'який багато зручніший. В американському якась дуже складна система розташування купе по обох боках проходу і на двох рівнях: в деякі купе треба входити східцями. Але що нас найбільше вразило і спочатку завдало нам клопоту — це проблема вбиральні. Ми довго ганяли по всьому вагону і ніяк не могли її знайти. Потім вона виявилася в нашому власному купе: виявляється, я на ній сидів.

З Нью-Йорку до Вашінґтону — чотири години їзди. «Адміністративний» мчить зі швидкістю сто кілометрів на годину. Повз Філядельфію, Вілмінґтон, Балтімору, повз маленькі американські міста, з акуратненькими, біленькими, дуже подібними один на одного, розрізнено поставленими дімками, повз фабрики й заводи, його обганяють десятки, а він обганяє сотні автомашин, що біжать поруч по автострадах туди ж таки, на південний захід — у столицю Вашінґтон. Іноді на якусь секунду ми зупиняємося в якомунебудь Нью-Брунсвіку або Трентоні, міняємо пасажирів і мчимо далі.

Пасажири дрімають або перегортають журнали — на кінець подорожі весь вагон буде завалений ними, як свого часу покинуті німецькі штаби документацією. Я сиджу при вікні й знову згадую дитинство.

Був у мене тоді друг, звали його Ясьо. Ми видавали з ним газету майбутнього — 1979 року. Називалася вона «Радіо». Випустили ми щось нисел десять чи дванадцять. На жаль, уся «підшивка» загинула: спалили німці разом з будинком, в якому ми жили. З того часу минуло понад тридцять років, до сімдесят дев'ятого року лишилося менше двадцяти, але зараз, згадуючи ті дні, трудно стриматися від усмішки: як же дійсність випередила всі наші дитячі мрії й фантазії. Єдине, в чому ми її випередили (зрештою, до сімдесят дев'ятого року все ж ще сімнадцять літ!), це в космічних польотах — на Марс ми вже літали. Але на грішній Землі все лишалося на рівні двадцятих років — навіть метро не прокопали, а транспортову проблему Києва розв'язали простим збільшенням трамвайних ліній до ста нумерів. Тоді це нам здавалося величезним проґресом. Війни відбувалися також по-старому — в сімдесят дев'ятому році ми воювали з англоамами (англійцями й американцями), за що воювали — не пам'ятаю, але бої, що розгорнулися на Алясці, як дві краплі води були подібні на бої в Шампані й під Верденом, тим більше, що ілюстративний матеріял ми вирізували з старої «Нивы» й французького «Іллюстрасьйон».

Потім газета нам надокучила, ми видихалися, і на зміну їй

прийшла «навколосвітня залізниця» Москва — Владівосток — Нью-Йорк — Париж — Москва. Через Берінґову протоку був побудований міст, а через Атлантику, якої в ті роки ще не перелетів Ліндберґ, потяги переправлялися швидкісними океанськими поронами. На великих листах паперу, що лишилися нам від газети, ми складали розклад цієї самої залізниці. Були в нас і експреси, й кур'єрські, і швидкі, й прискорені, й поштові, і навіть вантажно-пасажирські потяги. Розклад складений був за всіма правилами — станції, де були буфети, означалися перехрещеними ножем і виделкою, а спальні вагони — маленькими ліжечками. До кінця ми його так і не довели — подолали Сибір, Аляску, Канаду, добилися до Чікаґо — і тут нагодилося літо, ферії, Дніпро, човен — речі, далеко привабливіші. Тепер, понад тридцять років пізніше, сидячи в м'якому фотелі «The Executive», я мимоволі пригадав наш не завершений труд. Коли кілька днів пізніше ми приїхали до Чікаґо, я тут таки на двірці купив розклад «Огайо — Балтімор рейл-вей» Чікаґо — Нью-Йорк, заклеїв його в коверт і вислав до Москви вже не Ясьові, а Якову Михайловичеві — геологові, історикові, поліглотові, що, не зважаючи на його солідний вік, не втратив почуття гумору, — а раптом йому захочеться завершити перерване тридцять років тому таке корисне, велике діло. На жаль, з незрозумілих для мене причин пакет до адресата так і не дійшов: гумор, очевидно, на кордонах не в пошані.

У проспекті сказано, що Вашінґтон — по-англійськи Вошінґтон — найкраща столиця світу. Найкраща чи не найкраща, не беруся судити — боюся, що автори проспекту дещо перебільшують, — але те, що Вашінґтон в репрезентативній своїй частині дійсно гарний — це незаперечне. Особливо восени, з палаючим усіма відтінками жовтого, оранжового, червоного листям, з кленовими листками, що повільно кружляють у повітрі, з біломармуровими палацами на фоні синього-синього неба і привітними сіренькими вивірками, що плигають по деревах і яскраво-зелених свіжих ґазонах.

Вашінґтон — найбільш неамериканське з усіх американських міст. У ньому майже нема промисловости, вулиці його широкі й зелені, будинки невисокі. Це тихе, спокійне місто урядовців, що дуже рано вкладається спати. Вашінґтон відносно молодий — він ровесник Ленінграду, — і коли так уже конечно виділити його серед інших столиць світу, то погодимося з тим, що сказане в провідникові: Париж, Рим і Лондон стали столицями волею обставин, Вашінґтон — волею проєкту, зробленого його засновниками. Це правда: Вашінґтон весь вигаданий. Більш вигадана від нього далебі хіба столиця Австралії Канберра і зовсім ще юна Бразілія. Вашінґтон — це дві правильні сітки, накладені одна на одну, — квадратова й діягональна. Квадратова складаєть-

digitized by ukrbiblioteka.org

ся з перенумерованих, і як можна так висловитися, перелітерованих вулиць (є А-стріт, В-стріт і так до Z), діягональна — з евеню, що носять назви стейтів: Пенсільванія, Массачусетс, Вірджінія, Меріленд, Нью-Йорк і т. д. Центр — Капітолій. Від нього в бік ріки Потомак — широченна зелена смуга, замкнена між двома єдино не діягональними евеню — Індепенденс і Констітьюшен. Закінчується смуга мавзолеєм над Потомаком — Лінколн-меморіял. Між Капітолієм і мавзолеєм, ближче до мавзолею, стошістдесятметровий обеліск — Вашінґтон-монумент. На північ від нього, в центрі міста, на перетині Пенсільванія — й Нью-Йорк евеню — Білий дім. От і весь, в загальному дуже простий, плянувальний принцип Вашінґтону. Автор проєкту — француз Шарль Л'Анфан.

Вашінґтон — найбільш не американське з усіх американських міст, і все ж, як і скрізь в Америці, в ньому є своє «найбільше». Вестибюль вашінґтонського двірця (Юньйон стейшен) — 750 на 130 футів — найбільше в світі приміщення! Національна ґалерія мистецтв — найбільша в світі мармурова будова! Марін Корпс-меморіял — пам'ятник морській піхоті — найбільший у світі пам'ятник з бронзи! Арлінґтонський міст — найбільший у світі розвідний міст! Вашінґтон-монумент — найбільший кам'яний, а, може, й масонський (masonry: камінний, масонський; Джордж Вашінґтон був масоном) обеліск у світі! Храм Непорочного Зачаття — найбільший католицький собор в США (і один з семи найбільших у світі), а в північній абсиді його — найбільше в світі мозаїчне зображення Христа (голова розміром 8 на 5 футів, віддаль від простертими руками тридцять чотири фути, камінці мозаїки чотирьох тисяч відтінків).

А в загальному, що не кажи, Вашінґтон дуже гарний. Я не великий приклонник еклектики і всіляких наслідувальних стилів і все ж не можу не визнати, що біло-рожево- й золотисто-мармурові «грецькі» портики й колонади будівель і музеїв, що потопають в зелені парків, справляють сильне враження. Особливо вночі, коли підсвітлені фонтани виливають каскади води різних кольорів і відтінків, а баня Капітолія й Вашінґтон-монумент наче світяться з середини.

Капітолій — не краща будівля столиці: він помпезний, велеречивий, витриманий у щонайтрадиційніших формах парляментських будов 19 віку; зате обеліск Вашінґтона, гранично лаконічний у своїй геометричній простоті — мармурова голка, що протинає небо, — вартий імени того, чию пам'ять він увічнив. Обеліск будувався довго, дуже довго: сорок років — від 1848 до 1888 року. Висота його 160 метрів, точніше 555 футів і 5 1/8 дюйма. З вершка його (там спеціяльне приміщення, куди за сімдесят секунд підіймають спеціяльним ліфтом) відкривається дуже гарний вигляд на місто і його околиці. Униз ми спускалися заліз-

ними сходами. Праця досить утомлива, але зате ми побачили й помацали камені, з яких обеліск так довго (перешкодила громадянська війна) будувався. Серед них — великі бльоки з дарчими написами від окремих осіб, громад, міст, стейтів, навіть держав. Є й унікальні камені, шматки Партенону, Картагени, гробниці Наполеона з острова Святої Гелени, капеллі Вільгельма Телля з Швайцарії. Можливо, це найзворушливіше в усьому пам'ятникові.

Недалеко від обеліска височить інший пам'ятник другому синові Америки — Лінколн-меморіял, якась парафраза атенського Партенону, суворий, сліпучо-білий, весь з кольорадського мармуру. Це не гробниця, це радше храм, зведений на честь великого президента. Сам Лінколн, вирізьблений з мармуру, дуже замислений, серйозний, трохи сумний і втомлений, сидить у мармуровому фотелі, висунувши праву ногу трохи вперед і поклавши великі гарні руки на поруччя фотелю. Мені нічого не промовляє ім'я автора цієї скульптури — Даніель Честер Френч, — але можу сміливо сказати, що силою психологічного проникнення мистця в образ зображеної ним людини я, мабуть, небагато можу назвати подібних пам'ятників у ґалерії так званого офіційного мистецтва нашого часу. Разюче сполучення мудрости, спокою, волі і в той же час, я сказав би, трагізму. Здається, що велика людина, що сидить перед тобою в присмерку прохолодної мармурової залі, передбачає не тільки свій власний трагічний кінець, а й усю складність і суперечності долі народу, якому вона присвятила і віддала своє життя. І дивлячись на його задумане, печальне обличчя, мимоволі ставиш собі питання, особливо невеселе для нас, росіян: чи міг припустити Абраам Лінколн, борець за правду і справедливість, що промине не багато більше півстоліття — і дехто з його наступників, наступників Вашінґтона й Джефферсона, пробуватиме задушити молоду радянську республіку, що народжувалася на другому кінці земної кулі.

Я згадав ім'я Джефферсона — третього президента Сполучених Штатів, — ім'я людини, яку дуже шанують американці. Томас Джефферсон — видатний американський просвітитель 18 віку, автор Декляраціі Незалежности, друг Кондорсе і Кабаніса, послідовник Жан-Жака Руссо — був, коли можна так сказати, найреволюційнішим з американських президентів. Він вітав і намагався підтримувати Велику французьку революцію, висунув теорію розвитку революції в залежності від поширення освіти в масах й усвідомлення ними своїх прав. Він викривав обмеженість американської революції 18 віку, що не знищила рабства, не розв'язала аґрарного питання в інтересах народу, не забезпечила йому справжніх політичних прав, він передбачав неминучість нових революцій в США. Тепер традиції Джефферсона

digitized by ukrbiblioteka.org

використовують проґресивні сили Америки в боротьбі за справжню свободу й демократію.

Пам'ятник йому — Томас Джефферсон-меморіял, кругла колонада з банею — височить зараз на березі мальовничого озера і, як кажуть, особливо гарний на весні, у квітні, коли весь потопає в рожевому морі квітучого вишневого саду — подарунок місту Вашінґтону від міста Токіо в 1912 році.

Вашінґтон тихий, спокійний, рано кладеться спати. У задумливих водах його озер відбиваються пам'ятники колишньої слави, по ґазонах плигають вивірки. У великих залях Національної ґалерії розвішані неоціненні полотна Джотто, Рафаеля, Гольбайна, Вермеєра, Рембрандта, Констебля, Ренуара, Деґа, Мане. У смітсонівському інституті — одному з найбільших музеїв Америки — висять за склом історичні мундири Джорджа Вашінґтона й генерала Ґранта, пильно охороняються літак братів Райт і знаменитий «Спіріт оф Сан-Люї», на якому Чарлз Ліндберґ перетнув океан 20-21 травня 1927 року за тридцять три з половиною години.

А у Вокс-музеї — музеї воскових постатей — при бажанні ви можете навіть зфотографуватися разом з Франкліном і Джефферсоном за точною копією того самого стола, де підписувано Декларацію Незалежности, а потім побачити свою фотографію в «Вашінґтон обсервер». Коротко кажучи, у Вашінґтоні «є на що подивитися».

Ми блукали уздовж вишуканих загорож Білого дому, такого гарного й спокійного в тіні вікових лип і в'язів, а наступного дня, 8 листопада, мало бути вирішене, хто ж стане новим господарем цього дому — Ніксон чи Кеннеді. Вашінґтонець за конституцією позбавлений виборчого права, але він може слухати радіо, дивитися на телевізор. Цього вечора ми теж сиділи при телевізорах і слухали Кеннеді й Ніксона.

Два молодих, енерґійних мільйонери. Хто з них переможе? І що дасть світові перемога одного з них? У Нью-Йорку ми бачили сотні плякатів і фотографій двох усміхнених претендентів, через Бродвей були протягнені великі полотнища, що закликали голосувати за того, а не за того, на перехрестях якісь молоді люди з дзвінкими голосами роздавали листівки і зчиняли дискусії, а на розі 42-ої стріт і Бродвею ми бачили навіть Генрі Кебот Лоджа — кандидата на віцепрезидента від республіканської партії: він їхав у прикрашеному прапорами авті і теж щось вигукував у мегафон.

Нам, радянським людям, це змагання двох великих капіталістів мало що говорило. Чи не байдуже, хто з них переможе? Одного підтримують одні могутні трести й монополії, іншого інші. Боротьба між Слоном і Ослом (символи двох сперечних партій — демократичної й республіканської), — боротьба, що коштує

десятки мільйонів, часом здавалася нам смішною й наївною. Люди лівого напряму, з якими ми зустрічалися, виразно схилялися до кандидатури Кеннеді. Він, мовляв, і молодший (таких молодих президентів ще не було — сорок два роки!), і проґресивніший, і на війні відзначився, і взагалі, дорогі друзі, в нашій внутрішній політиці вам все таки труднувато зорієнтуватися, повірте, ми знаємо, за кого голосувати. І увечорі дев'ятого числа, сидячи, як усі американці, при телевізорі, ми стежили за підрахунком голосів і теж «боліли» за Кеннеді.

З того дня минуло два роки. У світі багато чого за цей час змінилося. А з Америкою в нас по-старому напруження. Тисячні черги стоять у Нью-Йорку за квитками на балет Большого театру, овації супроводять виступи мойсеєвського ансамблю, москвичі з нетерпінням чекали прибуття нью-йоркського балету, на концерти Кліберна не можна дістати квитків, «Мобі Дік» з ілюстраціями Роквелла Кенневе був розпроданий протягом одного дня, а на засіданнях в ООН і в Женеві ми по-старому не можемо домовитися.

Я пам'ятаю образок з одного американського журнала перших повоєнних днів: дядя Сем через океан тисне руку білявому парубкові в косоворотці — Іванові. А внизу підпис «Наша дружба — запорука миру». Так писали в 1945 році. Невже ж тепер, у 1962, не мусіло б бути так?

У південній частині Арлінтонґського національного кладовищамериканських солдатів підносять зірчасто-смугастий прапор на ща на постументі з полірованого лябрадору шість бронзових уявній вершині гори Сурібакі острова Іводзіма. Це піднесення відбулося 23 лютого 1945 року на далекому тихоокеанському острові і, відлите зараз у бронзі, символізує звитягу солдатів американського морського корпусу. Троє з шістьох загинули на тому ж острові, четвертий, індіянин Айра Гайс, помер у 1955 році і похований недалеко від пам'ятника, двоє ж лишилися, очевидно, живими і можуть кожної миті прийти помилуватися на свій власний образ у бронзі.

Пам'ятник цей може подобатися й не подобатися: він дуже динамічний і в той же час репортерськи фотографічний (кажуть, що автор його, скульптор Велдон, при праці дійсно користувався фотографією), але, дивлячись на цей пам'ятник, мимоволі замислюєшся. Шестеро сміливих хлопців у шоломах підносять прапор на вершині гори, про існування якої, напевно, зовсім недавно ще не мали жодного уявлення.

Що їх привело сюди? За що троє з них віддали своє життя і поховані на чужій землі?

Усьому світові відомий вклад Америки в справу боротьби з фашизмом. Ім'я Франкліна Рузвельта шануємо в усіх закутках земної кулі. Сполучені Штати не знали, правда, жахів окупації,

digitized by ukrbiblioteka.org

руйнувань і варварських бомбардувань, але американські солдати гинули в Пірл-Гарбурі, у Персідській затоці і на Соломонових островах, під Монте Кассіно і на Гімалаях. Триста тисяч молодих американців ніколи не повернуться додому. Американці пізнали не тільки урочистості перемоги, але й гіркоту поразки — той таки Пірл-Гарбур, трагедія Коррегідору й Батаану, тривожні дні початку сорок другого року, коли, здавалося, ще трохи — і Японія добереться до Австралії. Нам у ті дні було багато важче, і ми ніяк не схильні применшувати свої заслуги у війні, і все ж ми, росіяни, ніколи не забудемо подану нам допомогу в ті важкі дні — і танки «шерман», і аерокобри, і «студебекери», і свинячі консерви, і те, чого не бачили ми на фронті, але одержувала наша промисловість.

Про все це мимоволі згадуєш, дивлячися на пам'ятник шістьом американським солдатам. Але вони воювали так само, як ми, проти фашизму. Воювали далеко від своєї батьківщини, знаючи, що дома в них усе спокійно. І троє з них загинули. За що? Невже за те, щоб опаски з свастикою появилися на рукавах американської молоді, щоб у штаб-квартирах американської нацистської організації «берчистів» висіли портрети Гітлера і знову лунало знайоме «зіґ-гайль!»? Я знаю, організації ці малочисельні, більшість американців ставиться до них презирливо й вороже, але вони все таки є, і про це трудно не думати біля пам'ятника людям, що воювали проти найбільш людоненависницького, що було на землі, — фашизму.

*

Два тижні в автобусах «Америкен експресс» . . .

«Панове, панове, не затримуйтеся, попереду ще два музеї, акваріюм і відвідини редакції „Чікаґо-сан"». Женемо до автобусу, розсідаємося й їдемо в музей, акваріюм, редакцію. У голові все плутається. Що було після чого? Що ми бачили? Що ми пропустили? Що нам замінили? Що ще лишилося? «Панове, підйом о восьмій. О дев'ятій сніданок. О дев'ятій тридцять завод Форда, потім Ґрінфілд-вілледж, Музей Форда, ляборaторія Едісона, майстерня братів Райт. О п'ятій виїздимо до Детройту, звідти до Баффало й автобусом до Ніяґара-Фолс . . .»

Як у кіні, блимають фордівський конвеєр, корпуси машин, що обростають деталями, вправні, спокійні робітничі руки, «фордики» двадцятих років з мідними кляксонами, улюблений фотель Едісона, колби, реторти, фонографи, вугільні лямпи, верстати, тиски — «ті самі, на яких . . .» Голова йде обертом. «Панове, підйом о восьмій, сніданок о дев'ятій . . .»

Музеї, музеї, музеї . . . Ох, людей би! Подивитися б, як живуть, що роблять, про що думають . . .

Той самий київський газетяр, назвім його К., член нашої туристичної групи, який мучився від того, що йому не буде про що

писати, бо нам не показали ще нетрів, повернувшися додому, з розгону почав виступати з доповідями. По місту були розвішані афіші «Америка, листопад 1960 року». Я пішов на одну з цих доповідей. К. дуже докладно говорив про нетрі, про безробіття, про убозтво, про нью-йоркські вулиці, де ніколи не буває світла, про тяжкі умови праці, дорожнечу помешкань, низьку зарплату, страйки. Його спитали про ціни на товари. Він відповів, що цим не цікавився. По залі покотився шепіт. Молодий парубійко, соромлячись, запитав, як в Америці справа з алькоголізмом, чи багато там п'ють? К. відповів:

— Багато. У Вашінґтоні, ні, пробачте, в Чікаґо ми бачили одного п'яного, він ледве тримався на ногах.

Залею покотився сміх. Мені було соромно, хоч я й зрозумів, що такого, як К., дякувати Богові, не здибаєш на кожному кроці.

Інший журналіст, наш, радянський, що прожив у Нью-Йорку близько чотирьох років, казав мені:

— Америка дійсно країна контрастів. При чому контрастів разючих. Убозтво й багатство, краса й потворність — все це поруч. Але коли говориш про контрасти, треба триматися все таки якихось пропорцій чорного й білого. Прошу вас, як ви будете писати про Америку, тримайтеся хоча б, як тут говорять, фіфті-фіфті — п'ятдесят на п'ятдесят. І не пишіть, що американська молодь цікавиться тільки рок-н-ролом і бейсболом. Цікавиться, навіть захоплюється, але газети, повірте мені, теж читає. І журнали й книги. І вашу статтю прочитає. Урахуйте це, щоб потім не червоніти.

І ще один журналіст. Цим разом американець, але такий, що добре знає російську мову і неодноразово бував у нас. Він спитав мене (це було два роки пізніше, в Італії), чи збирають я писати про Америку і коли так, то чи можу я не кінчати свій нарис рядками про трудолюбивий, талановитий і мужній народ, який автор, не зважаючи ні на що, полюбив, хоч і побував в Америці не довго.

— Я почну вашу статтю з кінця, — сказав він, — і коли там будуть ці рядки, не буду її читати — значить, вона не об'єктивна.

Я пообіцяв йому закінчити свій нарис якоюсь іншою фразою і своєю чергою запитав, як він закінчує свої статті про Радянський Союз. Він усміхнувся й сказав:

— По-різному. Але одного разу закінчив саме так, навчившись цього у вас, тому і перестерігаю.

Хлопець він був непоганий і, як я потім дізнався, в своїх статтях, друкованих в не дуже прорадянському журналі, тримався фіфті-фіфті.

Я особисто ніяких пропорцій триматися не збираюся, більше того, я мірою можливости прагну уникати узагальнень (все таки

digitized by ukrbiblioteka.org

надто мало бачив), я сам намагаюся збагнути бачене, в тих думках і асоціяціях, які виникли в мене від того чи іншого явища в Америці, від тієї чи іншої зустрічі. На більше я не претендую.

Дещо вище я писав про американську молодь. Чи вдалося мені її пізнати? Адже за два тижні я стикався з нею лише три рази. Першого разу з росіянином, Володею, удруге — у потязі з школярами, і третього разу з двома студентами Колюмбійського університету. У сумі своїй це щось дало, але боюсь, що саме «щось», не більше. І все ж . . .

Зустріч з колюмбійськими студентами мене розчарувала. Зрештою, тут для мене не все ясне. Коли ми виїжджали з Нью-Йорку в подорож по країні, Тадеуш Осипович, наш балакучий ґід, сказав, що коли ми повернемося до Нью-Йорку, мені обов'язково треба буде зустрітися з студентами російського відділу Колюмбійського університету, які, мовляв, дуже цього просили. Я, звичайно, відразу ж погодився: що може бути цікавіше?

По поверненні до Нью-Йорку — на другий, здається, день — ми всією групою пішли до університету. Тадеуш Осипович знову попередив мене, щоб я не забув про студентів, які чекають зустрічі. Добре. Прийшли. Зустріли нас дуже мило в якійсь невеликій залі для урочистостей. Сказані були потрібні слова привітань, потім ми поділилися на маленькі групи, і фізики пішли до фізиків, історики до істориків, а я подався на розшуки тих самих студентів, про зустріч з якими давно мріяв. Супроводив мене в цих розшуках професор Метьюсон, викладач російської радянської літератури. Не молодий уже, привітний пан, що досконало говорить по-російськи, автор книги про позитивного героя в радянській літературі. Про цю зустріч він нічого не знав, але запропонував свої послуги в розшуках студентів. Зайшли ми в кілька авдиторій, заглянули в бібліотеку російського відділу — нікого нема. Проходили ми так з півгодини, як не більше, когось зупиняли, когось питали, але так нікого й не знайшли. Чому? Не знаю. Професор Метьюсон явно був заклопотаний і навіть, я сказав би, зніяковілий. Ми зайшли в студентський гуртожиток (до речі сказати, подібний на наш московський готель «Юність», тільки більший), але й там нікого не знайшли. Веселі хлопці й дівчата, що збігали по сходах, привітно нам усміхалися, на наші питання здвигували плечима і бігли далі. З горя ми подалися в студентський ресторан.

— Сядьмо за отой столик, — сказав професор Метьюс. — Там ніби то гарні хлопці.

Хлоп'ята виявилися дійсно милими, з симпатичними інтеліґентними фізіономіями. Але, мушу признатися, більшої байдужости до моєї персони за всі свої подорожі за кордон я не натрапляв. Хлоп'ята люб'язно і ввічливо, попиваючи каву, відповідали на всі мої питання, але самі не поставили жодного. Я їх

просто не цікавив. Уявляю, що творилося б в їдальні нашого університету, якби туди завітав хай найзвичайніший американський хлопець, я не говорю вже про журналіста чи письменника. Яка почалася б суперечка, скільки підсунено було б стільців. Нічого подібного тут не сталося. Хлопцям просто зі мною було нудно, не зважаючи на всілякі підхльоскування професора Метьюсона, що намагався їх розворушити. Мені здається, що обидва вони навіть полегшено зідхнули, коли ми почали прощатися.

Чому так сталося? Не знаю. Адже я був першою радянською людиною, яку побачили ці два молоді американські студенти. На якусь частину секунди на самому початку зустрічі в їх очах спалахнув вогник цікавости і відразу погас. А от хлопчаки в потязі Баффало — Нью-Йорк всім цікавилися і ставили тисячі питань.

У фільмі «Америка очима француза» (люди, що знають Америку, говорять, що там схоплено багато правдивого) показана різна американська молодь: і пляжно-рок-н-ролна, і п'яно-карнавальна, і веселі солдати на ковбойських змаганнях злочинців, і майбутні батьки родини, які на ляльках відбувають курс догляду дітей, і вродливі хлопці й дівчата, які живуть з того, що фотографуються для журнальних обкладинок і реклям, і юні злочинці з похмурими обличчями, яких відводять за ґрати... У Ґрінвіч-вілледж (нью-йоркський Монмартр) я теж бачив молодь, що «бавиться». Один розмальований в усі кольори веселки п'яний парубійко ходив туди й сюди по тротуару і все кричав про те, що йому плювати, хто буде сидіти в Білому домі — Кеннеді чи Ніксон, багато важливіше, хто сидить зараз у Кремлі?! Усе це є, я знаю, і, ймовірно, навіть у значно більшій кількості, ніж це показане у фільмі, але якось не хочеться вірити, що нема іншого. Звичайно, є, напевно є, але я, на жаль, не зустрівся. Тому я так і шкодую, що не зустрівся з тими студентами, що мене запросили і яких я не міг знайти. Хто винен цьому? «Американ експресс», Іван Іванович, професор Метьюсон, студенти, я сам? Не знаю. У всякому разі, мені здається, не я...

З цього випадку робити висновки, звичайно, трудно, але за два тижні, що я пробував в Америці, я не потоваришував, не зійшовся з жодним американцем. Не те що в Італії з італійцями. Мій «італійський бльокнот» виповнений адресами, в «американському» — два-три випадкових телефони. І це при американській товариськості і простоті відносин.

Що зробиш, доведеться про американців, їх смаки, прагнення, симпатії говорити посередньо, спираючись на те, що мені було більш приступне. Портрет вийде не дуже точний, не дуже ясний, ніби освітлений відбитим світлом, але тут уже нічого не вдієш.

Одним з таких «відбиток» є, безумовно, мистецтво.

Дуже помиляються ті, що думають, що абстрактне і взагалі

digitized by ukrbiblioteka.org

так зване «ліве» мистецтво в Америці в пошані. Зовсім ні. Правда, на нью-йоркському аеродромі Айдлвайдл зі стелі вестибюлю висить і повільно обертається якась багатоластата конструкція, що вважається скульптурою (до речі, сама собою вона мені дуже сподобалася, у ній є щось птеродактильно-гелікоптерне, іншими словами — авіяційне), є в Нью-Йорку і спеціяльний музей найновішого мистецтва, Музей Соломона Ґуґґенгайма на 5-ій евеню, є в Америці й багаті колекціонери, які не шкодують грошей на купівлю всіляких зверхлівих мудрувань, але в масі своїй американець не любить такого мистецтва, він любить мистецтво «подібне».

Я, наприклад, дуже люблю польський плякат. Мені здається, що в цій галузі (так як і в кіні) поляки знайшли свою власну, дуже виразисту і не подібну на інші мову. Польський плякат при всіх якостях, потрібних плякатові — яскравість, запам'ятувальність, лаконічність, — передусім твір мистецтва. У польському плякаті нема повчальности й реторики (на що, на жаль, часто хворіємо ми в своїх плякатах) — він образний і поетичний. Пригадаймо хоча б плякати шопенівського конкурсу або знаменитий антивоєнний плякат «Nie!» — три елементи: бомба, руїни і коротке, виразисте слово. В Америці — такий плякат не пішов би. Американський плякат гранично натуралістичний, фотографічний. Обкладинки журналів, книг також. На стінах хмаросягів, при вході до кінотеатрів, по боках автостради, скрізь — величезні красуні й красені, ковбої, ґанґстери, усміхнені й неусміхнені фізіономії, і все це дуже добряче, старанне і, головне, зроблене дуже «подібно». Жодної умовности.

Я говорю зараз про найутилітарніше мистецтво, тому що воно найдохідливіше і більше від іншого свідчить про «широкий» смак. Але коли говорити про «велике» мистецтво, то і в ньому ми стикаємося у більшості своїй з тим самим. Дуже характеристичний, для прикладу, той самий пам'ятник морській піхоті, про який я вже говорив. Його фотографічність, справжність поглиблюється ще тим, що сам підношуваний прапор не бронзовий, а з найзвичайнісінької матерії, що повіває на вітрі, американський «старз енд страйпс» — зірки й смуги.

Так, пам'ятник цей викликає певні емоції, навіть сильні, я про це вже говорив, але я застерігся б назвати його твором мистецтва. В цьому пам'ятникові є розповідь про певну хвилюючу подію, але в ньому геть зовсім відсутній образ, а без образу, як відомо, мистецтву, особливо образотворчому, труднувато. (До речі, по-українському «изобразительное» — «образотворче», що, по-моєму, дуже точно).

Образ . . . Як часто ми про нього говоримо і як часто забуваємо, що без нього мистецтва нема. Мертва й жива вода. Мертва тільки склеювала порубане тіло, жива вселяла в нього душу,

життя. Пам'ятник морякам — мертва вода. А от пам'ятник зруйнованому Роттердамові — жива. Багато москвичів пам'ятають експоновану в 1961 році на французькій виставці в Москві його бронзову копію (оригінал роботи визначного французького скульптора Цадкіна стоїть у Роттердамі). Більшість відвідувачів обурювалася з скульптури, знущалася над нею, у кращому випадкові стискала плечима: «Що це — людина чи шматок порваного заліза?», «І чому в нього в животі дірка?», «А де обличчя?», «Ні, це не мистецтво, а дідько його знає що!» Мені боляче було слухати. Боляче тому, що роттердамський пам'ятник, пам'ятник по-варварському знищеному місту і тисячам загиблих людей, що марно волають за справедливістю, пам'ятник цей страшний, кричущий — твір великого, справжнього мистецтва, це жива вода.

Жива вода . . . А скільки років нас поїли й мертвою.

Недалеко один від одного, по обидва боки Арбатської площі, стоять два пам'ятники. Обидва Гоголеві. Один роботи Андреєва, другий — Томського. Свого часу самовпевнений, бундючний Гоголь Томського вигнав разом з п'єдесталем андріївського Гоголя і став на його місце. І стоїть до цього часу. Не знаю, як інші, а я завжди обминаю його, перетинаю Арбатську площу з іншого боку. А коли є час, обов'язково заходжу в маленький дворик на Нікітському бульварі, де поруч з домом, в якому він помер, сидить задуманий, накинувши шинелю на плечі, не «мертвий», а «живий» Гоголь. Це один з прекрасніших пам'ятників у світі. Я прошу читача не полінуватися зайти в цей дворик і обійти пам'ятник півколом, від правого плеча Гоголя до лівого. І ви побачите щось зовсім незвичайне. Вдивіться в його профіль, в його обличчя — перед вами Гоголь «Вечорів на хуторі коло Диканьки» — м'який, трошки іронічний. Рухайтесь по півколу — на ваших очах він міняється. З останнього пункту це вже Гоголь сумнівів, містики, спалених «Мертвих душ» . . . Подібної трансформації я не бачив ніде й ніколи.

Андріївський Гоголь був вигнаний. Тепер він знайшов своє місце, можливо, навіть ліпше, ніж було. І тут мені хочеться заступитися ще за один пам'ятник, теж вигнаний, що до цього часу так і не знайшов свого місця. Знятий з п'єдесталю, ось уже кілька років він стоїть на подвір'ї Російського музею в Ленінграді, і ніхто його не бачить, а молодь просто таки й не знає про його існування. Мова про Олександра III Паольо Трубецкого. Без перебільшення цей пам'ятник можна назвати в своєму роді унікальним. Я не знаю іншого рівного йому викривальною силою. У важкій, урочисто-самовдоволеній постаті царя-миротворця, що возсідає на масивному, з розставленими ногами биндюгові, — усе безправство самодержавної Росії. Колись, коли пам'ятник стояв на площі повстання перед Московським двірцем,

digitized by ukrbiblioteka.org

на п'єдесталі були вирізані слова Дем'яна Бєдного:

Мой сын и мой отец при жизни казнены,
А я пожал удел посмертного безславья.
Торчу здесь пугалом чугунным для страны,
Навеки сбросившей ярмо самодержавья.

Так цей пам'ятник і називали — «Пугало». Пощо його зняли? Кому це впало на думку? До речі сказати, відкриття його в 1909 році викликало скандал. Царські сановники, та й сам Микола II зрозуміли, що це зла карикатура, сатира. Чому ж ми зараз не хочемо цього зрозуміти?

В окремій залі Національної ґалерії в Вашінґтоні висить картина, що має назву «Тайна вечеря». Автор її Сальватор Далі. Перед нею завжди багато людей. Не багато картин удостоїлися такої чести — висіти в окремій залі.

Сальватор Далі — один з найзнаменитіших мистців Заходу. Він еспанець, але вже понад двадцять років живе й мало сказати процвітає в Сполучених Штатах. Тому, хоч я й не насмілююся назвати його американським мистцем, мені хочеться сказати про нього кілька слів.

Сальватор Далі — сюрреаліст. Течія ця не нова, їй ніяк не менше сорока років. Найбільш відомі представники його — Андре Бретон (його називають «папою сюрреалізму»), Ганс Арп, Макс Ернст, Міро, Андре Массон, Ів Танґі, Рене Маґріт. Але, звичайно ж, найзнаменитіший, найсенсаційніший, найголосніший, найекстраваґантніший і, я дозволив би собі сказати, найталановитіший серед них — це Сальватор Далі.

Йому під шістдесят, але він повний енерґії. У нього дуже ефектні колючі, майже як у Вільгельма II, вуса, відомі всьому світові, бо Далі дуже любить фотографуватися. Він охоче дає інтерв'ю, вважає себе філософом і навіть написав дві книги: «Таємне життя Сальватора Далі» і «50 таємниць магічного мистецтва». Він любить сенсації і всілякі карколомні витівки. Не пам'ятаю вже точно, та це й не істотне, але десь в Італії на якійсь там ним самим поставленій виставі він сидів у льожі й роздмухував по залі золотий пилок. Під час праці він має на носі папірець, бо, мовляв, ніс йому заважає працювати. На якійсь з своїх виставок у Нью-Йорку він поставив у вітрину ванну, обшиту всередині вовною, у якій лежала красуня, потім поліз у вітрину, перевернув ванну і розбив вітрину . . .

Але все це так, принагідно. Просто я піймався на гачок американських газет, що кидаються на сенсації і всілякі дивацтва різних знаменитостей. Коли ж говорити серйозно, то Далі — мистець, обдарований найвишуканішою фантазією, чудовий рисувальник, і, дивлячись на його праці, бачиш, скільки великої й нелегкої праці в них закладено. Це не тяп-тяп, не «Захід сон-

ця на Адріятичному морі» знаменитого осла, це праця.

Коли вірити «Большой Советской Энциклопедии» (див. том 41, стаття «Сюрреалізм»), то «відомий представник сюрреалізму — маляр Сальватор Далі малює картини, що вихваляють атомову війну». Сказано коротко, виразно, але, на жаль, не зовсім відповідає правді. Ніякої війни, звичайно, Далі не вихваляє й не засуджує. Сальватор Далі, як і весь сюрреалізм, явище набагато складніше, хоч і цілком закономірне на шляху розвитку західнього мистецтва.

Я не збираюся докладно аналізувати суть цього явища, прабатьком якого є безумовно Фройд з його культом підсвідомого. Хочеться розібратися в іншому: чому музеї й виставки з абстрактним мистецтвом майже порожні, а перед картинами Далі завжди натовпи?

Для ілюстрації спробую розповісти (якщо можна так висловитися) одну з картин Далі, яка називається «За секунду до пробудження від гудіння бджоли, що літає навколо ґранати». Уже сама назва приваблива, чи не так? А зміст ще більше захоплюючий. Над якоюсь пласкою скелею, що нагадує острів, спить, закинувши руки за голову, прекрасна оголена жінка, що ширяє в повітрі. Поруч з нею теж ширяє в повітрі плід ґранати. Навколо ґранати в'ється бджола. Над жінкою нависла скеля. Але це не найстрашніше. Над морем чи пустелею, що розкинулася довкола сонної жінки, знову таки ширяє в повітрі інший, уже більший плід ґранати, надкушений, з нього випадають зерна. З цього плоду виривається страшна риба з роззявленою пащею. З її пащі вискакує не менше страшний, велетенський зубатий тигр, з пащі якого своєю чергою вискакує інший тигр, менший. Зараз вони уп'ються своїми кігтями в тіло прекрасної жінки. Але й це не все. З пащі тигра, що менший, вилітає рушниця з багнетом, і через секунду багнет уп'ється в закинуту за голову руку красуні. А позаду, на овиді, крокує слон на безмежно довгих, суглобистих, як у комахи, ногах. На спині слона обеліск.

Марення? Так, марення . . . Але цього ж і прагне мистець. Його світ — це світ кошмарів, галюцинацій, підсвідомого, ірраціонального. Страшно, незрозуміло, але, їй же Богу, цікаво. Глядач юрмиться: «Дивись, дивись, яка рибина . . . А тигр, тигр, зовсім як живий . . . А чому слон на таких ногах? . . І що все це значить?» Мушу признатися, мені теж було цікаво, мені теж хотілося розгадати, «що хотів сказати автор своїм твором». Головоломка, хрестиківка . . . Але від них деколи не можна відірватися, хоч і розумієш, що даремно тратиш час.

Сполучення виняткової натуралістичної майстерности, «подібности» (тигр дійсно як живий) з ірраціональністю змісту притягає сотні глядачів. Наші туристи, в тому числі й я, на останні

digitized by ukrbiblioteka.org

центи викупили в Національній ґалерії ледве не всі листівки з «Тайною вечерею», картиною, про яку в проспекті сказано, що в ній Далі «відтворює суть 20 віку формами й лініями клясичних традицій католицизму, частково Ренесансу, частково барокко, з відтінками еспанського реалізму». Спробуй зрозуміти, що це значить (на картині дванадцять апостолів, що схилили голови над столом, посередині Христос з головою Гали — дружини мистця, над усім простерті руки, і все це убране у якийсь, що тане в повітрі, октаедр) — спробуй зрозуміти, все подібне й незрозуміле, а взагалі...

— Дайте мені ще пару листівок...

Про Сальватора Далі написано багато, дуже багато. Паранойя, галюцинація, автоеротика, автосодомія, психосексуалізм, середатомова рівновага, астральна сублімація і ще не менше двох-трьох десятків таких самих страшних слів, якими оперують автори цих праць. І все це говориться зовсім серйозно.

Повторюю: багато картин Далі просто вражають своєю технічною майстерністю, своєю нестримною фантазією (наприклад, серія його мадонн або Сант-Яґо Великий, виставлений у спеціяльно збудованому франківською Еспанією павільйоні на Брюссельській виставці), але коли під усе це підводиться якась база, що претендує на науковість, коли говорять, що Далі «простудіював і відкинув твори Маркса й Розенберґа, дійшов до реактуалізації католицьких, европейських і середземноморських традицій, які матеріялізуються в колонадах Берніні, в розкритих обіймах (розпростертих руках) Заходу, руках святого Петра в Римі, у Ватикані», коли все це читаєш, — то, одверто кажучи, робиться трохи страшно. Глухий кут...

Дивлячись на картини Далі в Національній ґалерії, на натовпи людей, що стоять перед ними, я мимоволі згадував такі ж натовпи перед деякими картинами на наших виставках. У них теж усе було подібне й неподібне. Далі втік від дійсности у сни, в кошмари, в сюрреалізм, дехто з наших мистців так само навально побіг з інший бік — у бік пильно відпрасованої, ляндриново-урочистої антидійсности, антиреалізму.

На щастя, це якоюсь мірою вже позаду. Але іноді, перебігаючи через одну чи другу станцію метро чи потрапляючи на Сільгоспвиставку, мимоволі здригаєшся на вигляд того, що ще так недавно вважалося битим шляхом і що, добираючи найм'якших виразів, назвемо теж снами...

Ні, не живопис і скульптура — мистецтво Америки. Мистецтво Америки — це архітектура. Точніше — будівельний геній.

Але тут я хочу трохи ухилитися.

Сучасна архітектура безумовно переживає серйозну кризу. І західня і наша. Наша — завдяки крутому зламові після майже

тридцятьлітнього «культу зайвими», західня — в наслідок причин, над якими хочеться замислитися.

Для мене до цього часу лишається таємницею творчий шлях Ле Корбюзьє — Архітекта ч. 1, як назвав його молодий, симпатичний і палкий італійський архітект покищо без числа, з яким ми сперечалися цієї весни про шляхи розвитку сучасної архітектури. Мені чомусь здається, що творчість Ле Корбюзьє останніх років — яскраве свідоцтво тієї кризи, яку переживає зараз архітектура Заходу.

Років двадцять-тридцять тому архітектура й інженерія жили мирно й дружно, трималися за руки, допомагаючи одне одному. Тепер з'явилася якась розколина. І з кожним днем вона робиться все ширшою й ширшою. Враження таке, що архітектура (говорю, звичайно, умовно — іншими словами, ідейна основа) раптом образилася на інженерію. Ти, мовляв, підрізуєш мені крила, хочу на простір . . . І от з'являється капеля Роншан.

Я вже писав про неї. Вона прогреміла на весь світ. Поява її стала подією в сучасній архітектурі. Капелю зарахували до «лику святих». У Франції вона вважається зараз пам'яткою архітектури, подібно Реймському соборові або замкам Люари.

Я намагався усвідомити цю капелю. (Я свідомо відкидаю зараз основне — чому майстер, що в період свого розквіту говорив: «Яке мені діло до церков: проблема архітектури в іншому — в будівництві міст!» — чому на схилі літ він заходився раптом коло церковної архітектури?). Капелю видно здалека — білу серед мальовничої зелені передгір'я Вогезів. Вона стоїть на місці своєї загиблої під час війни попередниці. Описати її неможливо. Можу сказати тільки одне — вона не подібна ні на що з того, що будь-коли будувала людина. У найгрубіших висловах — це темна подушка, що лежить на вигнутих, похилених білих стінах. І біла обтічна дзвіниця. І ще дві менші, що стоять спинами одна до одної. (У «Першому знайомстві» я зробив невеликий нарис цієї капелі). Спробуємо усвідомити окремо образ, окремо структуру. Почнімо з структури. Стіни зроблені з каменю. Вони обтинковані білим, дуже грубим, кострубатим тинком і зовні і всередині. Опорні залізобетонні конструкції теж отинковані, як і стіни. Будівельний матеріял — різний — прихований загальною декорацією, тинком. (До речі, на головній дзвіниці він весь у патьоках від дощів — свого часу Корбюзьє не дозволив би такого). Перекриття капелі залізо-бетонове, не отинковане — сліди від опалубування свідомо залишені (між іншим, це тепер дуже модне на Заході. Все це, очевидно, для контрасту — від колишніх принципів конструктивізму (нічого не приховувати, все говорить саме за себе) не лишилося й сліду. Очевидно, принципи зараз уже інші. І в основі їх щось нове, те, що раніше заперечувалося — образ.

digitized by ukrbiblioteka.org

І отут найпечальніше. Перед нами безумовно образ ірраціонального. Можливо, навіть містичного. Логіка архітектурної конструкції, форми відкинена. Замість неї алогічність ірраціонального, експресивного, невідгадного. Не питай, не питай, сприймай так, як воно є. От і все.

Люди, що побували в середині капелі, говорять, що враження дуже сильне. Стеля темна, вигнута. Стіни то прямовисні, то похилі, то м'яко вигнуті. У тій, що похила, десятків з два отворів-амбразур (їх трудно назвати вікнами), прямокутних, дуже глибоких, різних розмірів, розкиданих без усякої системи. Промені сонця, що прориваються крізь них, видимо, створюють великий ефект. В амбразурах скла прозорі, але є й різнокольорові, що, на думку автора, повинне наближати капелю до стародавньої романської й ґотичної архітектури. Ні, очевидно, не так — очевидно, викликати в молільників емоції, подібні до тих, які викликала архітектура й вітражі ґотики...

Ось що пише сам Корбюзьє про капелю: «Свобода: Роншан. Архітектура повнотою вільна. Ніякого завдання, крім як служити месі — одному з найдавніших людських усталень. Єдиний, хто тут присутній, — це пейзаж, чотири сторони овиду. Це вони командують. Правдиве явище зорової акустики. „Зорова акустика, явище, що вводить в область 'форми'": форми творять шум і тишу: одні говорять, інші слухають».

Що все це значить? Правдива свобода... Служення месі... Зорова акустика... Шум і тиша... Що це значить? Знову відхід від дійсности? Знову ірраціональне? Нова теорія?

Виявляється, ні. Капеля будувалася п'ять років — з 1950 до 1955. У цей саме час і пізніше за проєктами Корбюзьє будувався знаменитий урядовий ансамбль у столиці Пенджабу Чандигарху, будувалися вілли в Ахмедабаді, житлові доми в Нейї-сюр-Сен і Нант-Резе, корпус Бразілія в Університетському містечку Парижу, Музей у Токіо. І все це на інших, ближчих «старому» Корбюзьє принципах. Навіть у закінченому в 1959 році домініканському манастирі в Турет, біля Ліону, Корбюзьє дуже обережно поставився до форми, можливо, навіть занадто. А й там же відправляють меси...

Я шкодую за одним. Корбюзьє поривався до великого, до будівництва міст, до «Соняшного міста», як назвав він те, що йому так і не вдалося здійснити. Він поривався до нас. І тут я не можу не навести кількох рядків з тих листів Корбюзьє, про які я вже писав у своїй попередній книзі, — листів, надісланих нам, студентам-архітектам, у 1932 році. Мова про конкурс на Палац Рад, який відзначив нагородами Йофана, Жолтковського й американця Гамілтона, обійшовши Корбюзьє. Ось що він писав:

«Палац Рад мусить вінчати п'ятирічку, мусить бути звеличенням принципів нового ладу, який надхнув цей п'ятирічний

плян... Уряд СРСР замовив мені проєкт. Програма вимагала врахування всіх досягнень сучасної техніки. Протягом трьох місяців п'ятнадцять проєктувальників були зайняті анатомічною аналізою проєкту. У нашій майстерні панував загальний ентузіязм. Пристрасно вивчалися найтонші й найдрібніші деталі. За кожним новим відкриттям, за кожним новим рішенням то один, то інший проєктувальник вигукував: „Вони будуть задоволені в Москві!" Ми всі думали, що проєкт буде розглянутий з погляду його технічних якостей, на ґрунті будівельної й архітектурної реальности. Основою нашого проєкту були: графік руху, добра видимість, акустика, вентиляція, статика споруди.

«І от прийнято рішення. Ніщо з цього не взяте до уваги. Премійовані ескізи фасадів, академічні бані... Навіть жюрі в своїй ухвалі визнало, що нагороджені проєкти не дають ніяких вказівок про спосіб перекриття заль, акустику, опалення, вентиляцію!!!

«Розчарування в наших п'ятнадцятьох проєктувальників було несамовите — обурення й роздратування».

І з іншого листа:

«Я дуже вдоволений, що пляни Палацу доручені моїм друзям Весніним, але я хотів би особисто працювати над тими пунктами, в яких почуваю себе цілком певним... Я вважаю за собою певні права на це співробітництво, бо наш проєкт, звичайно, є одним з найсерйозніших серед поданих».

І нарешті, останні, найгіркіші рядки:

«Мені багато разів пропонували складати пляни для міст СРСР, але кінчалося тільки на розмовах. Я цим дуже вражений, бо відчуваю, що посідаю зараз істини, якими хотів би поділитися з іншими. Я так глибоко оцінив основні соціяльні істини, що мені першому вдалося створити, цілком природно, велике місто без кляс, гармонійне й усміхнене. Іноді мені гірко, коли я бачу, що в СРСР борються проти мене з приводів, які мені не здаються достатніми».

Ми не притягнули Корбюзьє. Не притягнули дуже великого майстра, хоч, можливо, він дещо й перебільшував, вважаючи, що йому вдалося створити безклясове місто.

Мені боляче зараз дивитися на фотографію, на якій Корбюзьє стоїть на риштуваннях манастиря, який будується, в оточенні ченців у сутанах. А цього, хто зна, може, й не було б, якби він перед тим опинився в іншому оточенні. Будівників Комсомольську-на-Амурі, припустімо...

Корбюзьє — найяскравіший приклад. Але він не одинокий. Руйнування форми, відхід в іраціональне — це не поодинокі випадки, це вже ціле явище. Дуже характеристичний у цьому відношенні Джованні Мікелюччі — відомий італійський архі-

digitized by ukrbiblioteka.org

тект, автор багатьох будов, побудованих у тридцятих роках, у тому числі й фльорентійського двірця, про який свого часу багато писали. Всі ці будови витримані в більш або менш звичних формах раціонально-конструктивістичної архітектури, властивої тим рокам. Зараз Мікелюччі зробив проєкти двох церков (цікаво, що в наші дні церковники дають найбільшу свободу архітектам) — Санта-Марія і Автострада-дель-Соль.

Я дивлюся зараз на фотографії ескізів цих церков, макетів, зроблених з глини, і знову таки не знаходжу слів. Шукаю чогось, з чим можна порівняти, і не знаходжу. Найскоріше це подібне на те, що діти ліплять з мокрого піску на пляжі. Щось розпливчасте, розлізле, іноді дуже привабливе, щось як середньовічний замок чи торт, а взагалі незрозуміле. А може, церкви так і треба будувати? Що ж, хай будують. Шкода тільки, що на це марнують час (чи тільки час?) люди, які могли б робити куди корисніші речі.

*

Весь цей доволі довгий відступ я зробив спеціяльно для того, щоб підготувати свою розмову про архітектуру Америки.

Мені не раз ставили питання: чи вона мені подобається? Так, подобається, відповідав я. І зараз відповім: подобається. Я бачу дещо здивований погляд. Як? Американці самі не знають, як виборсатися з того, що вони нагромадили. Як уже говорити про глухий кут, так ось де глухий кут: транспортна проблема нерозв'язана, повітря нема, сонця нема, надземна залізниця в Чікаґо може довести до божевілля людину хоч з якими нервами, хмаросяги гарні тільки на листівках і подобаються хібащо туристам . . .

Усе це так, і все ж . . .

Ми блукали з товаришем по берегу озера Мічіґан у Чікаґо. Увечорі ще падав сніг пополам з дощем, місто тонуло в червоножовтому від реклям тумані, блищало мокрим асфальтом, а зараз випогодилося, світило сонце, і озеро, велике, як море, тихо набігало пласкими хвилями на широчезний, пустельний, холодний пляж. Навкруги дивовижно, неправдоподібно порожньо. Пробігають авта — низькі, широкі, безшумні, — а людей нема. Ми самі на цій безкраїй набережній. Чікаґцеві тут нічого робити, зараз не літо, пляж закритий. (А який пляж! В Ялті б такий . . .). І ця пустельність, безлюддя, ця майже ідилічна тиша дають можливість подивитися на місто — найамериканськіше з усіх міст, навіть американськіше, ніж Нью-Йорк, — подивитися на нього збоку, не метушившись, нікуди не поспішаючи, присівши на парапет, покурюючи цигарку, ліниво перекидаючись окремими фразами.

З одного боку озеро — четверте в світі величиною озеро,

коли не рахувати Аральського моря, — знявся вітер, і воно вкрилося зразу ж баранцями, з другого боку фронт хмаросягів Золотого Берега, найпишнішого району Чікаґо. І серед них два чорних струнких хмаросяги. Я їх знаю з фотографій. Вони знаменитості, їх будував один з найпрославленіших архітектів Америки — Міс Ван дер Рое. Гарно! Їйбогу, гарно! Місто!..

Потім ми йдемо через міст, під ним десятки залізничих колій, рухаються потяги, товарові, пасажирські, блимають світофори, а мостом беззвучно мчать авта, і двоє робітників у колисках вкручують лямпи в літеру «о» велетенської «кока-коля» (даремно ми насміхаємося над ним: смачний, дійсно відсвіжуючий напій). Перед нами нова панорама — хмаросяги Мічіґен-евеню. На два кілометри простягнулися вряд. І на чолі їх недавно збудований Прюденшіял-білдінґ. Він зараз весь горить — невисоке листопадове сонце відбивається у всіх його сорока з чимсь поверхах. Ідемо вздовж набережної і, повернувши на Медісон-стріт, потрапляємо в самий центр, в Луп, у петлю (loop — по-англійськи «петля», і в цьому місці надземна залізниця «elevation» дійсно творить петлю).

Реклями всі горять, горять цілу добу, тут завжди півморок, сяють вітрини, в них щось блищить, переливається; на розі, при сходах у надземку, лежить стос газет з наслідками президентських виборів, і перехожі на ході беруть їх, поклавши в спеціяльну бляшанку п'ять центів, а над головою підносяться десь угору сірі хмаросяги, і з оцього на той колись, років сорок тому, перестрибував Гаррі Лойд...

Місто... Гігантське місто. Найбільший вузол залізниць. Тисяча сімсот потягів на день! Друге місто Америки. Знамениті різні, консерви, чавун, сталь. Місто, де народилася американська компартія. Місто, якому ми зобов'язані 1 Травня, після розстрілу демонстрації 1886 року. Місто, в якому сто двадцять п'ять років тому було чотири тисячі мешканців, а зараз п'ять з половиною мільйонів. Місто, що згоріло в сімдесят першому році майже дощенту і до цього часу пильно зберігає зовнішні пожежні сходи на всіх хмаросягах. Місто фінансистів, маґнатів, клерків, робітників. Місто... Гігантське місто.

А архітектура! До чого ж тут архітектура? І що тут може подобатися? Півтемрява на вулицях, пожежні сходи?

Можу сказати: мені, міському мешканцеві, подобається підкреслена урбаністичність цих міст. Мені подобається хмаросяг весь зі сталі й скла, в якому відбиваються хмарки, що біжать по небу. Мені подобається, задравши голову, дивитися на його грань, точну, як математична формула. Мені подобається безладна згромадженість хмаросягів, що знищує реґулярність вулиць. Я говорю про вигляд міста. Не про його трагедію — пилюка, спека, тісно, душить бензина, не про продуманість чи

digitized by ukrbiblioteka.org

випадковість плянування і чистоту стилю будівель, а саме про вигляд.

Я розумію всю конечність, всю значимість реґулярної забудови південного заходу Москви, але для мене Москва — це не Ломоносовський проспект, не проспект Вернадського, а плутанина арбатських завулочків, в яку, хороший він чи поганий, але вже вріс, став своїм висотний дім на Смоленській, для мене це Кречетніковський завулок, що доживає свого віку, Собача площа, дім Моссельпрому на Кисловському, на якому якийсь надміру ревний управдім замазав рядки Маяковського. Для мене це Тверской бульвар з шахістами-пенсіонерами і дітлахами, що копаються в піску, готель «Москва» (хоч я пам'ятаю ще Охотний ряд з церквою й рундуками), метро «Площа Революції» з своїми наївними, але такими милими нашому серцеві скульптурами хлопців і дівчат, що навівають стільки спогадів, для мене це андріївський Гоголь, Василій Блаженний, Красна площа.

Тут я в думці уявляю собі якогось нью-йоркського старожила, який зідхає: «Ох, Нью-Йорк, Нью-Йорк, я пам'ятаю тебе, коли ще не було цієї суєти, поспіху і котилися собі, не поспішаючи, по 5-ій евеню прекрасні повози, а на Таймс-сквер туркотіли голуби. І дім компанії Зінґер був найвищим у світі. Тепер його й не знайдеш серед цих скляних коробок. І трамваї ходили — за три центи весь Менгеттен, а зараз спускайся в ці тісні, задушливі підземелля. Ох . . .»

Справа не в тому, що було й що є. Мова йде про вигляд міста, про його неповторність, його чар. Ленінградські канали, білі ночі, Адміралтейська голка і похмурі достоєвсько-добужинські двори з штабелями дров так само неповторні, як неповторна Москва поленовських двориків на фоні будівельних кранів і панельних домів — нинішня Москва! — як неповторні дніпровські кручі і Андріївський спуск, що повільно пнеться вгору своєю брилою, в Києві, як неповторні одеські двори з ґалеріями й розвішаною білизною. В цій неповторності — обличчя міста, його чар, його душа.

Я бачив багато безликих міст в Америці, одне, як інше, не відрізниш: Баффало, Детройт, ще якісь — усе злилося разом, але ні про Нью-Йорк, ні про Чікаґо я цього не скажу. У них своє, може, чуже мені, але своє обличчя, свій чар, своя душа.

Якось я йшов рано-вранці якимись вулицями в районі гадзонівських доків. Тягнулися безмежні паркани складів з великими написами, зовсім як у нас, свистали десь маневрові паротяги, перебігали вулицю обідрані, переполохані коти, і раптом, повернувши в якусь вулицю, я побачив Емпайрстейт-білдінґ . . . Він ще був повитий ранковим туманом, але найвищі поверхи вже рожевіли від сонця, поблискували вікнами, і навколо ще кілька велетнів, тільки менших, чекали, коли ж сонце дійде до них,

а внизу, в ущелинах, була прохолода і не зник ще передсвітанковий присмерк... І саме цього ранку я зрозумів красу цього велетенського суперечливого міста, красу його скла і сталі, красу його архітектури...

*

Вважається, що архітектура Америки — це архітектура хмаросягів. Це так і не так. Звичайно ж, хмаросяги вигадали американці, і вони ж здобулися на ту викінчену конструктивно-естетичну форму, вершком якої є Сіґрам-білдінґ у Нью-Йорку, Міс Ван дер Рое або Левер-білдінґ (Спідмор, Овінґс і Меррілл) — скляно-сталеві паралелепіпеди. Але хмаросяг — тільки окремий елемент архітектури Америки, або, точніше, як я вже говорив, американського будівельного генія. Під цим окресленням я розумію не тільки розмах будівельної техніки, але й уміння злютувати в єдине архітектуру будівель з архітектурою «інженерії». Дивної краси й легкости мости (через Золотий Ріг у Сан-Франсіско, наприклад, чи Джорджа Вашінґтона в Нью-Йорку), естакади, що перетинаються на різних рівнях, і, я сказав би навіть, автостради стали зараз одним з невід'ємних елементів сучасного американського пейзажу. *) Усе це, разом узяте, і є архітектура Америки — плутана і в той же час цілеспрямована, пригноблююча й чарівна, математично точна й анархічна. В цьому й є її суть. І чар. І лихо...

Але архітектура — це не тільки будови, архітектура — це люди, що творять її. В Америці це в першу голову Франк Лойд Райт, це Річард Нейтра, Міс Ван дер Рое, Еро Саарінен, Аальто, Оскар Німайєр, нарешті, Вальтер Ґроппіюс, що живе й працює з 1937 року в США. Архітектурна думка 20 віку зобов'язана дуже багато цим найбільшим майстрам з світовими іменами. Я не буду втомлювати читача переліком того, що і хто з них зробив (найяскравішою подією останніх літ було будівництво столиці Бразілії — міста Бразілії за проєктом Німайєра й Лючіо Коста), мені хочеться тільки сказати кілька слів про одного з найбільших архітектів кінця 19 і першої половини 20 віку Франка Лойда Райта, що помер у 1959 році в дев'яностолітньому віці.

Райт був американцем, але він не будував хмаросягів. «Найбільший архітект світу», як його називають американці тепер, уславився тим, що був ворогом хмаросягів і створив свою власну теорію «органічної архітектури».**)

*) Франк Лойд Райт писав: «Я передбачаю, що дороги скоро будуть теж архітектурою, тому що вони повнотою можуть бути нею, — великою архітектурою».

**) За три роки до смерти він все таки не втримався й запроєктував хмаросяг, так званий «Іллінойс», для Чікаґо — 528 поверхів, 1609 метрів височини. Є пляни й креслення, але чи буде він здійснений — ще невідомо.

digitized by ukrbiblioteka.org

«Я вимагаю від архітектури, — писав він в одній з статтей, — того самого, що й від людини: щирости і внутрішньої правдивости, і тільки з цим пов'язані для мене всі якості архітектури». На практиці це значило, що кожна архітектурна споруда не повинна протиставитися навколишньому пейзажеві, а, навпаки, вписуватися в нього, робитися його органічною частиною. Тому більшість будов Райта, в основному вілли, побудовані на рівнинній місцевості (з'явився навіть термін — «стиль прерій»), проєктовані по горизонталі, підпорядковуючись рельєфові місцевости і в той же час підкреслюючи його. Будівельний матеріял теж використовувався місцевий — дикий, порваний камінь, що дуже добре контрастував з площинами скла і витягнутими по горизонталі залізо-бетонними перекриттями.

Франк Лойд Райт багато побудував на своєму віку — понад сімсот будов, не рахуючи кількох сотень не здійснених проєктів. У творчості його було багато суперечного, були спади, були й піднесення, але в цілому вплив його на світову архітектуру і як практика і як теоретика величезний.

Останній твір Райта, його лебедина пісня — це Музей Соломона Р. Ґуґґенгайма в Нью-Йорку на 5-ій евеню. Відкритий був у 1960 році.

Ми часто любимо порівнювати незвичні для нашого ока будівлі з чимось знайомим. Ростовський театр Щусева, наприклад, вважали подібним до трактора, якийсь ще там, не пам'ятаю який, до літака. Музей Ґуґґенгайма не схожий ні на що (хоч дехто з наших туристів казав, що він нагадує пароплав, інші — пральну машину). Це велика біла залізо-бетонна спіраля, що поширюється вгору і базується на витягнутому поземному об'ємі. Інші об'єми доповнюють і підкреслюють основні. Величезна спіраля і є власне музей. Ви підіймаєтеся ліфтом на самий верх і звідти по цій спіралі — а вона не що інше, як ґалерія з внутрішнім двором, — спускаєтеся вниз. Довжина її тисяча двісті метрів. Зручнішого — і для глядача й експонатів, — раціональніше побудованого музею я в своєму житті не бачив. Картини висять в один ряд, на рівні ока. Власне кажучи, вони навіть не висять, а прикріплені до стіни кронштайнами, що творить ілюзію їх ширяння в повітрі на фоні білої стіни. Багато повітря, багато світла (і природного й штучного, але вони якось зручно змішуються), багато зелені, є навіть басейн з фонтанчиком.

Колекція музею багата й різноманітна. Сезанн, Модільяні, Леже, Пікассо, Павль Кле, Кандінський, Шаґал, скульптури Ліпшіця, Бранкузі — одним словом, все найцікавіше, що було на Заході з кінця 19 віку. І мушу сказати, що єдність архітектури й виставлених творів мистецтва абсолютна. Картинам, скульптурам тут легко й просторо. Вони в себе дома.

Франк Лойд Райт проспівав свою лебедину пісню й помер.

Але дивно — пісня ця не подібна до тієї музики, яку він творив усе своє життя. Не бувши ніколи конструктивістом, Райт проспівав гімн конструктивізмові. На розі 5-ої евеню й 89-ої стріт у другій половині 20 віку він поставив будівлю, під проєктом якої охоче підписався б сам Ле Корбюзьє, якби не зрікся того, що він породив. Це прекрасна, розумна будівля, вона увійде у всі підручники архітектури, але це не Райт.

Останнє, 82 число (серпень 1962 року) італійського журнала «Architettura» повнотою присвячене двадцятьп'ятьлітньому ювілеєві — ні, не архітекта, а одного з його творів — так званого «Дому при водоспаді», «Fallingwater».

«Дім при водоспаді» — це вілла детройського мільйонера Едґара Кавфмана, якому впало на думку поставити її саме тут, у Пенсільванії при Bear Run, при Ведмежому струмкові, в цьому лісі, над цим мальовничим водоспадом. І побудувати її мусів був Франк Лойд Райт. І Франк Лойд Райт побудував.

«Плян дому, — говорить Райт, — це спосіб життя, а спосіб життя завжди індивідуальний». На подобу життя Кавфмана й побудована ця пишна вілла.

Ліс, не густий, прозорий, на узгір'ї. Струмок, скелі, каміння, водоспад. Над самим водоспадом, виснучи над ним своїми терасами, вілла. І хоч згідно з теорією «органічної архітектури» Райта «головне в архітектурі те, заради чого ставиться будова — його внутрішній простір, а не оболонка цього простору, тобто стіни й дах, і тим більше не зовнішній вигляд будови», вілла ця, зовнішньому виглядові якої надано багато уваги, повнотою відповідає другій тезі Райта: «Внутрішній простір є частиною єдиного простору природи, тому він повинен не замикатися від зовнішнього простору, а якнайбільше пов'язуватися з ним». Цього зв'язку, цього злиття Райтові вдалося досягнути повнотою. Вілла вросла в пейзаж, а можливо, виросла з нього, вона стала органічною його частиною. Скелі струмка і дикий камінь стін, білі горизонталі терас і перетини їх вертикалями дерев, спокій комфорту і шум та бризки водоспаду — все це злилося в щось єдине і проникло в середину вілли, де той таки дикий камінь (ніякого тинку!), а скляні зовнішні стіни-вітражі ніби всмоктують всередину навколишній пейзаж. Все продумане до найдрібніших деталів, аж до місця для оберемка дров при каміні.

Як і Ле Корбюзьє свого часу, Райт вірив, що з допомогою архітектури (та ще, можливо, релігії) можна здійснити перебудову суспільного життя. Все життя він був бунтарем, критикував американську демократію, американський спосіб життя, капіталістичну культуру, вважав, що мусить служити народові, прагнув будувати дешеві будинки для пересічної американської родини, але доля його склалася інакше: він став «модним» архітектом, він будував розкішні вілли для мільйонерів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Райт критикував капіталістичну систему («Наше благоденствіє — фальш»), на Першому з'їзді радянських архітектів говорив, що бере з собою «враження величезних досягнень і найбільшу — яку будь-коли мав — надію для людства і майбутнього життя на землі», а, повернувшися з Москви, відразу ж подався до Бір Ран, до Ведмежого струмка, на будівництво свого маленького шедевру.

Я глибоко переконаний, що й цим разом ми випустили з рук можливість використати знання й майстерність одного з найбільших архітектів світу. Більше того, запропонувавши йому співробітництво, ми допомогли б йому здійснити заповітну мрію — будувати для народу. Кавфман, можливо, чудесна людина, а все таки образливо, коли такий талант такого майстра, як Райт, витрачається на те, щоб містер Кавфман, зручно розташувавшися в шезльонґу, сказав, намагаючись перекричати шум спадаючої води: «А все таки непогану хату склепав нам старий Райт, га?»

*

Той самий молодий палкий італійський архітект без числа, про якого я вже згадував, під час нашої суперечки про архітектуру сказав:

— Минулого року я був у Москві. Багато чого мені там сподобалося, але одного я ніяк не можу зрозуміти: пощо вам хмаросяги? В Америці, навіть у нас це зрозуміле — дорого коштує земля. А вам пощо вони? Для силюети? Чи не дорого вона вам коштує?

Я відповів, що не дешево і що архітектурно висотні будови не представляють якоїсь там особливої цінности, але вони все ж є своєрідним пам'ятником доби, а архітектура, як відомо, це «камінний літопис історії» і так далі в тому ж дусі.

Камінний літопис історії... Тепер не камінний — залізобетоновий, сталевий, збірний, каркасний, панельний літопис віку, суспільної системи, ладу.

В одному з тих листів, про які я вже говорив, Ле Корбюзьє писав: «СРСР на віддалі являє видовище інтенсивної праці, і весь світ схильний думати, що саме у вас народжується нова архітектура». Ле Корбюзьє не перебільшував — тридцять років тому дійсно було так. Ми були далеко бідніші, ніж тепер, і досвіду у нас було малувато, але творча думка, як говорять, била джерелом. Потім стався злам — конкурс на Палац Рад, і на двоє з половиною десятиліть усе пішло назад. (Я добре пам'ятаю ті переломові роки: я навіть дістав «трійку» за свій диплом, не хотів зрікатися конструктивізму). Але роки ці, дякувати Богові, вже позаду. Усе говорить за те, що ми входимо в добу нових будівельних матеріялів, нових конструкцій, нових способів, нової сучасної архітектури.

Нова сучасна архітектура? Що ж воно таке?

Років з два тому «Литературная газета» замовила мені статтю на «архітектурні теми». Статтю я написав, спробував з'ясувати якісь теоретичні питання, але вона чомусь довго не появлялася. Виявилося, що редакція зібрала «архітектурну суспільність» і спільно з нею обговорювала статтю. Її хвалили й полаювали, врешті-решт вона появилася, але перед появою одна співробітниця газети мені сказала:

— Бачите, в чому справа. Чи не підведемо ми молодь? Молодь говорить: «Тепер все змінилося, можна будувати по-новому. Чи варто вдаватися в теоретизування? Конструктивізм, неконструктивізм, формалізм, неформалізм... Почнемо копирсатися в „ізмах" і знову заплутаємося. А нам будувати хочеться».

Я не певен, що архітектурна молодь саме так думає, можливо, тільки невелика її частина, але те, що з теорією в нас не дуже в порядку, це більш чи менш очевидне.

Зрештою, може бути, дійсно з цим можна почекати? Врешті-решт зорієнтуємося, а зараз важливіше понад усе будувати, будувати, будувати... І будуємо. Багато будуємо. У деякі райони Москви приїздиш і просто не впізнаєш. Ніби недавно тут був, а вже плутаєшся, не знаєш, як дійти до того дому, до якого колись тут проходив.

І все таки хочеться, щоб будувалося не тільки багато й швидко, але й доцільно, зручно, а головне — гарно.

Наше будівництво багато чим відрізняється від будівництва Заходу. Можливості стандартизації, масового виготовлення будівельних елементів фабричним способом у нас необмежені. В цьому наша сила, але в цьому ж і складність.

«Місто треба будувати таким чином, щоб кожна частина, кожна окремо взята маса домів являла живий пейзаж. Треба натовпові домів надати гри, щоб він, як можна так висловитися, заграв різкостями, щоб він раптом втинався в пам'ять і переслідував би уяву. Є такі вигляди, які вік пам'ятаєш, і є такі, яких, при всіх зусиллях, не можеш зберегти в пам'яті».

Так писав Гоголь сто тридцять років тому в своїй статті «Про архітектуру нинішнього часу». У Гоголя були свої погляди на архітектуру, він вважав, наприклад, що місто повинне складатися з домів усіх існуючих на землі стилів, і вигадав навіть вулицю, «яка містила б у собі архітектурний літопис», яка «зробилася б тоді у певному відношенні історією розвитку смаку, і хто ледачий перегортати товсті томи, тому варто було б тільки пройтися нею, щоб дізнатися про все». Я не дуже певен, що з Гоголя вийшов би ліпший з міських архітектів, але коли він каже, що «нові міста не мають ніякого вигляду: вони такі правильні, такі рівні, такі монотонні, що, перейшовши однією вулицею, уже відчуваєш нудьгу і відмовляєшся від бажання гля-

digitized by ukrbiblioteka.org

нути на іншу», мимоволі питаєш себе: яким чином Гоголь міг потрапити в Нові Черемушки або на нашу київську Чоколівку?

Мальовничість архітектури міста — питання дуже складне. Одне з найкращих, наймальовничіших міст світу — Прага, на зелених горбах якої мирно співіснують ґотика, барокко і ультрасучасний модерн, будувалася століттями. Випадковість, невигаданість архітектурного пейзажу Праги прекрасна: від дахів і дзвіниць Старого Міста й Малої Страни, коли дивишся на них з Градчанського горба, неможливо відірватися. Але не можна ж штучно створювати випадковість. Добре гористим містам, там сам рельєф допомагає архітектові. А на рівному місці?

Римляни дуже пишаються своїми теперішніми околицями, де зводяться десятками нові житлові корпуси. Що ж, жити там, можливо, й зручно (я був у двох-трьох помешканнях, вони дійсно зручні й добре влаштовані), але яка все таки нудьга навколо. Яка втомлива одноманітність . . .

Рятунок, мені здається, в одному. На допомогу стандартизованій архітектурі мусить прийти колір, живопис, скульптура, зелень, малі форми. У цій ділянці вже є хоч і не велике, але помітне зрушення. Монументально-декоративне мистецтво поступово починає товаришувати з архітектурою. Один з найбільш удалих прикладів, на мій погляд, нова київська автостанція (архітектори А. Мілецький, І. Мельник, Е. Більський, мистці В. Мельниченко, А. Рибачук). На ній знайдений свій спосіб — не банальний, свіжий. Це не розпис у стилі Сільсько-господарської виставки й не мозаїчні пано московського метро — це щось багато більш єдине з архітектурою. Усі три поверхи станції, стіни її й колони — це мозаїка. Чорна, з полив'яних керамічних плиток стіна, на ній кольорові поземні смуги — рух! — контори автомобілів, що мчать кудись. Тут і там, ніби аплікація, маленькі пано сграфіто — дорога, шосе, міська вулиця з ліхтарями, автомашини, що мчать тобі назустріч. Колони облицьовані мозаїкою з зеленої майоліки — тут таки промигне раптом автобус, несподівано серед геометричних ліній виростає маленький каштан у цвіту . . . Коли ви потрапите колинебудь до цієї станції, зайдіть ще до ресторану (до речі, там непогано годують) і погляньте на стіни. А потім у дитячу кімнату, якщо вас пустять. Які там милі й цікаві малюночки. І до занавісок на вікнах теж придивіться: вони зроблені на спеціяльне замовлення. І зайдіть у кімнати для приїжджих — ручуся, що ви відкладете свій від'їзд принаймні на одну добу.

Можливо, я дещо перехвалюю станцію — будівельники її мої друзі, — але, їй же богу, коли будують, не тільки знаючи діло, але й з любов'ю (Ада Рибачук і Володя Мельниченко ночами самі клеїли мозаїку на колонах, а архітект Мілецький і досі бігає на станцію перевіряти, як стоять фотелі в чекальні

і чи не покрали кераміку в кімнатах, а її теж роблено за спеціяльним замовленням) — за цих умов трудно побудувати погано. Ентузіястів у архітектурі не бракує. До цього ще б ліпший матеріял, якісніший, і було б чим пишатися . . .

А от з теорією все таки поганувато. Зрештою, існує Академія будівництва й архітектури, там є спеціялісти, які над цим працюють. Побажаймо їм успіху.

*

Був вечір. Ми стояли над Ніяґарським водоспадом. Він шумів і бризкався. З протилежного, канадського берега прожектори робили його то рожевим, то зеленим, то блакитним, фіялковим, білим. Було дуже гарно, а взагалі образливо. Водоспад підпорядкували туристам, і він покірно, терпляче виконував свою працю. Поодаль сяяло вогнями Ніяґара-Фолс — безлике, нудне місто тих таки туристів.

Ми збиралися вже до готелю (передбачалася ще візита до Баффало, до якогось зубного лікаря, це входило в розклад), як до нас підійшов високий молодий чоловік у піджаку з піднятим коміром.

— Я почув руську мову, — сказав він, — ви руські? *)

— Росіяни.

— А можна з вами побалакати? Я українець. Деметрі Корінець. Давно не чув руську мову . . .

Він витягнув пачку цигарок.

— Про́шу.

Я витягнув коробку «запорожців». Він заусміхався.

— О, запорожчі!

— Беріть, — сказав я.

Він двома пальцями спробував акуратно витягнути одну цигарку.

— Ні, всю.

— Як, усю?

— Так, усю.

— Всю пачку?

— Всю пачку.

Боже мій, як він утішився! Поклав цигарки назад, витягнув хусточку, загорнув у неї пачку і поклав її до бічної кишені піджака. Ні, курити він їх тепер не буде. Тільки в особливих випадках. Буде берегти як пам'ятку. Це ж з Києва? Лише подумати, цигарки з Києва. Запорожці! Він бо теж запорожець. Всі українці запорожці. Ну, не всі, більшість . . .

Він провів нас до готелю. Посилено тягнув нас до бару. Посидимо, поговоримо. Він умить збігає додому, переодягнеться, він

*) Весь діялог поданий в оригіналі українською мовою. — Ред.

digitized by ukrbiblioteka.org

зараз просто з праці, не встиг переодягнутися. Але до бару піти ми не могли, треба було їхати до зубного лікаря. Як він шкодував! Та й я шкодував. Посиділи б, поговорили...

Я вже не пам'ятаю, де він працював. Здається, в торгівлі. Працею не вдоволений. По той бік, у Канаді, ліпше. А ми були в Канаді? Ні? Тільки потягом проїжджали з Чікаґо? Якби ми хотіли, він візьме таксі, і за три хвилини ми будемо в Канаді. Звідти і вигляд на водоспад кращий, і бари дешевші. Ну, почекає зубний лкар, не помре...

Але в Канаду нам їхати не можна було — суворо-пресуворо заборонив Тадеуш Осипович. Кроків за тридцять до готелю біля чергового бару Корінець зробив останню спробу потягнути нас до шинквасу:

— На п'ять хвилин, не більше. Тут і водка є...

Але Іван Іванович так молитовно й тривожно подивився на мене, що я вимушений був і цього разу відмовитися. А то посиділи б, поговорили...

Ми попрощалися з Корінцем при вході до готелю. Йому жахливо не хотілося додому. Тільки подумати, за сорок років уперше зустрітися з людиною з Києва, з його улюбленого Києва. Він ніколи там не був: він народився тут, але він любить Київ, привіт йому великий і уклін, низький уклін...

Ми розійшлися...

Росіяни за кордоном. Українець за кордоном. У більшості своїй це трагедія...

У Нью-Йорку я зустрівся з жінкою, з якою колись був знайомий. Останнього разу ми бачилися за кілька років до війни, у 1938 або в 1939 році. Під час війни вона разом з десятилітнім сином пережила окупацію. Чоловік був на фронті. Відступаючи, німці виганяли місцеве населення. Її з сином теж загнали в ешелон. Десь їх збомбардували. Згубили одне одного. Син складними шляхами добився додому. Мати зникла.

І ось ми зустрілися з нею в Нью-Йорку. За двадцять з чимось літ. Обоє не дуже відмолоділи за ці роки і все ж пізнали одне одного. Ми сиділи в Централ-парку. Вона оповідала про свої митарства. Чому вона не повернулася додому? На це питання завжди трудно відповідати. Побоялася. Тоді, по війні, стільки всякого говорили. Звільнили її американці, от і потрапила в Америку. Про близьких нічого не знала. Писала. Ніхто не відповів. Мабуть уже інша адреса.

Вона працює. Непогано заробляє. І друзі є тут. Але вона хоче додому. У неї там син, онука. Можливо, вона не буде їм обузою. Буде няньчити дитину.

Я був у неї дома. На стіні фотографія сина — зовсім ще хлопчик, а тепер уже тридцять років, — вигляди Києва, Володимир-

ська гірка, Дніпро, все це витяте з американських українських журналів. Почастувала мене борщем.

Ми прощалися в невеликій каварні в центрі Нью-Йорку. Я поспішав до готелю, мене вже чекали, за годину відходив автобус до аеропорту. Вона писала листа синові. Ніяк не могла закінчити. Усе хотілося ще щонебудь написати. «Зараз, зараз, одну хвилинку . . .»

Ми попрощалися. Я заховав коверт до кишені і вийшов на вулицю. Обернувся, помахав рукою. Через скляні двері добре видно було середину каварні. Вона сиділа за столиком і плакала. Я на все життя запам'ятаю цей ясний осінній вечір, маленьку нью-йоркську каварню, розгойдані скляні двері, столик і жінку, що сидить за ним і плаче. Чи побачу я ще колинебудь її? Чи побачить вона свого сина?

Все це трагедії. А скільки їх на білому світі . . . Людям, що пам'ятають свою батьківщину, особливо важко.

Місяців зо три тому я одержав листа з міста Перт, Західня Австралія. У ньому лежало акуратно віддруковане запрошення на весілля одного молодого чоловіка, якому, коли я його бачив останнього разу, було з півтора року. Потім прийшов інший лист — з фотографією усміхнених молодят. Поруч з женихом його мати, дочка відомого київського мистця, з якою в далекі часи я вчився разом у театральній студії.

Війна розлучила дочку з батьками, розігнала в різні кінці світу. Батьки тепер у Києві, дочка в Австралії. П'ятнадцять років ніхто одне про одного нічого не знали. І раптом лист. Лист з південної півкулі на стару адресу, яка чудом не змінилася. «Не питайте, чому не писала, все дуже складне. Пишу наугад, не знаю, чи живі ще ми».

Що ж стало поштовхом до написання цього листа? За п'ятнадцять років . . . Фантастична історія. Колишня киянка, що почала поступово вже забувати своє рідне місто, якось, зайшовши до книжкової крамниці міста Перту (про існування якого я, наприклад, до позаминулого року не мав найменшого уявлення), побачила на полиці . . . Ні цьому не можна повірити: на полиці стояла книга — мемуари її батька, видані в Києві видавництвом «Мистецтво» в 1959 році. Вона не вірила своїм очам. На першій сторінці портрет батька, постарілого, посивілого, але батька, батька . . . І вона написала лист.

З того часу зник спокій. Усі думки тільки про Київ. «Прийшли мені все, що тільки є про Київ. Листівки, альбоми, фотографії. Опиши, як виглядають тепер вулиці. Що змінилося за ці роки. Все, все, все опиши . . .» Одна мрія — повернутися назад. Але як? І грошей нема, і колишньої енергії, і, що найстрашніше, чи не буде вона тепер чужою в себе на батьківщині? А син? Він виріс в Австралії, привик до неї, став австралійцем,

digitized by ukrbiblioteka.org

тепер ось і одружився з австралійкою. Яке все складне, як безмежно все складне. «Пишіть, пишіть частіше. Кожен лист з Києва — радість. Найбільша радість . . .»

З фотознятки, стримано посміхаючись, дивиться на мене двадцятьп'ятьлітній молодий чоловік у чорному убранні, з краваткою-метеликом. Вигляд у нього дуже респектабельний, але, за словами матері, це тільки вигляд: за свої двадцять п'ять років він устиг вже змінити з десяток професій — працював золотошукачем, у сільсько-господарській авіяції, пік хліб, ремонтував радіоприймачі, складав і розкладав холодильники, командував зграєю хлопчаків у якомусь маґазині, що продає мотоцикли. Останнє його захоплення — мотоцикл. Звичайно ж, налетів на стовп і розбив усю фізіономію. Але тепер нічого, заросло. «Хлопець він хороший, не нарікаю, а от учитися не хоче. Росією він дуже цікавиться і радянський лад йому подобається, але боїться, коли туди приїде, його змусять учитися, а це його ніяк не спокушає. Воліє працювати. Тутешня молодь тільки й чекає, коли стукне чотирнадцять років, а тоді кидає школу і йде працювати — в маґазин, бюро, в ґараж, на фабрику, дівчата — до шпиталів. Всі тут прагнуть заробити, заощадити, придбати авто, одружитися. Пощо фах, коли можна й так заробити? Отакий і в мене. А взагалі він хлопець хороший. І товариш хороший. Сюди приходив „Витязь". На другий день він уже з усією молоддю команди був на „ти". Зрештою, він тобі сам про все напише».

І дійсно, написав. Лист на двадцять рядків починається так: «Не знаю „викать" чи „тикать", але я думаю, що це не відограє великої ролі — тому давай „тикать"». Кінчався ж словами: «Наступного разу постараюся більше нагримузляти. Сердечний привіт мамі, всім нашим, а тобі (закреслене) міцно тисну руку».

Тепер він дивиться на мене з фотознятки і злегка усміхається. Поруч з ним молода дружина в шлюбній сукні, з букетом квітів у руках. Світлено в місті Перт, Західня Австралія. Трапляється ж таке . . .

У Брюсселі, коли ми вийшли з літака після шістнадцятьгодинного перелету з Нью-Йорку, нас зустрів привітний, усміхнений, натоптаний мужчина, який відразу ж відрекомендувався:

— Мамонов, Олександер Васильович.

Це був ґід авіякомпанії «Сабена», який запропонував нам послуги на ті два дні, які ми мали перебути в Бельгії в чеканні літака на Москву.

Мені трудно дібрати слова, щоб передати ту увагу й ту турботу, якою нас оточив син колишнього російського адмірала. Найбільше йому хотілося, щоб ми не нудьгували і щоб за ці два дні якнайбільше встигли побачити. Крім найцікавішого в Брюсселі, він показав нам музей Конґо (кілометрів двадцять від Брюсселю)

і навіть умудрився повезти до Антверпену — до міста чайок, що вимирають у гавані. На зворотній дорозі з Антверпену, хоч було вже досить пізно, він зупинив автобус на якомусь перехресті доріг і, весело підморгнувши, сказав: «А що як заїхати у Ватерльоо?» І ми поїхали в Ватерльоо. Панорама знаменитої битви була вже закрита, але Олександер Васильович кудись зник, комусь щось дав, і за хвилину всі двері перед нами були відкриті. Панорама виявилася нижче середнього, сувеніри — бюстики Наполеона — й того нижче, самого поля битви ми так і не побачили — полив густий дощ, — але Олександер Васильович сяяв від голови до ніг: все, що можна було витиснути з цього дня, він витиснув.

На ранок, перед нашим відлетом до Москви, він урочисто з'явився з своєю дружиною і вручив кожному з нас на пам'ять по шовковій хусточці з видами Брюсселю і по маленькій золоченій статуетці «Манекен-Піс» — знаменитої брюссельської скульптури, поставленої на честь знаменної події в життті одного з наслідних принців: бідака довго мучився камінням у сечовому пухирі і ось нарешті звільнився від них. Чарівна дзюрка хлопчика скільки вже років збирає натовпи туристів.

Олександер Васильович зовсім не ґід-фахівець. У нього є антикварна крамниця, з якої він і живе, а ґідом працює тільки з любови до росіян. «Тільки так я можу вас побачити, поїздити з вами, поговорити, розпитати». Дізнавшись, що я колись був архітектом, пообіцяв вислати цікаві для мене книги. Не встиг я приїхати додому, як із Брюсселю прибув великий пакет — розкішно виданий том праць Ле Корбюзьє. А ще тижнів за два — другий, ще пишніший. Хіба не зворушливо? Спасибі, Олександре Васильовичу! Можливо, ви колинебудь все таки відвідаєте свою колишню батьківщину — обіцяю, ми постараємося відплатити вам такою самою увагою, такою ж турботою.

Коли зайшла мова про Мамонова, не можна обійти мовчанкою нашого шановного Тадеуша Осиповича, з яким ми не розлучалися цілих два тижні. Жили ми з ним назагал дружньо, хоч особисто до мене він ставився з деяким підозрінням, не позбавленим, правда, відтінку гумору. Він чомусь вважав, що в мене хитрі очі і що взагалі на мене в серйозній справі покладатися не можна. Тим не менше стосунки у нас були найдружніші.

Він з'являвся щоранку свіжо виголений, рухливий, усміхнений, незмінно в своїй краватці метеликом і, обходячи наші столики в ресторані, говорив бадьорим голосом:

— Сьогодні, друзі, у нас маленька зміна. Замість Модернарт, ми поїдемо спочатку в Метрополітен-музеум, а потім . . .

Здіймався легкий шумок: у всіх були якісь власні пляни, які доводилося тут таки міняти. Потім слідувала невелика торгівля

digitized by ukrbiblioteka.org

за спосіб транспортування до чергового музею — хто хотів пішки, хто в метро, хто автобусом, але все врешті-решт укладалося, і під поляпування в долоні Тадеуша Осиповича — «давайте, давайте, часу мало» — ми відбували туди, куди нам належало відбути.

Дорогою Тадеуш Осипович давав пояснення. В основному вони зводилися до трьох пунктів: 1) старі доми руйнують, нові будують; 2) негрського населення в цьому місті стільки то, і тепер воно з нетрів перебирається у влаштовані доми і 3) кожен пам'ятник будь-якому діячеві, що не сидить на коні, називався пам'ятником Колюмбусові. У цьому третьому він настільки нас переконав, що ми вже просто говорили: «Ось дійдемо до того Колюмбуса — і там зробимо маленьку зупинку».

Як й Іван Іванович, він не любив порушення розкладу і непотрібних, зайвих питань. Якось ми їхали по 5-ій евеню. У вікно я побачив знайомі обриси якоїсь будівлі.

— Тадеуше Осиповичу, що це?

Він зневажливо махнув рукою:

— А це музей одного Соломона. Мало цікавого . . .

Так ми відкрили Музей Ґуґґенгайма, до якого йому жахливо не хотілося нас пускати — «знову розгубимося, знову спізнимося на обід, і взагалі там мазня». На честь Тадеуша Осиповича треба сказати, що в питаннях мистецтва він стояв на позиціях найортодоксальнішого мистецтва нашої Академії мистецтв.

Прощання наше було сумним. Тадеуш Осипович раптом образився. Підійшов до нас, до мене й двох моїх приятелів, коли ми сиділи на аеродромі Айдлвайдл у чеканні літака на Европу, і, втративши раптом властиве йому почуття гумору, прорік маленьку тираду:

— Одверто кажучи, я не тільки вражений, але й здивований. Ви не перша радянська група в мене. І завжди в день прощання мені підносили пляшку «столичної». Ви знаєте, я не п'ю, але я люблю прийти до свого бюра, показати пляшку й сказати: «От як подякували мені мої радянські туристи». Ви перша група, яка не піднесла мені горілки. Я дуже ображений.

Сказав, круто обернувся й пішов. Потім, уже при виході до літака, він, не дивлячись у вічі, тиснув усім руки і стримано вимовляв:

— Щасливої дороги.

Дорогий Тадеуше Осиповичу! Бог його знає, чи ми коли зустрінемося. Адреси вашої я не знаю, тому дозвольте мені тут сказати вам кілька слів. Мені дуже шкода, що ви на нас образилися. Але, слово чести, винні ви самі. Якби ви не підійшли до нас з гіркою промовою, ми влаштували б вам дуже зворушливе прощання: ми його навіть трохи підрежисерували. До того ж у мене була приготована для вас книга з уже написаним,

на мій погляд, дуже дотепним написом. А ви підійшли і все зруйнували. Пощо? Ой-ой-ой... Крім того, хай тільки це лишиться між нами, один же з наших товаришів подарував вам все таки пляшку коньячку. І, здається, не поганого коньячку, вірменського, чотири зірочки, а, можливо, навіть і КВ...

Та годі вже, пощо пригадувати старі образи. Спасибі вам за товариство, Тадеуше Осиповичу. Привіт вашій дружині... А може, ще й побачимося, хто знає. До того часу, сподіваюся, старі квартали будуть уже цілковито зруйновані, будуть виведені нові, негри переселяться з нетрів у влаштовані квартири, а Колюмбусів буде трохи менше: до речі, кажуть, у путівниках точно вказано, де, кому і який пам'ятник поставлено...

*

Наведена нижче розмова, залишена мною спеціяльно під завісу, відбулася на одній з околиць Нью-Йорку, де вже нема хмаросягів і реклям, у районі Лексінґтон-евеню і 125-ої вулиці, недалеко від Гарлем-рівер, в одному з невеличких салунів.

Це було останнього вечора в Америці. Захотілося провести його в самотності. Я вийшов з готелю, пройшов по Бродвею, що починав уже знелюднюватися, дійшов до Ґренд-Централ-стейшен, зійшов у метро, сів у потяг і, вирішивши проїхати десяток зупинок, вийшов на 125-ій вулиці.

Дванадцята година. На вулиці нікого. Темнувато. Чимось подібне на Москву Тверських-Ямських вулиць. Рідкі ліхтарі, якісь паркани. Іду, куди очі дивляться. На розі двох не широких вулиць спостеріг салун. У ньому теж порожньо. У дальньому куті за столиком два літніх неголених чоловіки п'ють пиво. За шинквасом, на фоні довгих полиць з різнокольоровими пляшками, дуже гарна молода негритянка шоколядної фарби. По цей бік шинквасу, схилившись на нього, двоє хлопців: один старший, у шкіряній короткій курточці, другий — молодший, негр, у дуже яскравій ковбойці. Всі троє про щось тихо розмовляють. Грає музика, щось джазове з синкопами.

Підходжу до шинквасу, кладу доляр і підношу один палець. Не припиняючи розмови, гарна негритянка наливає мені не повну високу склянку віскі. Я відношу її на порожній столик біля вітрини, повертаюся й беру ще склянку світлого пива і маленький бутербродик з гем-шинкою.

Сиджу за столиком, посмоктую пиво, курю «біломор»: на цигарки вже грошей немає, треба лишити на метро. На мене ніхто не звертає уваги. Двоє літніх у комбінезонах, заплативши, пішли. Двоє інших все ще розмовляють. Я розглядаю розвішані плякати — рекляму віскі «білий кінь», мартіні, кока-коля. Якби знав Іван Іванович...

Негр прощається з барменкою і виходить. Хлопець у кур-

digitized by ukrbiblioteka.org

точці затримався, підраховує гроші. Потім бере ще склянку пива і, поглянувши навколо, присідає до мого столика. Барменка витирає шинквас.

Той, що підсів до мене, — не молодий, у нього сивина на скронях і глибокі складки біля уст — мовчки п'є пиво й курить. Докуривши й вдавивши цигарку в попельницю, раптом підносить очі на мене. В них легке здивування.

— «Біломор»? — питає він, показуючи очима на недопалок у попельниці.

— «Біломор», — кажу я.

Вийнявши пачку, стукаю пальцем по її дну.

— Ляйтенант Патрік Стенлі, — говорить хлопець у курточці. — «Літаючі фортеці». Стрілець-радист. Аеродром Полтава.

На столі з'являються ще дві склянки.

Патрік Стенлі... «Літаюча фортеця»... Аеродром Полтава... Так, виходить, ми з тобою разом воювали? Ти в повітрі, я на землі. А тепер от сидимо на околиці Нью-Йорку і п'ємо пиво. У вас добре пиво, міцне. І холодне. Чого смієшся? Подобається ліпше горілка? Правильно. Де навчився? У шпиталі? Ні, в шпиталі ти навчився спирт пити, медсестри приносили — признайся, що так. Я теж лежав у шпиталі, знаю. Ти в Полтаві, я в Баку. Так то... От уже й сімнадцять літ минуло. А тепер що робиш? Ремонтуєш телевізори? Що ж, справа не погана... Не погана то не погана, а грошей все таки не вистачає. Мільйонерам теж не вистачає. А тут ще син. Сімнадцять років, а йому вже авто потрібне. За двісті-триста долярів можна купити вживане, зовсім пристойне, а йому, ні, обов'язково нове потрібне. Учитися, дурень, кинув, влаштувався в маґазині. Пощо, каже, вчитися, коли й без навчання можна заробляти гроші... Чудасія, ось я теж одержав лист від однієї знайомої з Австралії — її син тими ж словами говорить: пощо вчитися, коли можна працювати... Так, з молоддю тепер складно. Зрештою, батьки завжди лають своїх дітей. І те не так, і те не так, ми були інші. А взагалі, мабуть, такими ж і були. Ну, добре, давай ще по склянчці. Ні, вже дозволь я заплачу, ти все таки гість. От приїду до вас, тоді ти будеш частувати, а тут я господар... Так, дуже хочеться в Росію поїхати. От заощаджу трохи грошей і гайда з жінкою в Полтаву. Е, ні, ліпше без жінки. А то зустріну ще там Клаву — медсестра там була така, Клава, — ні, сам поїду, без жінки. Правильно я ухвалив? А по дорозі в Київ до тебе заїду. Ти ким там працюєш? Архітектом? Що ж, непогано. Десь добре заробляєш, коли сюди приїхав. Літаком туди й назад, думаю, не дешево. Ну що, ще по одній? Не дивись на нас так, Бетсі, це остання, зараз підемо. Ех, шкода, що завтра відлітаєш, а то посиділи б у нас вечір, побачив би, як живе американець на зразок мене. А як тобі Америка? Сподобалася? Ні, тільки

правду говори. У нас, наприклад, газети про вас багато брешуть, а я не вірю. А ваші? А взагалі, дідько, образливо. І хто її витадав, цю холодну війну? Була гаряча — товаришували, почалася холодна — лаємося. Кому це потрібне? Тобі? Так ви ж добрі хлопці, знаю. І ми не погані. Чого ми не поділили? Берлін? Дуже мені потрібен той Берлін. І воювати заради нього не хочу. І взагалі воювати не хочу. Навоювався. І не хочу, щоб Джім воював. Хай ліпше вже авто купує і возить у ньому свою дівчину. А хлопець — перша кляса, слово чести. Ех, шкода все таки, що ти завтра від'їжджаєш. А то пішли б утрьох куди-небудь і — як у вас у Росії говорять — погуляли б, так? Можна, звичайно, зараз взяти щонебудь у Бетсі і піти до мене, жінка поїхала до родичів у Балтімор... Ну, добре, добре, знаю, тобі завтра їхати, мені теж рано вставати. Шкода. Джіма не побачиш, тобі він сподобався б. Він навіть кілька російських слів знає — «спутник», «лунник», «давай-давай», «водка». Хороший хлопець. Ні, не п'є ще. Ну так, з товаришами собі трошки. Він у мене спортовець, гокеїст, добре плаває. Ідемо, йдемо, не гнівайся, Бетсі, можеш закрити свою крамничку. Запам'ятай тільки сьогоднішнє число — вперше в тебе росіянин був. Таке не кожного дня трапляється...

На вулиці вже зовсім порожньо. Нам не хочеться розлучатися, тому ми йдемо пішки до наступної станції метро, тут воно курсує всю ніч.

Ех, Патрік, Патрік. Сімнадцять років тому ми з тобою разом воювали, ти в повітрі, я на землі, а зараз от разом крокуємо лункими нічними вулицями Нью-Йорку. І гарно нам обом, не хочеться розлучатися. А країни наші чомусь не дружать. Чому? От приїзди з Джімом до нас у гості, я тобі багато цікавого покажу. По музеях я тебе не дуже водитиму, а з гарними хлоп'ятами познайомлю. Відірву тебе з Джімом від твоєї туристичної групи, і поїдемо ми до одного мого друга. Колись ми разом лежали в Баку, в одному шпиталі, а тепер він працює електрозварювальником. Ти навіть уявити собі не можеш, як він радий буде тобі й Джімові. І не тому, що ви американці, а тому, що ви милі хлопці. І він милий. Відразу потоваришуєте. Він трохи буде хизуватися (хлоп'ята то хлоп'ята, але все таки американці, не хочеться підкачати), крутити телевізор, хвалити свою жінку й дочок, хвалити мене, своїх друзів, свою працю. Потім з'являться ці самі друзі, почнеться біганина в ґастроном, поки він ще не закритий, посиплються питання, всі будуть хляпати тебе й Джіма по спині (а ручки, мушу сказати, у друзів не легкі), потім Джім з кимось з молодших хлопців, поставивши лікті на стіл і зціпивши долоні, почнуть змагатися на силу — «а ну, давай-давай!» — і всі будуть кричати, реготатися, а потім обов'язково співати пісні, і о третій годині ночі ми безуспішно будемо

digitized by ukrbiblioteka.org

полювати на таксі, і, легенько похитуючись, думаю, що більше, ніж зараз, поплентаємося по нічному Києву отак, як плентаємося тепер по Нью-Йорку, тільки буде нас трохи більше, і вже напевно хтось почне пісню «Хотят ли русские войны», а ви з Джімом у відповідь будете кричати: «Американці теж не хочуть!» — і буде весело й гарно, і, так як зараз, не хотітиметься розлучатися . . .

Ми доходимо до метро. Спускаємося вниз. Потяги вже ходять рідко. Закурюємо по цигарці. На лавці біля автомата з журнальною ґумкою хтось спить, підгорнувши ноги. Негр у синьому комбінезоні підмітає перон. Уже друга година ночі. Бідний Іван Іванович . . .

Прибуває потяг. «Ну, бувай здоровий, Патріку. Привіт твоєму Джіму».

Я заходжу до вагону. Рушаємо. Потяг в'їжджає в тунель.

*

З Нью-Йорку до Брюсселю ми летимо лише шість з половиною годин, навпростець, без усяких зупинок у Манчестерах і Шеннонах.

Зник Нью-Йорк зі своїми вогнями, потім і смужка берега з рідшими вогнями. Принесли вечерю. Потім ми спускаємо ручки при сидіннях і лягаємо спати. Вилучається світло. Тільки в овальних пляфонах тихо сяють штучні сузір'я.

Я довго не можу заснути. Від утоми, від надміру вражень за ці два тижні, від думки, що летиш над Атлантичним океаном. Пригадався чудовий фільм «Подорож у повітряній кулі». Отак політати б над Америкою, Францією, над усією земною кулею. Не в космічному кораблі в захмарних висотах, а як у фільмі Ляморіса — з дивакуватим дідусем і онучком на висоті п'ятдесят метрів, над лісами й лугами, над замками й соборами, боячись зачепитися за вежі Нотр-Дам, між фабричними коминами і прямовисними скелями Мон-Бляну, над Блакитним побережжям. І спуститися десь у селі, де гуляють весілля, або на маленькій площі маленького провансальського містечка . . . А потім знову вгору, випускаючи дим з якихось дивних, як у архагела Гавриїла, рурок. І летіти, летіти, летіти, легко похитуючись у допотопному кошику.

Лежу й думаю.

Думаю про те, що бачив і чого не бачив, про велетенську країну, до якої ледь-ледь доторкнувся, про хмаросяги Нью-Йорку, про Деметрі Корінця, про сталеварний цех на заводі Форда в Дірборні, де мені раптом здалося, що стою в цеху на «Красном Октябре» в Сталінграді (тут таки пригадалося, яким він був у сорок другому році, коли через нього проходила лінія

фронту, — страшний, розбитий, пожолоблений...), про свою суперечку з Володею, про шістьох солдатів морської піхоти, що піднесли прапор на острові Іводзіма, про Патріка Стенлі...

Патрік Стенді... «Літаючі фортеці»... Стрілень-радист... Як шкода, що мені не вдалося з тобою зустрітися, що всю цю історію з нічною подорожжю, з салуном, з гарною негритянкою, з пачкою «біломора», що все це я вигадав. Не було салуна, не було негритянки, не було Патріка. Було тільки бажання, щоб так було. Щоб посиділи отак у салуні, пригадували війну, випили б по чарці, походили по нічних вулицях. Щоб десь дійсно існував Джім, хороший хлопець, хоч він і не хоче вчитися (а існує ж таки...), і щоб він з батьком приїхав до Києва, і ми пішли б до мого друга, і співали б там пісні, а потім ішли б притихлим нічним Києвом повз Голосієве, по Червоноармійській, Хрещатику, до Дніпра і там, сівши на кручах, зустріли б схід сонця... Як хотілося б, щоб так було.

Погасли сузір'я в овальних пляфонах. Тихо пройшла стюардеса проходом, гарненька, в синій хусточці:

— Летимо над Парижем. За годину Брюссель.

Я виглядаю в ілюмінатор. Світає. Нічого не видно; хмари, суцільні хмари. Над Европою, очевидно, дощ.

А за два дні Москва. Сніг, морозець. І друзі. Ось вони стоять, махають шапками: «З приїздом!» Зараз почнуться обійми, поцілунки. А потім питання. Питання, питання, сто тисяч питань. І на всі треба буде відповісти. Ой, не легко...

(Нарис В. Некрасова передрукований з журнала «Новый мир», чч. 11-12, 1962).

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

digitized by ukrbiblioteka.org

БОГДАН КРАВЦІВ:

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВЦЯ В УРСР

ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА МИХАЙЛОВИЧА НОВИЦЬКОГО

Помер Михайло Михайлович Новицький. Про смерть його 29 березня 1964 на 72-ому році життя повідомила київська «Літературна Україна» від 31 березня ц. р. в посмертній згадці, підписаній «групою товаришів», які, мабуть, побоялися себе назвати, поставити свої прізвища.

Помер той, хто вивченню творчости й життя Тараса Шевченка присвятив усього себе, усе своє знання, усю свою снагу, для кого Шевченко став змістом усього життя. Той, кому — як колись самому Шевченкові — випало на долю важко каратися за свою любов до України, до Шевченкового слова.

Смерть Михайла Михайловича в березні — Шевченковому місяці, в 150-річчя з дня народження Т. Шевченка — може бути символічною для людини, що так щиро й віддано зв'язала себе з вивченням Шевченка. Весь його життєвий і науковий шлях може бути, з другого боку, показовим для злиднів українського шевченкознавства під комуністичним режимом в УРСР, для важкої долі, що її мусять зазнавати там чесні і правдиві в своїх наукових дослідженнях українські шевченкознавці.

Ім'я Михайла Михайловича Новицького в ширших читацьких колах невідоме. Мало знає про нього й молодша ґенерація шевченкознавців і на Україні і на еміґрації. В радянських довідниках, реєстрах науковців про М. М. Новицького не згадують. Немає ніже рядка згадки про нього в «Українській Радянській Енциклопедії», хоч і є там цілі шпальти про менше заслужених. Коротка згадка, без ближчих біографічних даних про Михайла Михайловича як літературознавця, автора довідок і матеріялів про Шевченка, редактора видань його творів, була колись у львівській «Українській Загальній Енциклопедії». Науковець у справжньому значенні цього слова, вчений, що своїми працями і науковим доробком заслуговував на титул дійсного члена Академії наук, до кінця життя залишався на становищі ... наукового співробітника. Багато із здійснених Михайлом Михайловичем праць — були опубліковані в силу існуючих умов без його підпису, як автора, редактора, коментатора. Траплялося,

що присвоювали собі авторство його праць люди, цілком непричетні до їх постання, різного роду радянські наукові спекулянти.

Працю й заслуги Михайла Михайловича Новицького в ділянці шевченкознавства пригадав ґрунтовніше й ширше Володимир Порський в річнику другому «Шевченко» (вид. УВАН, Нью-Йорк, 1953), публікуючи не тільки статтю про нього (там же, стор. 43-45), але й реєстр праць М. М. Новицького (стор. 45-47), складений ним самим ще до 1937 року, і тільки доповнений В. Порським, як також довідку про випрацьований М. М. Новицьким «проєкт академічного видання Шевченка 1933» разом з відповідним проспектом і записками Є. Шабліовського в справі редаґування першого тому цього видання (там же, стор. 32-35). На підставі опублікованих В. Порським даних і матеріялів, як також використовуючи інші джерела, зокрема новіші радянські шевченкознавчі публікації і бібліографічні покажчики, спробуємо накреслити портрет покійного шевченкознавця, показати його важкий життєвий шлях.

Життєписні дані про М. М. Новицького, як стверджує В. Порський у вищецитованій статті, дуже скупі. «Він народився в м. Ніжені, на Чернігівщині, 20 вересня 1892 року... Батько його, канцелярист міської управи, помер на початку 1895 року, залишивши велику родину з 4 дітей — трьох доньок і наймолодшого сина, якому було лише два з половиною роки. М. Новицький був учнем Ніженської гімназії, коли померла мати і піклування добробутом родини перейшло на старших сестер. Блискуче закінчення гімназії в 1913 році дало М. Новицькому право на стипендію Чернігівського земства і можливість здобути вищу освіту в Петербурзькому університеті».

Ще студентом університету, перебуваючи в Петербурзі, зацікавився М. М. Новицький творчістю Т. Шевченка і почав її глибоко вивчати, не зважаючи на те, що за своєю спеціяльністю він був лінґвіст і що свою наукову кар'єру починав відрядженням — з доручення акад. О. Шахматова і від Російської Академії наук — на Чернігівщину для вивчення місцевих говірок. Як підкреслюють друзі покійного у своїй посмертній згадці, «інтерес і глибоку шану до Кобзаря дослідник проніс через усе своє життя».

Після закінчення університету М. Новицький два роки вчителював у середніх школах м. Ніжена, працюючи водночас безупинно над вивченням Шевченкової біографії і творчости. Беручи до уваги зацікавлення М. Новицького в цій ділянці, ніженський повітовий відділ народної освіти вислав його в другій половині липня 1921 року до Києва «для обстеження рукописів Т. Шевченка», і зараз після свого приїзду, з 1 серпня 1921, М. М. Новицький став науковим співробітником Всеукраїнської Академії Наук із спеціяльним дорученням виявлювання і збирання рукописів Т. Шевченка та матеріялів, зв'язаних із його життям і творчістю.

З цією метою М. М. Новицький відбув восени 1922 наукову подо-

digitized by ukrbiblioteka.org

рож до Петрограду, в архівах і рукописних колекціях якого він зібрав багато важливих, не відомих досі матеріялів. Такі розшуки провадив М. Новицький і в пізніші роки, зокрема в 1927 під час наукового відрядження з доручення Комісії ВУАН для видавання пам'яток новітнього українського письменства до Чернігова. На 1923 рік припадає перший виступ М. М. Новицького на сторінках наукових публікацій — його солідна рецензія на працю В. Щурата «Основи Шевченкових зв'язків з поляками» (Записки НТШ, т. 119-120, Львів, 1917 й окремо п. н. «Шевченко і поляки», Л. 1917), надрукована в Записках Іст.-філ. Відділу УАН, т. II-III, К. 1923).

Ґрунтовне вивчення — на підставі рукописів — творчости Шевченка й безпосереднє ознайомлення з джерельними матеріялами до його життєпису спрямували шевченкознавчі інтереси М. М. Новицького в двох головних напрямках — критичного перегляду біографії Шевченка і згідного з засадами наукової текстології устійнення текстів Шевченкових творів.

У своїх студіях над питаннями Шевченкової біографії багато уваги М. М. Новицький присвятив висвітленню таких подій, як процес й арешти Шевченка. Базовані на багатому джерельному і фактичному матеріялі такі студії М. М. Новицького, як «Арешт Шевченка в 1859 році» (надрукована разом з хронологічною канвою й архівними матеріялами до історії цього арешту в «Шевченківському збірнику», т. I, К. 1924), «Шевченко в процесі 1847 року і його папери» (опублікована в київській «Україні» 1925 р., кн. I-II) та розвідка «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (надрукована в збірнику першому «Шевченко та його доба», К. 1925), були й залишаться важливими для вивчення цих сторінок Шевченкової біографії. Довгими десятиріччями їх використовували радянські дослідники, промовчуючи і прізвище М. М. Новицького і назви його праць. Зв'язана темою із цими студіями також і стаття М. М. Новицького «„Третье отделение" про Шевченка. „Справка о рядовом Шевченке"», надрукована в «Пролетарській правді» від 10 березня 1926 та «З історії Оренбурзького арешту Шевченка» «(Глобус», ч. 5, 1929), як також важлива для висвітлення історії арешту Шевченка в 1847 році розвідка «Цитадельна леґенда», опублікована у збірнику «Шевченко» (річник II, Харків, 1930).

Важливими причинками для з'ясування питань, зв'язаних з т. зв. товариством «мочимордів», були публікації М. М. Новицького «Новий документ до історії „Товариства мочимордів"» в «Глобусі», ч. 5, Київ, 1928 (стаття не зареєстрована в бібліогр. покажчику «Т. Г. Шевченко», Київ, 1963) та «„Мочиморди" перед судом сучасників і досліду» в журналі «Життя й революція» (1930, кн. 3).

Спробою встановити хронологію життя і творчости Шевченка були зібрані й упорядковані М. М. Новицьким «Найголовніші дати з життя і творчости Т. Шевченка», надруковані в книжці Є. С. Шабліо-

вського «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» (Київ, 1933) і потім російською мовою — без підпису автора! — п. н. «Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества» в «Кобзарі» рос. мовою (Москва, 1934) і теж без підпису п. н. «Тарас Шевченко. Краткая хронологическая канва жизни и творчества» в брошурі А. Старчакова «Шевченко и революция» (Ленінград, 1934).

Багато праці і розшуків присвятив був М. М. Новицький справі виявлення, вивчення і публікації листів Т. Шевченка і, зокрема, листів до Шевченка. Вже в 1924 році були опубліковані ним у «Шевченківському збірнику» (I, К. 1924) «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» (до Г. Ґалаґана і графа Ф. Толстого). Згодом у «Глобусі» (ч. 5, 1925) він опублікував три листи Шевченка до Ф. Лазаревського й М. Максимовича і в зб. другому «Шевченко та його доба» п. н. «З листування Т. Г. Шевченка» сім листів різних Шевченкових знайомих з 1858-1861 рр. Ряд листів різних осіб до Шевченка був опублікований також М. М. Новицьким у його праці «Шевченко у процесі 1847 року і Шевченкові папери» («Україна», 1925, I-II). Велику роботу в зібранні й упорядкованні листів до Шевченка і в перевірці їх текстів провів М. М. Новицький, редаґуючи разом з акад. С. О. Єфремовим третій том академічного повного видання творів Шевченка (1929), що охоплював Шевченкове листування — листи Шевченка і листи до нього. Крім 222 листів Шевченка, в цьому томі за впорядкуванням і редакцією М. М. Новицького опубліковано 198 листів до Шевченка разом із вичерпним покажчиком «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки», що його склав також М. М. Новицький.*) У найновішому виданні «Листи до Шевченка 1840-1861» (в-во АН УРСР, К. 1962), що охоплює 249 листів, тобто на 51 більше проти згаданого вище третього тому видання ВУАН 1929 року, заслуги М. М. Новицького в збиранні і редаґуванні Шевченкового листування відзна-

*) Не зважаючи на те, що опубліковане в цьому томі Шевченкове листування за перевіреними М. М. Новицьким текстами і з його ж коментарями, було основоположним для всього дальшого вивчення епістолярної спадщини Шевченка, в передмові до востаннє виданих «Листів до Шевченка 1840-1861» (в-во АН УРСР, К. 1962) це академічне, зредаґоване акад. С. Єфремовим і М. Новицьким, видання зазнало різкої, просто погромницької оцінки: «За своїм ідейним спрямуванням це видання, редактором якого був С. Єфремов, було буржуазно-націоналістичним. Тут коментувались з об'єктивістських позицій листи самого Шенвченка, затушковувалася ідейна боротьба, що точилася між революційно-демократичними письменниками і представниками ліберально-буржуазного напрямку; ряд фактів із біографії Шевченка оцінювався в пляні „єдиного потоку" і „безбуржуазности української нації", у зв'язку з чим друзями поета вважалися українські поміщики (Ґалаґани, Тарновські) та буржуазно-ліберальні письменники, натомість тісне духове єднання Шевченка з російськими революціонерами-демократами замовчувалось. Надруковані без будь-яких коментарів (з зазначенням в кінці книги лише джерела, за яким вони друкувалися), листи до Шевченка виконували в цьому виданні функцію допоміжного матеріялу при коментуванні листів поета».

digitized by ukrbiblioteka.org

чені... одним рядком у примітці на стор. 6. У довідках цього видання про окремі листи до Шевченка, що були розшукані й опубліковані М. М. Новицьким, — прізвище його не згадане ні разу. Не припиняв М. М. Новицький своєї праці над епістолярною спадщиною Шевченка до останніх років свого життя, про що буде мова нижче.

Великі і непроминальні заслуги має Михайло Михайлович Новицький у своїх текстологічних дослідах творчости Шевченка. Виступивши в 1924 році на сторінках київської «України» (кн. IV) у статті «До тексту Шевченкового „Кобзаря"» з ґрунтовною критикою праці В. Доманицького з 1906 року п. н. «Критичний розслід над текстом „Кобзаря"», головні принципи якої були покладені в основу здійснених В. Доманицьким видань «Кобзаря» 1907, 1908 і 1910 рр., М. М. Новицький виробив собі свою текстологічну методу і свої наукові принципи в устійнюванні і редаґуванні тексту Шевченкових творів. «Він вимагав, наприклад, — як подає В. Порський, — збереження не тільки всіх лексичних, а навіть правописних і графічних особливостей для текстів, що публікувалися вперше з рукописів».

Питанням устійнення тексту Шевченкових творів були присвячені також такі праці М. М. Новицького, як «Поема Т. Шевченка „Мар'яна Черниця" (за автографом з архіву О. Корсуна)» в Записках Істор. Філ. Відділу УАН (1924, кн. IV), «Новий автограф Шевченка. Огні горять — музика грає...» (в «Житті й революції», 1930, кн. 3) і зокрема його критичні рецензії на нові видання Шевченкових творів — «Твори Тараса Шевченка» т. I-II у в-ві Сім, Москва, 1925 («Ж. й Р.», 1925, кн. 6-7) та на виданий в-вом «Час» за ред. Ю. Меженка «Кобзар» у 1926 році («Ж. й Р.», 1926, кн. 2-3).

Вислідом текстологічних студій М. М. Новицького було зредаґування разом з акад. С. Єфремовим першої спроби академічного видання поетичних творів Т. Шевченка — «Поезія» (тт. I-II, К. 1927). Ця праця, як і інші опубліковані М. М. Новицьким шевченкознавчі студії, поставила його, за свідченням В. Порського, «на перше місце серед тодішніх шевченкознавців на Великій Україні і принесла йому в 1928 році академічну премію». За «Поезією» 1927 року слідували дальші видання «Кобзаря» чи Шевченкових творів, редактором все удосконалюваного тексту в яких був незмінно Михайло Михайлович Новицький: IV том акад. видання «Творів» Тараса Шевченка із його «Щоденними записками» (вид. УАН, К. 1927), «Кобзар» за редакцією Вол. Коряка, що в 1927-30 рр. мав шість видань, III том акад. видання творів Т. Шевченка: «Листування» (1929), «Кобзар» (вид. ДВУ, К. 1931) і видання «Кобзаря» (Ленінград, 1934) в російських перекладах Ф. Сологуба в примітками М. М. Новицького і його ж статтею «„Кобзарь" Шевченко в русских переводах».

Крім названих видань, М. М. Новицький був редактором тексту багатьох видань окремих Шевченкових творів: «Єретик» (троє видань 1927-1929) «Марія» (1927), «Катерина» (троє видань 1927-1930),

«Наймичка» (четверо видань 1927-1932), «Сон», «Кавказ» (двоє видань 1927, 1928), «Гайдамаки» (двоє видань 1928, 1930).

З 1930 року почала виходити під загальною редакцією М. Новицького публікована Інститутом Т. Шевченка у Держвидаві України серія мемуарів про Тараса Шевченка, що мала охопити усе важливіше з спогадів Шевченкових сучасників про поета. На перший випуск були обрані спогади Пантелеймона Куліша, що появилися з передмовою Євгена Кирилюка, тодішнього ще дослідника Кулішевої творчости і біографії. Видання цих спогадів засудила зразу ж офіційна критика в надрукованій у «Літературному архіві» (1931, ч. 4-5) рецензії п. н. «Спогади буржуа про Шевченка».

Після опублікування ще 5 книжечок із цієї серії мемуарів — спогадів В. Шевченка, М. Д. Н., Г. Дем'янова, С. Крапивиної і П. Мартоса — видання цієї серії в 1931 році припинено.

М. М. Новицький брав також активну участь у редаґуванні шевченківських збірників. Разом із С. О. Єфремовим і П. П. Филиповичем він був співредактором опублікованих у в-ві «Книгоспілка» збірників «Шевченко та його доба» (I, К. 1925 і II, К. 1926), про що в позиціях про ці збірники в бібліографічному покажчику АН УРСР 1963 взагалі не згадується.

Відданість М. М. Новицького науковій правді, його принциповість в наукових дослідах і водночас із цим науковий престиж, що його він здобув в українському шевченкознавстві, поставили цього видатного шевченкознавця в ряд «невигідних» для режиму людей. Не маючи ніякого претексту для заарештування чи вислання з України М. М. Новицького, людини посвяченої тільки науці, його в 1934 році звільнено з праці в переформованій уже Академії наук УРСР, нібито у зв'язку із «скороченням штатів». Проте ні Академія, ні нові уже наказні «шевченкознавці», як фізик В. Затонський, партійний діяч А. Хвиля чи й навіть Євген Шабліовський, невідома до того часу «величина», що її висунено в шевченкознавстві для противаги «націоналістичним шкідникам» і навіть настановлено директором Інституту Шевченка, обійтися без допомоги, знання і досвіду М. М. Новицького не могли. Зліквідувавши й акад. С. Єфремова і його наукові установи і знищивши розпочате ним і М. Новицьким академічне видання творів Шевченка, нові більшовицькі комісари від науки вирішили публікувати нове вже «радянське» академічне видання творів Т. Шевченка і для цієї праці притягнули єдиного із живих, що був на волі, фахівця в цій ділянці Михайла Михайловича Новицького.

Історія цього нового, знову ж таки не закінченого почину, може бути характеристичною ілюстрацією не лише методів наукової і публікаційної «діяльности» представників режимної «науки», але й їхнього нікчемного ставлення до справжньої науки і її діячів. Досить широко говориться про ці «методи» в матеріялах про «Проєкт акаде-

digitized by ukrbiblioteka.org

мічного видання Шевченка 1933 р.», опублікованих у річнику другому УВАН (Нью-Йорк, 1963).

У 1933 році, у зв'язку із 120-річчям Т. Шевченка, що припадало на 1934 рік, Інститут Т. Шевченка, під керівництвом викладача фізики «академіка» В. Затонського, вирішив розпочати в 1934 році академічне видання творів Т. Шевченка і проєкт цього видання доручив виготовити в той час ще науковому співробітникові Інституту М. М. Новицькому. Виготовлений ним у вересні 1933 проєкт використовував досвід академічного видання за редакцією С. Єфремова, але відрізнявся від пляну того першого видання іншим, більш логічним, розкладом томів. За проспектом М. Новицького ціле видання було заплянoване на 10 томів. Перші два томи мали охоплювати поезію Т. Шевченка виключно українською мовою, до третього і четвертого мали увійти російські поеми, драми і повісті, до п'ятого щоденник й автобіографія. Новим у цьому пляні М. Новицького було зібрання й опублікування у 8-ому й 9-ому томах архівних документів, мемуарів і згадок про Шевченка і в 10-ому томі — бібліографії за рр. 1840-1935. Разом з проспектом у вересні 1933 року у М. М. Новицького уже був готовий і текст першого тому. На 22 грудня того ж року М. М. Новицький мав приготувати текстологічні статті і примітки до цього тому, як також текст другого тому — поезії 1847-1861 рр.

До складу редакційної колеґії, що мала підписувати ціле видання, були призначені чи, точніше, призначили себе: В. Затонський, А. Хвиля, Є. Шабліовський. Останнього призначено водночас для нагляду й контролю над М. М. Новицьким. Як виглядав «науковий контроль» цього новоспеченого «дослідника» над досвідченим шевченкознавцем, показують характеристичні неграмотні записки Є. Шабліовського до М. М. Новицького, сповнені зарозумілою вищістю і менторським тоном: «Я ряд помилок уже помітив. Цікаво, чи Ви їх також знайдете», «прошу Вас зараз же передати всі Ваші зауваження до І тому акад. видання, зокрема про слово, яке Ви не могли згадати . . .», «звірте кожну дату, кожну посилку, особливо в текстологіч. коментарях . . . Пам'ятайте, що це по-суті буде покажчик всієї В. роботи в текстологіч. зокрема ділянці».

Після довгих підготовних робіт і перевірок перший том цього нового «академічного» повного зібрання творів Т. Шевченка вийшов у 1935 році, але без фірми Академії наук УРСР чи хоч Інституту Т. Шевченка, у Державному літературному видавництві тиражем 15 000 примірників. Всупереч проєктові М. М. Новицького, до цього тому введено також російські твори Шевченка. Опублікований нібито під редакцією В. П. Затонського, А. А. Хвилі, і Є. С. Шабліовського*) цей том був попереджений довжелезною на 124 сто-

*) У збірках творів Т. Шевченка Українського Музею в Празі був у 1947 році примірник цього видання без Є. С. Шабліовського в складі редакційної колеґії.

рінки великої вісімки статтею А. Хвилі п. н. «Великий демократ, поет-революціонер», наприкінці якої автор, прославляючи Постишева, на всі лади громив «шкідників-націоналістів» типу М. Скрипника, М. Яворського, А. Річицького, О. Дорошкевича та ін. У виданні названі всі, що працювали коло нього: В. І. Касіян, — художнє оформлення, Л. С. Похіна — технічна редакція, В. М. Вороніна — відповідальний коректор, О. П. Сліпенький — технічний директор книжкової фабрики; не названий, не згаданий ніде тільки той, що був дійсним його редактором — Михайло Михайлович Новицький. Не згадано про це також і в другому томі цього ж видання, що був опублікований 1937 року уже тільки за редакцією В. Затонського та А. Хвилі (без Є. Шабліовського), редакція тексту якого була здійнена М. М. Новицьким.

Текстологічна праця М. М. Новицького в першому томі цього повного зібрання творів Т. Шевченка 1935 року не вичерпується тільки редакцією тексту, яка вимагала б окремого досліду, щоб встановити його досягнення в цій ділянці в порівнянні з попередніми його працями, зокрема «Поезіями» (1927). М. М. Новицькому належить також і редаґування розділу варіянтів у цьому томі, до якого увійшли тексти першодруків з Шевченковими поправками, автографів «Гайдамаків», «Мар'яни Черниці», «Невольника», «Відьми». Був М. М. Новицький також упорядником бібліографічних довідок до кожного окремого твору в примітках цього тому, що їх, згідно із заввагою на стор. 598, «склали наукові співробітники Інституту Шевченка К. Г. Гуслистий, Ю. Д. Йосипчук, М. Р. Гайовий, П. Й. Колесник та Є. С. Шабліовський». Усі названі могли бути тільки щонайбільше авторами або складачами тенденційних коментарів, що ними «доповнена» майже кожна примітка.

Після звільнення з праці в Академії наук УРСР М. М. Новицький у 1934-37 рр. працював то бібліотекарем, то редактором мови на кінофабриці, то писав статті з ділянки шевченкознавства для російських видавництв. В українських публікаціях його прізвище згадується востаннє 1931 року.

У 1937 році Михайла Махайловича Новицького ув'язнено й засуджено на заслання, що його першим етапом стали уславлені Соловки. Про перебування М. М. Новицького в цьому тюремному пеклі написані зворушливі сторінки у спогадах Семена Підгайного «Українська інтеліґенція на Соловках» (в-во Прометей, 1947, стор. 67-68):

«На відстані 50 кілометрів від станції Соловець... у хащах карельських лісів, є урочище — Юр'єв острів, одна з найтяжчих „командировок" Нижневигського відділу „Белбалтлагу". У глухому лісі, на болоті, розчищеному від чагарнику, побудовано високу загороду навколо двох бараків. Один із цих бараків був фактично землянкою.

«Подавати „зелений" жах, що висів над тими бараками та проймав наскрізь життя „командировки", — зайва річ. Досить сказати,

digitized by ukrbiblioteka.org

що я знайшов відомого шевченкознавця М. Новицького в такій норі, що навіть мене, що сім років перед тим поневірявся вже по таких нетрях, пройняв жах.

«Новицький сидів у кутку на нижніх нарах. Бліде обличчя йому обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко позападали. Стан його був дуже поганий. А щодня треба було виходити на роботу. Вечорами іноді сиділи ми й читали „Кобзаря".

«Новицький був великий знавець і коментатор творів Шевченка. Він брав „Кобзаря" і читав „Начетверо розкопана, розрита могила", знав, коли саме, в яких умовах, з ким і де бачив Т. Шевченко „начетверо розкопану могилу". Усе життя нашого генія знав він до найменших деталів.

«Було боляче і смішно дивитися на цього „контрреволюціонера", цього кабінетного ученого, що все життя своє присвятив вивченню творчости нашого поета...

«Але того жаху, що бачив цей „контрреволюціонер", було замало. Новицького призначають зимою 1939-1940 р. до етапу, що мав їхати на будівництво стратегічної залізниці в східній Фінляндії. Це було тоді, коли Совєтський Союз воював з Фінляндією... Як виявилося в останній момент, М. Новицький поїхав з етапом у рваних черевиках і в драному бушлаті, коли температура була нижча — 40° (бо бушлат і валянки у нього там же, де він їх одержав, відняли „урки").

«Весною 1940 року поверталися з тієї залізниці покалічені та обморожені тисячі ув'язнених, і я дізнався, що Михайло Новицький працює за „днювального" (прибиральником у бараку), де жив інженернотехнічний персонал будівників-в'язнів».

Такі фраґменти спогадів С. Підгайного із перших чотирьох років заслання М. М. Новицького. А ці роки були тільки початком його тюремно-концтаборного двадцятирічного шляху, що про їх жах ми не знаємо нічого, що їх важкі переживання забрав Михайло Михайлович із собою в могилу.

Був звільнений М. М. Новицький із своєї каторги в 1956 або 1957 році, разом із своїм колишнім «шефом» Євгеном Шабліовським, що його теж, хоч і комуніста, захопила була чистка 1937 року і що про нього як в'язня Соловок і колишнього совєтського «скороспілого можновладця» також згадує у своїх спогадах Семен Підгайний, висловлюючи надію, що «може Бог дасть, що там на тих ще не сходимих нетрях Воркути, Шабліовський усе передумає, зважить і стане жити й працювати на користь батьківщини».

Вернулися обидва, і «шеф» і колишній його «підлеглий», з тією різницею, що Шабліовського офіційно реабілітовано, повернено йому титул члена-кореспондента АН УРСР і посаду в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, а М. М. Новицькому дозволено тільки працювати помічником і щойно згодом науковим співробітником у Музеї Т. Г. Шевченка.

Людина чесна і скромна, Михайло Михайлович Новицький, мабуть, і не ремствував на це. Був радий, що може працювати знову над дорогими йому матеріялами до Шевченкової біографії і творчости, зустрічатися з Шевченковими рукописами і картинами, жити в атмосфері Шевченкового слова, що дало йому силу і снагу перебути довгих двадцять років неволі.

«Працюючи науковим співробітником Музею Т. Т. Шевченка, — подає «група товаришів» у своїй посмертній згадці, — він бере найактивнішу участь у розробці нової експозиції матеріялів про Кобзаря, в підготовці академічних видань його творів, допомагає молодим шевченкознавцям своїми цінними консультаціями».

Із оригінальними працями чи публікацією матеріялів після звільнення з заслання він уже не виступав. Один-одинокий раз відважився виступити у видаваних Державним музеєм Т. Г. Шевченка «Питаннях шевченкознавства», друкуючи в першому випуску (1958, стор. 130-134) п. н. «Нова праця про Шевченка» свій відгук на книжку радянського шевченкознавця І. І. Пільгука «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури» (1954). М. М. Новицький виявив не тільки змістові недоліки цієї шевченкознавчої праці (виданої, до речі, вже кількома виданнями), але й встановив цілий ряд допущених у ній фактичних помилок, які дискваліфікують І. І. Пільгука, як науковця. Закінчив свою рецензію М. М. Новицький відважним, може, й надто як на радянські умови нищівним висновком:

«Можна б продовжити перелік помилок, але й наведених досить для того, щоб зробити висновок про не зовсім сумлінне ставлення автора до фактичних даних. Це стосується не тільки І. Пільгука. Взагалі бажано, щоб наші дослідники користувалися першоджерелами, а не брали відомостей з непевних книжок».

Рецензія на книжку Пільгука була останнім друкованим словом Михайла Михайловича Новицького, лебединою піснею його трудолюбивого, відданого науковій правді життя. Після неї він не надрукував вже нічого. Мабуть, заборонили йому друкуватися.

Час від часу згадується тільки його прізвище в різних загальних чи спеціяльних виданнях. У публікації Музею Т. Г. Шевченка «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (1958) М. М. Новицький згаданий між упорядниками, але наче для дошкулення тому, хто серію мемуарів про Т. Г. Шевченка розпочав колись у 1930 році спогадами П. Куліша і П. Мартоса, в передмові до цієї «біографії» стверджено, що спогади Куліша і П. Мартоса та інших сучасників Шевченка «не могли бути повністю використані, бо в них автори, виходячи з своїх клясових позицій, викривляють характер і діяльність народного поета».

З участю М. М. Новицького відбувалося також готування матеріялів до виданої Держлітвидавом 1958 року в Києві книги «Спогади

digitized by ukrbiblioteka.org

про Шевченка», що до неї, на жаль, не включено цілого ряду найважливіших спогадів про Шевченка, а деякі подано в спрепарованому вигляді навіть без зазначення зроблених в них купюр. Появилася ця книга в упорядкуванні А. Костенка і з його ж статтею і коментарями, і М. М. Новицький ніякого впливу на її редаґування мати не міг.

Брав М. М. Новицький також участь разом з іншими в праці над складанням описів малярських і графічних творів Шевченка, коментарів до них та покажчиків до VII-X томів повного зібрання творів Т. Г. Шевченка, що їх видають з 1961 року також окремим виданням п. н. «Тарас Шевченко. Мистецька спадщина». В передмові до покажчика «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість» (I-II, К. 1963) висловлена подяка «за допомогу у розшуку та описі шевченківських матеріялів — шевченкознавцю М. М. Новицькому та ін».*) Усе це доводить, що покійний Михайло Михайлович не покладав рук у своїй шевченкознавчій праці до кінця своїх днів, залишаючи у всьому слід свого широкого знання і наукового досвіду.

Використовуючи М. М. Новицького в усіх можливих, здебільша технічного характеру роботах в ділянці шевченкознавства, режим і його комісари від літературознавства не забули йому до кінця його життя його принциповости в ставленні до наукової правди. В 1962 році, коли припадало 70-річчя з дня народження М. М. Новицького, його обкрадено, позбавлено авторства нової ревеляційної в шевченкознавчих дослідах праці — публікації понад півсотні листів, адресованих Шевченкові.

«Виявлено ці листи, — як стверджено в листі радянських літературознавців й істориків, надрукованому в «Літературній Україні» від 16 листопада 1962, — в архіві відомого Шевченкового біографа Мих. Чалого і підготовлено до друку в супроводі кваліфікованих докладних коментарів та цінних фактичних приміток, виготовлених науковим співробітником музею Т. Г. Шевченка, досвідченим шевченкознавцем М. М. Новицьким у співавторстві з директором музею К. П. Дорошенко».

Не зважаючи на те, що головна заслуга у виявлені цих листів і в їх науковому опрацюванні належала М. М. Новицькому, перша частина цієї публікації (24 листи) появилася в журналі «Советская Украина» (ч. 10 за жовтень 1962) п. н. «Неизвестные письма к Шевченко» без його прізвища, а тільки за підписом його «шефа» — директора музею Катерини П. Дорошенко. Така ганебна поведінка з

*) Мабуть, на його ж інтервенцію були додані в останній хвилині в другому томі цього покажчика позиції 1022а і 1022б про його ж праці російською мовою з 1934 року чи також про шевченкознавчі праці М. Плевака — під позиціями 431а, 5412а, 5424а, чи й заборонені до згадування праці інших шевченкознавців.

науковим доробком заслуженого шевченкознавця, суперечна з усіма засадами наукової етики, викликала справжнє обурення навіть в радянських наукових колах. У листі до редакції «Літературної України», що його підписали не тільки літературознавці М. Рильський, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко, але й історик Ф. Ястребов і навіть Є. Шабліовський, всі вони запротестували рішуче проти цього негідного вчинку — порушення авторських прав М. М. Новицького. Стверджуючи, що «це К. П. Дорошенко самовільно відсторонила М. М. Новицького, а його наукову працю привласнила собі» і що «редакція журнала „Советская Украина", зокрема випусковий цього номера (Л. Хінкулов — відомий режимний «шевченкознавець», автор кількох російських праць про Шевченка — Б. Кр.) знали про співавторство Новицького, від нього ж вони одержали і рукопис, одначе не перешкодили свавільству К. П. Дорошенко»; і засуджуючи таку «негідну практику», автори мужнього листа-протесту висловили сподівання, що редакція журнала «Советская Украина» «принаймні за вимогами громадськости, відновить справжнє авторство цієї цінної публікації.

Як виглядав відгук «Советской Украины» на цей протест і вимоги громадськости, показує перегляд двох наступних книжок цього ж журнала. У книжці одинадцятій за листопад 1962, продовження публікації М. М. Новицького — дальших 16 листів до Шевченка — було надруковане знову за підписом самої тільки Катерини Дорошенко. Закінчення ж публікації, що мало бути надруковане в дванадцятій кн. «Сов. Украины» за 1962 рік, так і не появилося, і лише в змісті цього журнала за 1962 рік на стор. 90 під позицією «Е. Дорошенко „Неизвестные письма к Шевченко" X-155, XI-145» подано примітку такого змісту: «Редакция, по просьбе Е. Дорошенко, сообщает, что в составлении примечаний к публикации „Неизвестные письма к Шевченко" принимал участь Н. Новицкий». Перекручуючи явно ім'я М. М. Новицького й обмежуючи його участь в цій публікації тільки «складанням приміток», і К. Дорошенко і редакція «Сов. Украины» навіть у цій примітці не визнали заслуг М. М. Новицького у виявленні цих нових листів до Шевченка, в їх підготові до публікації і в авторстві коментарів до них...

Так відзначили радянські режимні комісари від науки й шевченкознавства сімдесятріччя того, що в кожній вільній демократичній державі був би гордістю і славою науки, що у справді вільній Україні йому належала б честь дійсного членства в Українській Академії Наук і посада директора інституту шевченкознавства.

Сьогодні Михайло Михайлович уже там «де немає ні болю, ні горя» — поза засягом тиранії, репресій, вивласнення, де вільно він може зустрічатися з генієм Шевченка, що йому все своє життя він служив і за любов до творчости якого важко страждав і карався.

digitized by ukrbiblioteka.org

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПАВЛО ЧЕРНОВ: ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УРСР — МІСТО, МОВА І ПРЕСА СХІДНІХ ОБЛАСТЕЙ

« Для більшости членів нашої партії — України, як національної одиниці, не існувало. Була Малоросія, нерозривна частина єдиної неподільної Росії... В крайньому разі значна частина допускала існування Малоросії чи навіть України в межах так званого південно-західнього краю... А, наприклад, Херсонщина, Катеринославщина, Донецький та Криворізький басейни у свідомості передової сили робітничої кляси, його більшовицької партії, — це є території поза Україною. Їх треба протиставляти Україні.

...Харківські й донбасівські товариші... одного тільки не визнавали, а саме, що національне питання торкається їх. Харків, Катеринослав, Криворіжжя, Донбас, — це, на їхню думку, не Україна... Претенсії, щоб оці місцевості не входили до території України, заздалегіть можна відкинути як безпідставні».

*Микола Скрипник про 1917 рік *)*

«Нація — це щоденний плебісцит».

Ернест Ренан

I

В американському журналі «Проблеми комунізму» появилася добірка дискусійних статтей на тему радянського колоніялізму **). Статті заслуговують уваги кожного, хто цікавиться національними питаннями в СРСР і підходом західніх дослідників до цієї проблеми. Журнал публікує також кілька коротких нотаток азійських та африканських учених і журналістів.

Для автора цієї статті найбільше сенсаційним матеріялом «симпозіюму» є голос професора Річарда Пайпса з Гарвардського університету. Не будемо реферувати тут змісту цього виступу; кожний читач повинен би познайомитися з оригіналом. Р. Пайпс уважає, що в СРСР відбувається тепер «процес формування модерних націй», не зважаючи на всі заходи, спрямовані на русифікацію; українці,

---

*) Не тільки комуністи обмежували Україну «південно-західнім краєм». І для багатьох українських патріотів ще під час визвольних змагань Донбас, Одеса були неукраїнськими. Україна як географічно-політична одиниця формувалася поволі.

**Soviet Colonialism: Does it Exist? — „Problems of Communism“, No. 1, Vol. XIII, January-February 1964.

грузини і тюрки Середньої Азії належать до основних груп, національна «cohesion» яких зростає.

На думку Р. Пайпса, існує багато способів досліджувати національне питання. Переписи населення, які інформують про міґрацію, народження, міжнаціональні одруження, мову — це одне джерело. Інший підхід — це стежити за літературою або етнографічними даними, використовувати матеріяли, розвідки тощо. Лише поєднуючи обидві методи — квантитативну і неквантитативну — та розглядаючи справу на історичному тлі, можна здобути науково вартісні висновки.

Метою нашого огляду є розглянути деякі аспекти українського питання в СРСР, зокрема в Українській РСР, стосуючи при цьому обидві методи, тобто використовувати статистику поряд і у зв'язку з даними, які виключно рахунковим оцінкам не підлягають. Автора цікавлять насамперед такі питання, як потенціял українського населення в окремих областях та економічних районах УРСР, і далі — соціяльна структура українців, передусім числове відношення міського та сільського населення. Завдяки появі статистичних збірників з перепису людности, який відбувся в СРСР у січні 1959, ми отримали вперше від 1926 року офіційні дані про національний склад населення всіх областей СРСР та УРСР, а також міст Києва і Севастополя.*) З інших джерел — з публікацій Всесоюзної книжкової палати — маємо можливість дослідити питання, які до «звичайної» статистики вже не належать: в якому ступені стан українськомовної преси в УРСР відповідає або не відповідає аритметичній силі українства? Чи числам про масу населення (тобто сфері етнографії і демографії) відповідають явища у сфері модерної політики та культури? Адже нематеріяльну силу націй міряють не кількістю одиниць, з яких нація складається, а кількістю шкіл, університетів, журналів, газет, бібліотек, що їх дана нація створила і утримує. На жаль, ми не маємо змоги з'ясувати відношення між «масами», з одного боку, і українськими школами, театрами тощо — з другого. В нашому дослідженні ми порівнюватимемо статистику тільки з одним аспектом культурного життя — з пресою. Останні публікації з пресової ділянки дають можливість представити образ преси в УРСР доволі точно.**) В статтях, опублікованих раніше в журналі «Сучасність», автор в основному розглядав республіканську періодику, і тільки одна довідка мала за тему міські та частково обласні газети («Сучасність»,

*) Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР. «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР». Москва, 1963; те саме: «СССР (сводный том)», Москва, 1962.

**) Головним джерелом для цього є двотомний збірник «Летопись периодических изданий СССР. 1955-1960 гг.», Москва, 1962-1963. Крім того, використано додатковий зошит за 1. I. 1961 — 1. IV. 1963, що дає інформацію про зміни в пресі після періоду, представленого в основному збірнику.

digitized by ukrbiblioteka.org

ч. 5, 1961). Тепер повертаємося до цієї теми, озброєні найновішими статистичними даними як про пресу, так і про населення.

Поява статистики про людність і довідників про пресу збігається в часі з великою територіяльно-адміністративною реорганізацією в СРСР і УРСР. 1961 року весь СРСР поділено на вісімнадцять великих економічних районів, у тому числі УРСР — на три. Після цього прийшла ліквідація сільських адміністративних районів, точніше — їх «укрупнення». Було щось понад 600 районів, на місце яких створено 251. Партійні і радянські організації в 19 областях України розбито на окремі промислові та сільські організації. Далі, замість 14 т. зв. раднаргоспів створено тільки 7. Не тут місце оцінювати всі згадані реформи з погляду української політики. Однак в огляді, який має за мету національний склад людности та національний потенціял у сфері культури, ці територіяльно-адміністративні зміни треба врахувати. (Навряд чи треба тут пояснювати, що пресу УРСР ми не вважаємо за вільний вияв українського потенціялу. Все ж таки наявність або відсутність окремих українських чи російських періодичних видань в УРСР є показником того, до якої міри радянська політика змушена враховувати вимоги та потреби населення в мовній ділянці).

Тому що значення «великих економічних районів» є поважне і без сумніву зростатиме в плянах партії, після коротких уваг про УРСР у цілому огляд наш зробимо окремо для Донецько-Придніпровського району.

II

Як відомо з раніше оголошених даних, в СРСР жило 37 252 900 українців за національністю; з них 32 680 600 уважають українську мову рідною мовою, а понад 4,5 мільйона — інші мови, насамперед мову російську.

14 594 500 українців жило в містах, 22 658 400 на селі. Якщо 87,7% вважало українську мову за рідну, то серед міського населення українців за мовою та національністю було 77,2%, а серед сільського — 94,5%.

Поза кордонами УРСР жило 5 094 400 українців, з яких близько 51% (2 608 200) уважали українську мову рідною. Кількість українців у містах (поза УРСР) становить 2,8 млн, а з них 1 млн 290 тисяч подали українську мову як рідну. Це, як на радянські умови, досить багато; було б цікаво знати, де в основному вони жили — в Москві та Ленінграді? Чи за Уралом? Том про РРФСР не був нам приступний.

Українці поза межами УРСР не належать сьогодні до нашої теми. Їх згадано тут тільки тому, щоб підкреслити, що відсоток мовно зрусифікованих українців поза УРСР є куди більший, ніж відпо-

відний відсоток в УРСР. Цю різницю завжди треба брати до уваги, бо якщо в усьому СРСР українці за мовою становлять 87,7% усіх українців, то в УРСР українці є таки менше зрусифіковані: з-поміж 32 158 500 українців, які живуть на території УРСР, приблизно 93,6% (або 30 072 400) подали українську мову як рідну. Якщо сюди зарахувати також неукраїнців, які вважають українську мову рідною, то матимемо 30 562 300 громадян УРСР, для яких українська мова є мовою розмовною — 130 тис. росіян, майже чверть мільйона поляків, 26 тис. білорусів, 23 тис. євреїв. Разом узявши, таких тільки «мовних українців» в УРСР є 489,9 тис. осіб.

У містах жило 46% населення УРСР (19 147 400), у тому числі 11 781 700 українців. Серед них майже 10 мільйонів були українцями також і за мовою (9 973 400), а разом з 190 800 неукраїнців українськомовне населення УРСР осягнуло в 1959 році числа 10 млн 164,2 тис. Таким чином українці нарешті досягнули більшости у містах своєї країни — коло 61% за національністю, 53% за мовою, 52% за національністю і за мовою (всі відсотки подані приблизно). 1 млн 800 тис. українців у містах подали російську мову як рідну. Це — близько 90% усіх поросійщених українців в УРСР і коло 15% з-поміж українського міського населення.

Відсоток українців у містах УРСР в 1926 році рівнявся 46,2%, з-поміж них 23,6% вживало російську мову, тобто фактично українці (за мовою становили дещо більше, ніж одну третину міського населення. Зміна на користь українського елементу вийде ще поважніше, якщо на місце відсотків поставити абсолютні цифри. В 1926 році в УРСР (без Кримської та західніх областей) все міське населення становило 5 млн 672 тис. осіб, а серед них українців за мовою було близько 2 мільйонів. Відомо, що в містах західніх областей переважав польський та єврейський елемент, як у містах давньої УРСР — російський та єврейський. Правда, і тепер росіяни (включаючи зросійщених євреїв, українців та інших) становлять у містах дуже високий відсоток (адже їх у містах 8,5 млн!), але українці їм аж ніяк не поступаються тепер, як це було раніше.

Здиференціювалася також соціяльна будова української нації. Колись на десять українців дев'ять були селянами, тепер кожний третій українець (за мовою) живе в місті. Цікаво відзначити, що одночасно з диференціяцією соціяльної структури українців прийшла також уніфікація чи симпліфікація структури російського елементу на Україні. Якщо росіян (за мовою) в УРСР є 10 млн 172 тис., то більше ніж 80% з них живе в містах, а тільки 1 млн 679 тис. на селі. Згідно з даними перепису людности в 1926 році (які тут цитуються за «Енциклопедією українознавства») аж 51,8% росіян в УРСР жило тоді на селі.

Читачам журнала «Сучасність» напевно не треба оповідати про те, в яких обставинах перебувала українська нація за період між переписами людности 1926 і 1959 років. Подивугідними є не досягнен-

digitized by ukrbiblioteka.org

ня українства, — бо в нормальних обставинах вони були б справді великими, — а сила перетривання, живучість українського народу. Україна зазнала за ці роки надзвичайно великих втрат: не рахуючи штучно викликаної голодової катастрофи та війни, які завдали основні жахливі шкоди, Україну та інші неросійські республіки піддано русифікації «згори», що не має паралелі в новітній історії (таку оцінку робить проф. Р. Пайпс). Наш народ зумів не тільки перетривати той сумний час великої руїни, але і зміцнити свої позиції в деяких ділянках. Це сталося зокрема в тій частині України, яка традиційно була найменше українською — на промисловому південному сході, тобто на Донбасі та Криворіжжі.

III

Як уже згадано, в 1961-1963 рр. в СРСР проведено реорганізацію економічних районів, при чому УРСР поділено на три великі райони і сім раднаргоспів. Великі райони такі: Донецько-Придніпровський із «столицею» в Донецькому, Південно-Західній — у Києві, Південний — в Одесі. Не важко помітити, що теперішній поділ у дечому збігається з «районуванням» при царській Росії. Один з районів має навіть ідентичну назву — «Юго-Западный край» з додатком «подъяремной Прикарпатской Руси» (тобто тепер Південно-Західній район СРСР). Якби таку реорганізацію провели в 1920-их роках, ми без труду могли б бачити в ній спробу відділити від України її найбільше індустріялізовані та найменше заселені українцями частини.

Що сьогодні справа виглядає не так просто, маємо надію показати далі.

Донецько-Придніпровський район включає вісім областей (до 1963 року було сім, але Кіровоградська область перейшла тепер сюди з Південно-Західнього району), які входять до трьох раднаргоспів: Донецького — Донецька та Луганська області, Придніпровського — Кіровоградська, Дніпропетровська та Запорізька області, Харківського — Сумська, Полтавська та Харівська області. В цьому районі жило 17 766 300 населення, в тому числі 11 246 700 міського. Південний район обіймає Крим, Одещину, Херсонщину та Миколаївщину. Решта областей УРСР входить до Південно-Західнього району. Населення першого становить 5 066 000 осіб, у тому числі 2,5 млн у містах; а другого — 19 036 600 осіб (після переходу Кіровоградської области до Донецько-Придніпровського району), у тому числі 5 435 500 у містах.

Міське населення становить коло двох третин усього населення Донецько-Придніпровського району. Більшість міського населення України (приблизно дві третини) живе саме в цьому районі. Крім Києва, Одеси та Львова, всі великі міста УРСР сконцентровані тут: Донецьке — 699 тис., Харків — 934 тис., Дніпропетровське — 660

тис., Запоріжжя — 435 тис., Кривий Ріг — 388 тис., Макіївка — 358 тис., Горлівка — 293 тис., Жданове (Маріюпіль) — 284 тис., Луганське — 275 тис. населення і так далі. Крім п'яти високоурбанізованих областей, район включає в себе три з переважаючим сільським населеням — Сумська (68% сільського населення), Кіровоградська (69%) і Полтавська (70%). Таким чином у районі існує нерівномірне розміщення населення, і на цю справу звернемо увагу при розгляді преси в окремих областях.

А тепер кілька даних про національний склад цього району в цілому. На 17 млн 766 тис населення українців було 12 млн 556 тис., тобто 70-71%. З них 11 млн 301 тис. подали українську мову як рідну, а 1 млн 255 тис. — російську. Майже 116 тисяч неукраїнців вживало українську мову. Ці числа свідчать, що за національністю і за мовою більшість населення Донецько-Придніпровського району є українська.

Дещо інакше і, як можна було сподіватися, менше корисно для нас виглядають національні відносини в містах району. Так, коли в містах жило приблизно 11,25 млн людей, то українців серед них було тільки 6,564 млн, у тому числі 5 млн 428,5 тис. з українською і 1 млн 135,5 тис. з російською мовою. 60,8 тис. неукраїнців вживало українську мову. Отож більшість населення міст була українська за національністю — коло 58%, а за мовою — тільки 49%. Це є, здається, краще, ніж ми могли сподіватися, хоч одночасно не так, як район виглядав би без «радянської влади». Цікаво відмітити, що відсоток зросійщених українців у містах не такий уже вищий від пересічного відсотка для міського населення УРСР у цілому — 17,3% у районі, дещо понад 15% в усій УРСР.

Вищецитовані статистичні дані показують, що з загальної кількости українців у містах УРСР (за національністю, за національністю та мовою і за мовою) в районі живе абсолютна більшість тих, що признаються до української національности — коло 6,6 млн із 11,8 млн (числа закруглені), до української національности та мови — 5,4 млн із 10 млн, до української мови — 5,5 млн із 10,2 млн. З-поміж 1 802 500 зросійщених українських жителів міст УРСР майже дві третини живуть тут же. Таким чином район включає абсолютну більшість: міського населення УРСР українськомовного міського населення, зросійщених українців, а також і абсолютну більшість росіян, що живуть в УРСР. Це — достатньо важливі причини, щоб районові присвятити більше уваги.

IV

Провінційна преса УРСР змінилася за останні два-три роки відповідно до реорганізації партії та обласних рад — створення окремих промислових і сільських обкомів та облвиконкомів, територіяльних колгоспно-радгоспних управлінь, відповідно до «укрупнення» раднар-

digitized by ukrbiblioteka.org

госпів і сільських районів. Зміни відбулися в таких ділянках 1) нові обласні партійні пресові органи, 2) нові районові сільські газети, 3) ліквідація галузевих робітничих газет, 4) реорганізація комсомольської преси, 5) ліквідація обласних «бльокнотів аґітатора» та реорганізація республіканського «Бльокнота аґітатора».

Ці зміни розглянемо окремо для кожного з трьох великих економічних районів, з одним винятком, бо територія робітничих газет не покривалася з будь-якими іншими адміністративними або економічно-районовими поділами. Тому треба представити їх разом для всієї УРСР. Однак сама ліквідація цих газет пов'язана з утворенням окремих промислових партійних газет.

Газети, що при кінці 1962 року припинили своє існування, були органами управлінь залізниць і профспілкових комітетів залізничників. На території УРСР до 1962 року існувало шість управлінь залізниці. Управління Донецької залізниці в м. Донецькому випускало російською мовою «Железнодорожник Донбасса» (появлявся тричі на тиждень, тираж 25-31 тисяч примірників). Управління Південної залізниці в Харкові видавало газету «Южная магистраль» (13-17 тисяч примірників). У Києві виходило «Рабочее слово», орган управління Південно-Західньої залізниці (20-20,5 примірників), у Дніпропетровську — «Приднепровская магистраль», орган одноіменної залізниці. Остання газета мала в 1958-1961 рр. українськомовне видання побіч російського, але українське припинило свою появу в березні 1961, тобто перед реорганізацією преси. Не знаємо, чому, бо газета мала тоді тираж 18,5 тис. примірників. Російське видання друкувалося в тиражі дещо понад 16 тис. примірників. «Черноморский гудок» виходив як газета Одеської залізниці (в 1960 році тираж 17-18 тис. примірників). Нарешті, у Львові був «Львівський залізничник» разом із «Львовским железнодорожником». Останній відомий тираж першого 18-20 тис. (1960), другого — 11-12 тис. (1959). Ясно, що дуже погано, що на Львівській залізниці працювало, як виходить, так багато росіян, але пригадаймо собі, скільки було українських працівників у Львівському залізничому вузлі в 1924 або 1938 роках.

Крім залізничих газет, були ліквідовані також пресові органи Дніпровського та Дунайського річкових і Чорноморського пароплавств. Усі вони появлялися російською мовою у досить малих тиражах.

V

Харківський економічний район має високий відсоток міського населення тільки в Харківській області (62%), це завдяки своєму центрові Харкову (934 тис. населення). В цілому район мав 5 млн 666 тис. населення, в тому числі 45% міського. Українці творять абсолютну більшість в усіх трьох областях — у Харківській 1 млн 734 тис. на всіх 2 млн 520,1 тис., у Сумській 1 млн 330 тис. на всіх 1 млн 513,7

тис., у Полтавській 1 млн 524,6 тис. на всіх 1 млн 631,7 тис. На Харківщині є 191,4 тис. російськомовних українців, на Сумщині — 89 тис. На Полтавщині відсоток українців за національністю майже покривається з відсотком за мовою.

Міське населення на Полтавщині та Сумщині є в абсолютній більшості українське. На 483,8 тис. у першій області є 405 тис. українців за національністю і 389 тис. за мовою; до останньої кількости можна дорахувати 4 тис. неукраїнців, які подали українську мову як свою рідну. На Сумщині з майже ідентичним населенням міст (485 тис.) є 398 тис. українців за національністю, а 365 тисяч за мовою. З 261 тис. росіян на Сумщині (сюди включені зрусифіковані українці, євреї та інші, але виключені зукраїнізовані росіяни) 116 тис. живе в містах, а 145 тис. на селі.

Партійно-радянські газети в обох областях залишилися без змін, хоч видаються тепер як органи двох обласних рад і двох обкомів. «Зоря Полтавщини» виходить 5 разів на тиждень тиражем 50-55 тисяч примірників (1960). «Ленінська правда» в Сумах, досягнула в 1963 році 50-тисячного тиражу. До січня 1963 в Полтаві появлявся обласний «Блокнот аґітатора» українською мовою (тираж 12 тис.), а в Сумах такий же періодик українською та російською мовами кожний з тиражем 13 тис. (1962). Десять років раніше російського видання в Сумах не було.

У Полтавській області тепер немає міських газет, а всі 14 колгоспно-радгоспних газет редаґуються українською мовою. В Сумській області також немає міських газет, зате є дві російські районні газети: в Буринському управлінні (де є також українська газета «Під прапором Леніна» — обидва видання по 12 тис. примірників, 4 рази на тиждень) і в Середино-Будському управлінні (в місті Шостка газета «Колхозное слово», 4 рази на тиждень, тираж — 8-10 тисяч примірників; українське видання цієї газети було ліквідоване в грудні 1962, тираж — 6-10 тис). В інших районах появляється 8 газет українською мовою.

У містах Харківської области українці посідають досить високу більшість — на 1 573 700 населення 956 400 подало себе українцями; але за мовою тільки половина з них. Коли на Полтавщині тільки 4% українського міського населення зросійщена, а на Сумщині 8%, на Харківщині близько 19%. Виходить, що велике індустріяльне місто, яким є Харків, має більший вплив на русифікацію, ніж міста малі. Хоч на селах Харківщини живе багато росіян (162,4 тис.), тільки 7,7 тис. українців визнає російську мову, а 770 тис. українську як рідну. Цікаво було б знати, чому на селах сусідньої Сумщини аж 54 тис. українців говорить по-російськи.

До реформи 1961-1963 рр. у Харкові виходили дві партійні газети — «Соціялістична Харківщина» та «Красное знамя», тираж яких у 1960 році становив 45 тис. примірників кожної з них. Перша появляється тепер як орган сільського обкому партії та обласної ради,

digitized by ukrbiblioteka.org

друга як орган промислового. Від квітня 1963 видається також український відповідник промислової газети — «Червоний прапор». Обласний «Блокнот аґітатора», що появлявся до кінця 1962 року, мав такі тиражі: російське видання — 18-20 тис., українське — 6 тис. примірників. Десять років раніше ці тиражі виглядали так: українське видання — 10 тис., російське — 5 тис. Поширення на Харківщині російського та українського видань республіканського «Блокнота аґітатора» нам, на жаль, не відоме.

В Харкові з 3 квітня 1963 почала появлятися українськомовна комсомольська газета «Ленінська зміна», призначена для трьох областей раднаргоспу. Її тираж не відомий; тираж давніше публікованих обласних комсомольських газет був: у Харкові — 30-40 тис., у Полтаві — 30 тис. (1960). У Сумах молодіжної газети не було. Міських газет тепер у Харківській області немає. В дев'яти районах газети редаґуються українською мовою, а в одному — українською та російською мовами (Чугуївське виробниче управління, газета «Червона зірка», тираж не поданий).

Донецький економічний район — це район з міським населенням; на селі живе тут усього 17%, з того числа в Донецькій області — 14%, у Луганській — 21%. В абсолютних числах це означає: 605,8 тис. у першій, а 507,6 тис. у другій області. І тут, і там переважають українці і за національністю, і за мовою. В Донецькій 444,4 тис. українців на селі вживає рідну мову, 21,1 тис. — російську; в Луганській відповідні числа такі: 376,4 і 8,7 тис.

На селах Донеччини живе 83,4 тис. росіян за національністю, з-поміж яких 5,5 тис. вживають українську мову. Крім цього, 67,6 тис. неросіян (у тому числі 42,1 тис. греків) подало російську мову як рідну. На селах Луганщини є 117,2 тис. росіян, з яких 3 тис. українізовані, і тільки 10 тис. неросіян уважає російську мову рідною.

Обласні газети сільських обкомів появляються тут українською мовою — «Радянська Донеччина» і «Прапор перемоги» (в Луганському), однак в обох областях існує ряд районових російських газет для сільського читача. Три райони на Донеччині і чотири на Луганщині мають тільки по одній, російській, газеті. В одному районі Донеччини є російська і українська газети («Прапор труда», тираж якої не відомий; вражає її назва!). У двох районах були впродовж 1962-1963 рр. і українська, і російська газети, але з 30 березня 1963 російські припинили свою появу (Маріїнське і Слав'янське управління); тепер виходять там тільки українські газети — «Під прапором Леніна» і «Ленінським шляхом».

У Луганській області, в Станично-Луганському управлінні, існувала українська газета, яку ліквідовано в березні 1963, а залишено російську; в Старобільському управлінні сталося навпаки: залишено українську, а ліквідовано російську після короткого паралельного її випуску.

На Донеччині тільки в двох управліннях існує по одній українській газеті, в Луганській — у п'ятьох.

Відсоток українців за мовою в містах Луганщини та Донеччини здається для багатьох песимістів несподівано високим. У Донецькій області українці за національністю мають більшість (3 млн 656 тис. усього населення, в тому числі 1 млн 902,6 тис. українців), і хоч кількість зрусифікованих досягає майже пів мільйона (476,8 тис.), все ж таки залишається 1 млн 425,6 тис., що «проголосувало» за українську мову. Це значить — 40%, враховуючи тут також 14,6 тис. неукраїнців, переважно росіян, які вважають себе українцями за мовою. В Луганській області «показник мовної деукраїнізації» нижчий — тільки 168 тис. українців прийняло мову російську, а 863 тис. залишаються при українській. Усього в містах Луганщини живе 1 млн 944,6 тис. людей, з чого 45% українців за мовою (873,2 тис.); за національністю тут більшість українців — 1 031 100 осіб.

Не дивно, що обласна промислова газета «Социалистический Донбасс» з 1963 року має також українське видання. Півтора мільйона українців за мовою іґнорувати не можна. Дивує однак ряд інших фактів: чому досі не створено українських видань при міських газетах у Горлівці, Єнакієвому, Маріюполі, Краматорському, Макіївці та Чистяковому? За даними з квітня 1963 ці всі газети залишилися і після реорганізації преси російськими. Не маємо безпосередніх даних, але гадаємо, що і «Луганская правда» створила побіч російського також українське видання. Нам нічого не відомо про створення українських міських газет у Луганській області.

Справді обурливим явищем є поява донецько-луганської комсомольської газети «Комсомолец Донбасса» тільки російською мовою. Ця газета, створена 3 квітня 1963, виходить на місце одноіменної російської донецької газети, а також і луганської української «Молодої гвардії», що появлялася з 1956 року з тиражем 30 тис. примірників у 1963 році. Донецька газета мала в 1956 році 70-тисячний тираж. З того часу тираж став «державним секретом».

Без сумніву молодь становить поважний відсоток серед тих жителів Донецького економічного району, що вживають мову українську.

В обох областях «Блокнот аґітатора» появлявся по-російськи: тираж у Донецькому — 20-23 тис., у Луганському — 11 тис. Десять років раніше було так само, тільки тиражі були дещо нижчі.

Переходимо до третього економічного району в складі «великого району» — до Придніпровського, в який входять області Дніпропетровська, Запорізька та Кіровоградська. Дві перші мають абсолютну більшість міського населення, в останній сільське населення становить 69%. В усіх областях панує на селі мова українська — в цілому близько 87% сільського населення є за національністю

digitized by ukrbiblioteka.org

та мовою українське. У Запорізькій області є досить багато росіян на селі (112,7 тисяч), з-поміж яких 5,5 тис. вживало українську мову.

Новостворені районові газети на Кіровоградщині всі є українськомовними (13 назв); на Дніпропетровщині та Запоріжжі, крім 10 і 9 українських, появляється по одній російській газеті — «Вперед» у Солонянському управлінні (1962-1963 — тираж 8,4 тис.) та «Приазовская новь» у Приазовському (1962-1963 — тираж 5 тис.). Таки важко вгадати, чому саме створили російську газету в Солонянському; тут раніше виходила районова газета «Червоний прапор», а на Дніпропетровщині російських районових газет взагалі не було. Треба пояснити, що не всі з цих газет є виключно сільськими виданнями. Деякі з них, як от, наприклад, «Нікопольська правда», «Приморський степ» (Бердянське) чи «Серп і молот» (Мелітопіль) служать як сільському, так і міському населенню.

З виключно міських газет у цьому економічному районі всі три появляються на Дніпропетровщині: «Червоний гірник» у Кривому Розі (щоденник, 1960 — тираж 17,5-20 тис.), «Дзержинець» у Дніпродзержинському (щоденник, тираж 8-8,6 тис.) і «Шахтар Марганця» (тричі на тиждень, тираж 2,4-2,6 тис.).

До відокремлення сільських та промислових обласних газет Кіровоградщина мала тільки одну газету, яка і надалі залишилася — «Кіровоградська правда» (1955 — 32-35 тис., 1963 — 50 тис. примірників). У Запоріжжі була «Запорізька правда», що появлялася двома виданнями по 80 тис. кожне (з 1957 року, бо раніше обидва видання мали по 35 тис.). 31 березня 1963 «Запорожская правда» випустила своє останнє число, а день пізніше вийшли вперше «Индустриальное Запорожье» та «Індустріяльне Запоріжжя». Їхніх тиражів не знаємо, але якщо вони відповідають кількості міського населення, то повинні б бути біль-менш рівні.

У містах области жило 829,9 тис. осіб, з них 512,7 тис. українців за національністю, з яких 419,9 тис. признавалося і до української мови; росіян було 266,4 тис., крім цього уживають російську мову як рідну ще 130 тис. осіб, у тому числі 92,7 тис. українців та близько 20 тис. євреїв. Тільки 4,5 тис. неукраїнців вважає тут українську мову рідною.

Кіровоградщина має дуже високий відсоток українців серед свого міського населення як за національністю, так і за мовою — на всіх 375,8 тис. є 300 тис. українців за національністю, а 283,2 тис. за мовою, до останніх треба зарахувати ще 3,8 тис. неукраїнців. Але в абсолютних числах це — мало.

На Дніпропетровщині з її великими містами українців також доволі багато — понад 70% за національністю (на 1 млн 898,8 тис. усього міського населення є 1 млн 358 тис. українців). Навіть без мовно зросійщених українців, а їх є тут 116 тисяч, українці за мовою мають

поважну абсолютну більшість — 63-64%. Цікаво відмітити, що це — єдина високоіндустріялізована область, де відсоток зросійщених українців у містах є нижчий (11%), ніж пересічний в УРСР. Росіян у містах области є 417,4 тис., крім цього до них за мовою треба зарахувати 242,6 тис. інших, головно українців та євреїв (66,6 тис.).

Як не висловлювати здивування, коли в такій області, як Дніпропетровська, де українці переважають і на селі, і дуже високо в місті, українське видання обласного партійного бюлетеня мало тираж у кілька разів нижчий, ніж російське. Так, у 1963 році: українське — 4,5 тис., російське — 12,2 тис.; у 1961 році: українське — 4-5 тис., російське — 10,5-13,1 тис.; у 1954 році той же бюлетень мав 6 тис. примірників українською мовою, а дещо понад 5 тис. мовою російською. Як не дивно, але в Запорізькій області, де відсоток українців нижчий, такий бюлетень мав рівний тираж обома мовами (по 12-12,5 тис.). Можливо, що ще не встигли виелемінувати українське видання в Запоріжжі; російське появилося тут лише в 1958 році, а в Дніпропетровському уже в 1953. До того часу в обох областях були тільки українські партійні бюлетені. В Кіровограді весь час появлявся тільки український бльокнот — тираж 10-11 тис. примірників у 1962 році.

Автор не має підтвердження, що «Днепровская правда», теперішній орган промислового обкому, появляється також українською мовою; гадаємо, що «Зоря» (тепер орган сільського обкому) випускається і далі тільки українською мовою. Ще до поділу газет на промислові та сільські російська газета мала 40-тисячний тираж, українська в 1960 році — 48-тисячний.

В усіх трьох областях Придніпровського економічного району до початку 1963 року існували комсомольські газети українською мовою. На їх місце з 3 квітня 1963 появляється тепер «Прапор юності», тиражу якого не подано. До речі, не відомі також тиражі харківської та донецької газет цього типу, хоч одночасно відомі тиражі вінницької газети (для областей Вінницької, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької) — у висоті 66,1 тис., одеської (для областей Кримської, Одеської, Миколаївської та Херсонської) — у висоті 86 тис., львівської (для областей Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Волинської та Рівенської) — у висоті 60 тисяч. «Державним секретом» залишається також тираж київської міжобласної комсомольської газети (для областей Київської, Черкаської, Житомирської та Чернігівської). Всі ці газети фігурують як органи ЦК комсомолу України, хоч у більшості публікуються в обласних центрах. Вінницька газета має заголовок «Комсомольське плем'я», одеська — «Комсомольська іскра», львівська — «Ленінська молодь», київська — «Молода гвардія».

digitized by ukrbiblioteka.org

VI

...Мы знаем, теоретически, что неизбежна борьба двух культур. У нас на Украине в силу исторических обстоятельств культура города это русская культура, культура деревни — украинская.

...активно украинизировать партию, а следовательно и рабочий класс... это значит стать на точку зрения низшей культуры деревни по сравнению с высшей культурой города.

Д. З. Лебедь, секретар ЦК КП(б)У — 1923.

Висловлюючися вульґарно, але зате й ясніш, боротьба за книжний ринок, за тегемонію на культурному фронті двох братніх культур на Україні — російської і української — це є та життьова правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою.

Микола Хвильовий («Україна чи Малосорія?», 1926)

Не маємо наміру вдаватися в дискусію з тезою Дімітрія Лебедя, яка культура вища — міська чи сільська. Все залежить від того, що розуміти під окресленням «міська» і «сільська» культура. Хіба кожний погодиться, що «високої» культури не можна уявити собі без міста, без культурного центру (хоч би більшість населення в ньому і не уявляла собі, що в такому центрі живе).

При всьому захопленні твором Юрія Лавріненка, «Розстріляне Відродження» якого автор уважає подією не тільки культурного значення, Лавріненків вислів, що «ориґінальну духову культуру (не цивілізацію!) здебільша творила сільська місцевість, хліборобський світ», є принаймні для одного читача цілковито несприйнятий. Відкидати такий погляд Ю. Лавріненка аж ніяк не означає приймати відомий афоризм Карла Маркса про «ідіотичність сільського життя».

В нашій статті показано, що в містах сходу України є багато українців. Але чи в містах є також українська культура? Матеріяли про назви, мову і тиражі міських газет — це тільки частина відповіді. Приклади, які подаються нижче, не відповідь, а вступ до ширшої теми: місто і село в УРСР як споживач та учасник сучасної української культури. Можливо, що читачі погодяться з автором, що наші приклади, черпані з радянської преси, якоюсь мірою актуалізують і ревізують тези Д. Лебедя та М. Хвильового. Але підкреслюємо, наші приклади, хоч вони тут належать до закінчення статті, є тільки початком нової теми.

З досить часто публікованих за останні роки статтей про кольпортаж української преси можна прийти до висновку, що такі газети, як «Літературна Україна» та «Радянська культура», мають більше

передплатників на селі. У містах не тільки українські мистецькі видання, але також і загальнополітичні, в тому числі партійні, дуже рідко потрапляють до бібліотек, читалень, клюбів. У Києві та інших великих містах важко дістати окремі видання у вуличних кіосках. З великою гордістю «Радянська культура» сповістила в грудні 1963, що «близько 700 її примірників продають вроздріб» у Донецькій області. Одночасно в Києві замовляли для кіоскового продажу тільки 360 примірників «РК». На Закарпатті, Волині, Полтавщині, Івано-Франківщині було більше газетних кіосків, ніж замовлюваних примірників газети. Здається, що цю газету продають погано в кіосках як у промислових, так і в сільсько-господарських областях; числа, наведені газетою, такі малі, що важко в них повірити. Передплата виглядає краще в сільських областях. Так, наприклад, «РК» від 26 грудня 1963 повідомила досить характеристично, що найкраще проведено передплату на 1964 рік у Вінницькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Тернопільській та Черкаській областях. Це — сільські області (міста Київ та Львів творять у цьому контексті окремі одиниці). Щодо індустріяльних областей — то там у більшості бібліотек української преси, як уже сказано, «не визнають». Це — коментар до цитати із Скрипника. В сільських областях таку пресу замовляють, а вже «Союзпечать» а н у л ю є ці замовлення.

Погано поширюється на сході України «Літературна Україна». Викладач української літератури в одному з донецьких технікумів хотів придбати кілька додаткових примірників «ЛУ» для своїх учнів — і ніде їх не знайшов. «Те саме трапилося з матеріялами про Уляну Громову. Разом зі мною кілька комсомольських працівників шукали газету в кіосках Донецька, але не знайшли». А чому в міськомі чи обкомі комсомолу не передплачують? — питаюся тепер я.

«ЛУ» пояснює своїм читачам, що газета приступна «без обмежень» і що вина кіоскерів, що на Київську область (без Києва) замовляються 65 примірників газети, на Харківську разом з Харковом — близько 200, а на всю Волинську — «аж» 6 (шість!). Про це повідомила «ЛУ» від 22 жовтня 1963. Справа дещо покращала при кінці 1963 року, бо в одному з пізніших чисел «ЛУ» повідомила, що «по 14 областях республіки» в грудні збільшено замовлення на 1 000 примірників. Чому тільки «по 14 областях»? Таж їх на Україні 25!

Ми уявляли собі, що де як де, а на Полтавщині українська преса повинна б мати нормальний збут. Що так не є і що навіть у Миргороді немає «ЛУ», «Радянської України» та журналів, дивись фейлетон Ол. Ковіньки в «ЛУ» від 27 грудня 1963. Ніде в Миргороді не вивішують навіть офіціозу «Радянська Україна», хоч до давньої радянської звички належить газети вивішувати, що, до речі, є практичною звичкою при хронічному бракові паперу.

Автор цих рядків уже кілька разів писав, що харківський літера-

digitized by ukrbiblioteka.org

турний місячник «Прапор» — єдиний журнал цього типу в усьому Донецько-Придніпровському великому районі, якщо не рахувати альманаха російською мовою «Донбасс» — так погано себе реклямує. Але що в Миргороді (25 тис. населення) ніхто не передплачує «Прапора», ми довідалися лише від Ол. Ковіньки; а також довідалися про те, що місцева газета «Прапор перемоги» не має в своїй бібліотеці жадного українського літературно-художнього журнала і не має також «Літературної України». Чому «Прапор» такий невиразний, не знаємо. В його редакції понатворювали всілякі «редакційні ради», що «на громадських засадах» радять про науку, політику, медицину. «Чимраз, — каже головний редактор Махненко, — ширшає коло авторів „Прапора"». Тільки люди його не читають, а бібліотеки не беруть!

Є певні підстави вважати, що львівський «Жовтень» старається здобути популярність у східніх областях, зокрема на Донбасі. Це — цікава політика, можливо, зв'язана з іміґрацією «західняків» на Донбас. Час покаже, чи «Жовтень» зуміє стати всеукраїнським періодиком, а до цього ще й цікавим. Такі амбіції без сумніву є в нового головного редактора Ростислава Братуня. «Реабілітація» Богдана І. Антонича і надрукування роману Чарлса Снов — це явища, гідні уваги. Думаємо, що цього типу журнал міг би мати збут навіть серед неукраїнців.

Нагадується тут мимоволі Хвильовий:

«Почему украинская интеллигенция не хочет ориентироваться на русское искусство? Потому что на книжном рынке она сталкивается с русским товаром. Ориентируясь на русское искусство, она не способна побороть своего конкурента, потому что ее товар будет всегда расцениваться как товар второго, третьего или четвертого сорта, хотя бы он и был первого. Это закон психологии нашего читателя, по меньшей мере, на первый десяток лет. С другой стороны, украинская интеллигенция чувствует, что в массе она не способна побороть в себе рабскую природу, которая северную культуру всегда обожествляла и этим не давала возможности Украине выявить свой национальный гений. ... Новый лозунг, направленный против русской литературы, мы понимаем как лозунг здорового соперничества („соревнование") двух наций и не как наций, а как революционных факторов».

Подвійно вибачаємося перед читачем. І за довжину цитати, хоч зміст повинен бути цього вартий, і за мову. Оригінал, розуміється, є український, але цитовані фраґменти з твору «Україна чи Малоросія?» були нам приступні тільки в російському перекладі (Е. Ф. Гирчак: На два фронта в борьбе с национализмом. Москва-Ленинград 1930, стор. 58). Микола Хвильовий — це дуже актуальний путівник («ґід») по сучасній українській дійсності.

Як виглядає боротьба за «книжковий ринок» сьогодні?

Ось історія, одна з багатьох:

«Отак порядкує товаришка Бондар» («Літературна Україна» від 13 січня 1963). — Віра Марківна Бондар — це дуже впливова особа в харківському книготорзі. Якщо газета цитує її точно, тов. Бондар є автором просто клясичної фрази, яка вийшла з її уст, коли хтось заговорив про книжку Дяченка «Національний характер та його еволюція». «Про характер яких героїв тут ідеться? — спитала Віра М. Бондар. — Українців! Та це ж уже націоналізм!»

Коротко сказавши, тов. Бондар викреслює, як може, замовлення на українські книжки, де тільки може, просуває російські. Наприклад, з пляну видавництва «Радянський письменник» вона вибрала літературу на суму 35 тис. карбованців, а від видавництва «Советский писатель» — аж на 214 тис. І так далі.

Харківська і Полтавська області є сусідами, крім того, обидві знаходяться в одному раднаргоспі та в одному економічному великому районі, якому присвячена ця стаття. Просимо читачів перегорнути статтю на ту сторінку, де подані кількість і національний склад населення обох областей: у Харкові замовляють українських книжок удвічі, втричі, а то й у чотири рази менше, ніж у Полтаві.

Постає питання: чи тов. Бондар сама винна? Чи винні ті, хто її на посаді тримають? Із «схвильованою» реплікою (щоб ужити радянського трафарету) проти тов. Бондар виступив через кілька днів Дяченко, директор вид-тва «Радянський письменник», один з провідних бюрократів від літератури в Києві. Його діяльності у видавництві, яке він очолював до початку цього року, присвятимо дещо уваги в статті, де розглядатиметься видавнича продукція видавництва Спілки письменників України. Тепер скажемо тільки, що О. Дяченко є останнім, хто має право критикувати Віру Бондар.

*

Треба зробити кінцеві висновки. Боротьба за всебічний та вільний розвиток української культури триває безперервно. Східні області УРСР є однією з найважливіших ділянок цієї боротьби. Українська мова ще й досі не має рівноправного статусу в пресі Донбасу. Не говоримо про телевізію (Донбас транслює програми з Москви та Ленінграду, а зв'язок з Києвом ще не встановлений), радіо і школу. Але рівноправність мовна в культурі ще не все.

Українська нація як справжня нація хоче своєї мови і в державних установах, і в економічній адміністрації, і в промисловості — словом, усюди. На половині дороги стояти не можна. Треба йти вперед або назад. Залишається зробити багато. Наші вихідні позиції, принаймні на думку цього оглядача, тим разом корисніші, ніж у

digitized by ukrbiblioteka.org

1920-ті роки. Серед українців є тепер значно більше освічених та національно свідомих людей (національна свідомість аж ніяк не є привілеєм... еміґрації!), а знання української літературної мови стало завдяки школі справді широким не тільки серед українців, а й серед росіян по всій УРСР.

Велике політичне значення матиме дальша економічна ситуація на селі. Українське село перебуває вже понад тридцять років у стані суцільної нужди і кріпацтва. Люди потребують хліба, щоб перетривати, і хліб їм доводиться важко здобувати. Що при цьому українське село і сьогодні активно підтримує українську літературу та культуру, є явищем подивугідним. Дайте українському селянинові віддихнути, і він не пошкодує грошей ні на книжку, ні на газету. Цим разом, на відміну від 1920-1930-тих років, у нього будуть численні союзники в місті — серед інтеліґенції та робітництва.

До теми про село в сьогоднішній культурній дійсності маємо надію повернутися при обговоренні західніх та центральних областей України — про їх населення і пресу.

Тим часом пригадаймо собі ще раз слова Миколи Скрипника з мотто до нашої статті, щоб сьогодні ствердити: Донбас, Харків, Дніпропетровське — це Україна!

У «Бібліотеці „Сучасности"» вийшла з друку повість

ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО

«РАНОК»

Ціна примірника 2 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до нашого видавництва або до його представників у окремих країнах.

ДАРІЯ РЕБЕТ:

ПАТРІОТИЧНІ КУРЙОЗИ, ГРОМАДСЬКЕ ЗЛОЧИНСТВО І МОЛОДА СИЛА

Природним порядком питання ставлення до проблем і становища сучасної України — таке давнє на еміґрації, як ця остання, і тільки з різною напругою і в різних формах виявляється та розвивається цей комплекс на протязі всіх еміґрантських років. Спершу, безпосередньо після закінчення другої світової війни, коли ще йшла визвольна збройна боротьба на українських землях, на еміґрації закипіло заколотом щодо різного розуміння ідейно-програмового змісту цієї боротьби, щодо актуальних мобілізуючих гасел у нових умовах, щодо «чистоти націоналістичної ідеї» чи «неокомунізму» в еволюції визвольного руху тощо. Цей зудар суперечностей наступив тоді передусім у т. зв. націоналістичному таборі, при чому до суттєвих проблем належала також і справа системи керівництва; точніше: руба стояло питання авторитарного чи демократичного принципу, що, зрештою, не було відірваною для себе справою, тільки власне було прямим вислідом оцінки ідейних вартостей і розвоєвих визвольних тенденцій на Україні. На ширші кола еміґраційного суспільства спірна проблематика поширилася і в чисто дискусійну площину, як, наприклад, різні оцінки Хвильового і «хвильовізму»; а далі, вже у безпосередній еміґраційній політичній акції розвинулося питання державної форми України, постала дилема: цілковите відкинення існуючого стану УРСР як держави чи прийняття цієї реальної бази за вихідну у сучасній визвольній політиці. І після смерти Сталіна, за часу відлиги і після неї, пішли дискусії про зміни, ревізіонізм, досягнення і можливості в СРСР та інші, такі одіозні в очах правовірного еміґранта, сьогодні вже приказкові — «реалітети».

Бодай частково академічний стиль ставлення до цих проблем було можливо втримати так довго, аж поки незламний у своєму вигнанському стражданні герой еміґрантського ізоляціонізму не опинився перед прямою можливістю на власні очі побачити «правдивого большевика». Тоді на еміґрації піднялася справжня революція не тільки проти тих консулів і амбасодів УРСР, яких ще ніде у вільному світі нема, але і проти цілком реальних «ворогів» українського визволення, як от ансамблі Вірського і Віръовки і багато (чи, точніше, небагато) інших, які мали нещастя наразитися на неласку единокровних братів у вільному світі. Покотилася хвиля бойкотів, пішло бойове змагання за революційну непримиренність та ідейну непороч-

digitized by ukrbiblioteka.org

ність, посипалися оскарження в «коекзистенції», «радянофільстві», «зміновіховстві», чи таки прямо в «комунізмі» й «зрадництві». А все пішло з того — як сказано вище, — що серед еміґраційно-революційного визвольницького піднесення довелося побачити так довго оплакувану, живу українську людину, і пішло з того, що створилася можливість у безпосередньому зударі з ворогом помірятися силою незалежної політичної думки, стійкістю характеру і власне справжньою незламністю переконань та ідей.

З соціологічного погляду цікаве і характеристичне у цьому явищі те, що тут знайшли спільну мову і практично опинилися в одному фронті і несплямленого достоїнства демократи, і ноторійні авторитаристи; і традиційні оборонці громадського правопорядку, і випробувані практики безправства; і вічні революціонери, і ще відомі з-перед війни діячі пристосуванської політики. У затишних, далеких від батьківщини місцях законсервувалися конденсатори принципової чистоти не лише з еміґрантських суперреволюційних «кадрів», але і з тих елястичніших кіл, що колись, в умовах окупантської залежности, завжди були за «реальну політику» дарованих можливостей.

Так можна би вичисляти ще багато-багато небуденних паралель. Чи контроверсій?! Але все ж таки у цій «вавилонській вежі» є один, очевидно, позитивний елемент. А саме: лінія оцінок і конкретного відношення до існуючого стану, можливостей та (вибачте!) реалітетів на Україні зарисовується чимраз виразніше і створює яснішу ситуацію, в яку включаються також ширші кола громадськости. При всій невідрадності деяких явищ структура українського еміґраційного суспільства переформовується в додатньому сенсі. Бо незалежно від групового зрізничкування і внутрішньої боротьби, що провадилася часом у більш невловному пляні самої таки групової конкуренції, — у сьогоднішній лінії розмежувань на внутрішні фронти наверх таки чіткіше вибивається передусім проблема як така. Ця генеральна проблема вирішує те, що серед загальної диференціяції визначається тепер передусім одна лінія політичного поділу, що часто проходить і через середину деяких угрупувань. Тут, очевидно, не так важливий цей генеральний поділ, як речевий критерій самої проблеми, що стосується ставлення до сучасної України, стосується орієнтацій на основні сили і процеси у визвольному розвитку української нації.

І це є речевий бік справ, про які, очевидно, можна і треба дискутувати. Одначе тут, на жаль, наперед і передусім доводиться спотикатися на менше речевих моментах, на явищах, що виходять поза рамки будь-якого розумного діялогу, і що вже не підпадають під категорію академічного характеру дискусій.

В останній час такий неакадемічний бік справи разюче виявився

на академічному форумі при університеті Ратґерса в Ньюарку, в штаті Нью-Джерсі.

*

Як уже широко відомо, в квітні цього року на запрошення управи Українського студентського клюбу при університеті Ратґерса, у викладовій залі цього університету відбулася публічна доповідь представника місії УРСР при ОН — Ю. Кочубея. У час організації і приготування до цієї дискусії студентів з радянським представником розвинулася широка, іззовні керована акція, завданням якої було примусити управу клюбу відкликати заплянований доповідь. Не піддаючися погрозам та шантажам і не зважаючи на часткове захитання в середині самої студентської громади, клюб відбув заплянований зустріч.

В умовах вільного світу, зокрема на академічних форумах, публічні доповіді, дискусії, полеміки — це така нормальна і самозрозуміла річ, що звичайно проходить без великого шуму. У цьому випадку одначе зчинилася справжня буря в українському еміґраційному загумінку, бо йшлося власне про кардинальну проблему різного розуміння стосунку до сучасного становища на Україні і різного розуміння політичних акцій у таких умовах.

Протидія запланованій імпрезі проходила під кутом обвинувачення студентів у «співпраці з ворогом», «шкідництві та зрадництві українських інтересів». При чому характерно, що політичної суті не схотіли зрозуміти «принципові» опоненти і тоді, коли з боку організаторів була широко з'ясована мотивація, і коли сам перебіг улаштування виявив національносуверенну поставу студентів, і коли успіх серед чужої публіки був очевидний та виразно визнаний. Осуджувальна та наклепницька акція змусила управу названого клюбу опублікувати вияснення (підписане діючим головою Надією Качмар і секретарем Наталією Хитрою): «Як це направду було». І цей документ кидає яскраве світло на різні аспекти події.

Ось насамперед політична суть справи, і власне одне розуміння стосунку до сучасного становища України. Управа клюбу з'ясовує:

«Ми брали до уваги, що доповідь відбудеться в присутності американських студентів і професорів і що ми матимемо змогу довести до їх відома інформацію про справжнє положення українського народу. Ми не боялися, що ми можемо програти в дискусії з п. Кочубеєм, бо ми знали, що правда є по нашому боці і що ми зможемо опрокинути його пропаґанду. Ми знали, що студенти в Україні не мають змоги вести вільної дискусії з представниками комуністичного режиму і ми вважали нашим обов'язком використати цю нагоду для того, щоб публічно протестувати проти поневолення України...»

Політичну концепцію задуманої акції недвозначно ілюструють чітко з'ясовані питання, які були поставлені студентами доповідачеві.

digitized by ukrbiblioteka.org

Суттю цих питань було «розкрити забріханість тверджень п. Кочубея про сучасне становище в Україні, а також брехливість комуністичної пропаґанди взагалі».

Назвемо деякі з них:

Чи український уряд ставив вимогу судової відповідальности Каґановича і Молотова за штучний голод на Україні? Адже за подібні злочини винуватці мусіли відповідати в Нюрнберзі. Чому доручення вбивства були дані Сташинському з Москви, а не з Києва? Адже було твердження, що обидва замордовані були «ворогами українського народу», а Україна ж має свою власну систему безпеки. Чому проводиться міґрація з України в Сибір, і з Росії на Україну? Після з'ясування фактів про переслідування українських церков і духовенства слідувало запитання: чому, спираючися та конституційній статті про свободу релігії, українська республіка не протестувала проти переслідування її громадян? Чому сорокмільйонова українська республіка не бере участи самостійно в Олімпійських ігрищах? Чому, даючи допомогу нерозвиненим країнам, Україна не має свого міністерства зовнішньої торгівлі? Чому перестало існувати українське міністерство юстиції? Як можна уявити собі суверенну державу без власного міністерства юстиції? Чому українська меншість у Росії не має таких самих прав, як російська на Україні? І так далі.

Політична мова так поставлених питань цілком ясна. У всякому разі присутня чужинецька публіка це зрозуміла. Студенти інформують: «Після доповіді присутні професори і студенти ґратулювали нам за „ґуд джаб"». Тут треба додати, що до доповіді й дискусії прислухалося півтори сотні американських студентів і п'ять професорів.

Можна не дивуватися, що після того всього деякі кола розполітикованих «нескладних патріотів» реаґували давно засвоєними простацькими способами «засуджування» за шкідництво, «советофільство» тощо. Але важко зрозуміти, чому таких явищ і проблем бояться поважні діячі з іменем, утікаючи в той спосіб перед небезпекою «баламутства», «неорадянофільства». Таке спрощення самих з себе складних проблем не може знайти політичного виправдання. Воно виявляє і посилює комплекси меншевартости, і в кінцевому висліді мусить породжувати політичний пасивізм, утечу від можливостей дії, відступ, а не наступ на ворога, самозадоволення нібито ідеологічною і псевдореволюційною фразеологією, емоційним самообманом, і, в сумі, це приводить до повної примітивізації українського політикуму на чужині.

Ось ефект і клясичний приклад жалюгідної політичної вбогости і цинізму на «академічній» площині. Караючи і картаючи «виновників» з університету Ратґерса, в пляні «диверсії серед студентів», управа Союзу українських студентських товариств Америки (СУСТА) в окремому комюніке так з'ясовує свою поставу:

«Запрошування представників уряду СССР, чи евентуально УРСР, які є платними пропаґандистами комуністичного уряду Москви, на форум українських студентських товариств у США, є незгідне з духом конституції і діяльности СУСТА, зокрема тому, що відповідна стаття нашого статуту визнає першорядним завданням українського студентського руху в Америці — „працю для добра Америки і для визволення України з-під комуністичного ярма". Запрошення згаданого члена місії УРСР при ОН кваліфікуємо як безпосередню співпрацю з ворогом...»

Такий документ «академічної» неречевости, необ'єктивности, товариської нельояльности, несправедливости і примітивности дальших коментарів не потребує.

Так само не залишає серйозного враження небувалий шум навколо справи пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні з проблемами непомітно добутої, чи «офіційно переданої» землі з Чернечої гори; з питанням запрошення чи не запрошення українців з батьківщини. І врешті, сюди належать і різні реакції на звіти з туристичних поїздок.

Ось для прикладу ще одна справжня «домашня війна», що вибухла з приводу виступів д-ра Марії Клячко з її «надто позитивними» враженнями з поїздки по Україні. Вільно комусь непогоджуватися з висновками репортерів, але не вільно іґнорувати факти. Те, що туристка сприйняла і відчула близькість самої зустрічі з українською людиною на рідній землі; що віднотувала позитивні явища досягнень, розбудови, науки, освіти, культури і виявів українства — перешкоджає декому визнати, що в рядках і між рядками виразно названо стільки ж або й більше, на жаль, дійсних неґативів, бо є мова і про недостатки, і про брак свободи, і про боротьбу з релігією, і про русифікацію, і про провокацію, і про всі, всі кривди, за які все ще можна далі жалітися перед усім світом. Але в еміґрантській ментальності починає не вміщатися поняття про те, що можна знаходити незнищенну вартість української людини навіть у радянській дійсності, що не всі є зрадниками і запроданцями; що сучасна Україна, хоч і з різними суперечливими складниками в собі, — це дійсний фактор; що українці «навіть ті, що непартійні і не комуністи, щиро працюють в розбудові України, щоб не остатися позаду інших передових держав». «Це є те, — каже пані Клячко, — чого я раніше не могла ніколи зрозуміти, аж на Україні та справа стала мені ясною».

*

І тут маємо ще один аспект проблеми. Треба вірити, що на еміґрації між чесними людьми доброї волі є великий відсоток таких, що їх екстремна неґація реальних вартостей на Україні випливає з повного незнання справ; і не тому, що вони «там» не були, але тому,

digitized by ukrbiblioteka.org

що вони і тут не стараються приступними засобами ознайомитися з становищем на батьківщині. Дуже легко можна ствердити, що в широких колах поважного громадянства панує щодо цих справ повне невігластво. Те, що приходить «з другої руки», себто з писань еміґраційної публіцистики, наперед приймається з упередженням. А те все, що можна б простудіювати безпосередньо з радянської літератури, «принципово» відкидається як більшовицьке. Але за це падає на еміґраційне суспільство важка відповідальність. Насамперед з морального погляду; бо супроти земляків, що живуть та працюють і зберігають українську субстанцію на рідній землі, виходням не вільно грішити й найменшим легковаженням чи недоцінюванням. А далі, проблема відкритих очей, живого контакту з дійсністю, стеження за справами і знання їх має дуже конкретне значення якраз у боротьбі з підступністю ворога.

М. Клячко, що так «оптимістично» подала свої оцінки, пізнала цю проблему. Згадуючи про «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном», вона цілком слушно пише про небезпеку «культурного» наступу і про неприготованість української еміґрації до нього. Вона говорить навіть про потребу інституцій, які плянували б еміґраційну політику «відносно кожної акції „культурників" з Радянської України», щоб можна вчасно запобігати, «якщо б радянська „культура" мала на меті розкладати нашу еміґрацію».

І тут треба виразно підкреслити, що, очевидно, такі небезпеки існують, і що про них не можна забувати. Розраховуючи на чуттєві моменти, тугу і любов до рідного краю, можна підступом і справді засіяти баламутство, зокрема серед політично невироблених людей, а подекуди, може, й серед молоді. Бо треба мати на увазі, що поскільки загал свідомої молоді виявляє мало зацікавлення еміґрантщиною, постільки безсумнівно притягальну силу мають для неї власне українські реалітети на батьківщині. Чи ми цього хочемо, чи ні, думаюча молода людина сама їх там шукає, бо це ж основне виправдання її українства. А також, хочемо ми цього чи ні, знайдуться такі, що і нас почнуть «усвідомляти» неусвідомлених. При умовах недостатнього знання процесів поневолення, модерної байдужости до доктринальних проблем, помітної серед молоді ліберальности супроти інакомислячих, молодечої недосвідчености — очевидно, небезпека ворожої інфільтрації може виникнути. Але цього не можна оминути утечею від проблем, штучною ізоляцією, плеканням незнання і своєрідного обскурантизму, пасивізму і примітивізму. Студійність і підметна постава до питань і партнерів при умові дбайливого і гідного відрізнювання власне партнерів діялогу, форм і форуму зустрічі, методів і засобів ворожої пропаґанди і природних процесів національного розвитку — все це є найпевнішим забезпеченням перед немилими несподіванками.

Але всі ці питання можна розглядати і розв'язувати тільки в

кліматі відповідної політичної культури, яку в українській еміґрантщині чимраз помітніше починають визначати повоєнні анальфабети і коньюнктурно-«революційні» бешкетники, що, зрештою, ніяк не зміняє тягару відповідальности з цілого суспільства. Бо за моральну корупцію і безправства у леґальних установах однаково відповідають всі ті, що формально зобов'язані берегти гуманний і демократичний правопорядок, а все суспільство є морально зобов'язане такий правопорядок встановлювати.

*

Які методи чимраз частіше застосовуються у внутрішньоукраїнському «діялозі», про це найкраще свідчать обговорені вище явища.

Після повернення з України, обороняючи справу свободи слова і преси у вільному світі, М. Клячко була примушена опублікувати такі вияснення: «Мої всі три перші доповіді, виголошені по повороті з України були вислані до редакції „Свободи", „Америки", „Народної Волі" і „Шляху перемоги". Тільки в „Америці" була поміщена перша промова, бо на протести анонімних листів затримано дальший тяг „Вражень з України"». А у висновках із своїх доповідей вона пише: «Критикуємо, що там під комуністичним режимом нема свободи преси. А тут у свобідній демократичній країні є свобода української преси? В „Америці" по видрукуванні першої частини моєї першої промови запротестували деякі партійці, щоб дальше моїх промов не друкувати. А інші редакції, хоч мали мої промови, їх не помістили. Не даючи своїм читачам довідатися, що я говорила, вони накинули їм оцінку моїх промов».

Просто неймовірні дані є також змістом вище вже цитованого вияснення управи студентського клюбу в Ньюарку, де на двох з половиною густо забитих сторінках представлені самі тільки факти про способи терору і шантажу з боку «політичних» діячів супроти академічної молоді. У цьому документі, що засвідчує ганебність численних явищ громадської незрілости, управа клюбу подає: «Від кількох тижнів політична група, що виступає під назвою „Організації Визвольного Фронту", веде неперебірливу очорнювальну кампанію проти нас... у зв'язку з виступом на форумі нашого університету представника місії УССР при Об'єднаних Націях п. Ю. Кочубея, дня 8 квітня ц. р. Своїми непродуманими і незгідними з правдою першими повідомленнями та легкодушними обвинуваченнями до дезінформації українського громадянства в цьому питанні спричинилася також газета Українського Народного Союзу „Свобода".»

І тут слідує реєстр подій від самого запрошення доповідача і від дати, коли голова клюбу «п. А. Шуль повідомив телефонічно заступника голови клюбу, панну Н. Качмар, що редакція „Свободи" радить відкликати доповідь п. Кочубея, бо інакше преса атакуватиме членів клюбу як національних зрадників». Коли запало рішення цю справу розв'язати на засіданні управи клюбу, тоді на членів управи

digitized by ukrbiblioteka.org

і їхніх батьків посипалися телефони від сторонніх людей з погрозами та вимогами відкликати доповідь Кочубея. У тексті названо цілу чергу, до речі, ширше невідомих імен, людей з «Організації визвольного фронту», що на протязі кількох днів провадили акцію застрашування осудженням за зрадництво, виключенням з громадськости, заплянуванням відповідних статтей у «Свободі», неґативним ставленням ФБІ, перешкодами в кар'єрі тощо.

І хто серед патріотичної політичної еміґрації, що втекла від системи більшовицького терору, оборонив у цій ситуації гідність людини і громадську свободу в умовах вільного світу?

Кількоро молодих людей — студентів. На вирішному засіданні клюбу студентки Н. Качмар і З. Венке заявили, що «студенти в цій країні є вільні люди і що вони можуть свобідно дискутувати з п. Кочубеєм як представником совєтського режиму, бо така дискусія — це боротьба, а не братання з п. Кочубеєм, і вона може спричинитися тільки до виявлення перед американськими студентами та професорами сучасного поневолення українського народу. Обидві студентки заявили, що ми не повинні резиґнувати з добрих прав, які прислуговують громадянам Америки і не повинні піддаватися моральному теророві людей з „Визвольного фронту". Такий погляд підтримав також опікун клюбу проф. Т. Гунчак, який казав, що свобода слова і дискусія є одною з фундаментальних академічних свобід».

*

Не зважаючи на те, що можна різнитися у поглядах щодо окремих зустрічей і розмов, треба добре подумати і над тим, чи ті наші земляки, що прагнуть до здійснення повної і справжньої свободи, захочуть колинебудь говорити із спасителями з еміґрації, які і в умовах вільного світу не вміють засвоїти елементарної грамоти демократії, правопорядку і справжньої гуманности.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

МАРТА БОГАЧЕВСЬКА: 1848 РІК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

Революції 1848 року, які перекотилися по всій Европі, захопили також і Галичину. Деякі дослідники, які інтерпретують події 1848-1849 рр. у Галичині, твердять, що польський революційний рух означав тоді проґрес, зате руське духовенство та селяни (тобто українці) зайняли прогабсбурзькі, реакційні позиції. Таку інтерпретацію висунули Маркс та Енґельс, і з того часу вона стала досить популярною. Таке насвітлення справи є поверховим і не бере до уваги специфічних відносин у Галичині. Воно не витримує критики. Окреслення «реакційний» не охоплює всього руху українців у Галичині в час «весни народів».

Темою статті є окреслити політичні поняття галицьких українців у 1848 році, а не аналізувати тодішні галицькі події. Все ж таки належить в загальному коротко накреслити те, що діялося в ті роки у Львові та на галицькій провінції.

У перших березневих демонстраціях брали участь тільки поляки. Українське населення, а зокрема студенти у Львові, протиставилося намаганням поляків втягнути його до участи в політичних нарадах та в підписуванні петицій різного роду. Перша петиція русинів, що її заініціював єпископ Яхимович, має дату 19 квітня 1848; Головну Руську Раду (ГРР) створено на початку травня, а повітові ради — аж пізніше.

Русини не брали участи в «ґвардіях народових», мовляв, — це суто польські утвори. Руську військову формацію зорганізовано лише восени, і то як допоміжну збройну силу для поборювання поляків та угорців. Панщина була скасована в березні, а у квітні віденський уряд дав прихильну відповідь на домагання русинів у справі української мови в церкві, шкільництві та крайовій адміністрації. В червні відбувся Слов'янський конґрес у Празі, в якому активну участь взяла ГРР через трьох своїх делеґатів. Крім цього, «Руський собор» (польський утвір спольщених русинів) також вислав туди своїх делеґатів, завданням яких було протидіяти протипольській ГРР.

У серпні 1848 українські посли брали участь у сесії парляменту, який спочатку відбував свої наради у Відні, щоб звідти перенестися до моравського Кромерижу. У жовтні відбувся З'їзд руських учених. У листопаді вибухло польське повстання і мали місце збройні сутички у Львові. В той час цісар дуже прихильно прийняв руську делеґацію в Оломунці (Садовій).

digitized by ukrbiblioteka.org

Впродовж цього часу Руська Головна Рада вимагала адміністративного поділу Галичини на польську та українську частини. Т. зв. «конституція Стадіона» з березня 1849 залишала поділ на провінції, але адміністраційні округи базувала на мовних основах. У час революційних заворушень австрійський уряд ставився прихильно до вимог русинів (українців). Польські політичні групи (в 1848-1849 рр. поляки не посідали одного проводу з всеохоплюючою програмою) вважали русинів «збунтованими дітьми». Поляки хиталися між концепцією поступок для русинів і засадою про «неіснування руського народу, окремого від поляків», сполученою з твердженням, що саме окреслення «русини» є... наслідком німецьких інтриґ. Однак під тиском обставин поляки були примушені створити свій підставний «Руський собор», щоб згодом, на Слов'янському конґресі в Празі, визнати ГРР як представника галицьких українців і їх основні права в Галичині. Одні польські політики керувалися тільки тактичними прийомами, а інші прагнули використати галицьких українців як притягаючу силу для решти українців, щоб їх усіх разом включити у відновлену Польщу. Події в Галичині примусили поляків рахуватися з українським населенням Галичини як частиною окремого народу, а не як з «віткою поляків».

Все ж таки поляки докладали всіх зусиль, щоб паралізувати всі кроки галицьких українців. Тому останні, а зокрема їхні провідники, були примушені прагнути до скріплення монархії, коли ця монархія сама прагнула модернізувати та покращити стан русинів. У той час очевидним було, що центральний уряд прагне перебудувати державу на етнічній базі.

На початку XIX ст. Австрію називали «Китаєм Европи», а австрійці з свого боку вважали Галичину «Китаєм монархії». На галицьких селян ще в половині того століття у Відні дивилися як на екзотичні унікати з далеких, невідомих країн. Бо й відносини в Галичині були, судячи їх навіть австрійським мірилом, дуже відсталі та примітивні.

Не зважаючи на зусилля Марії Терези та її наслідника Йосифа II, Галичина залишилася суто аґрарною країною з своєю застарілою февдальною системою землеволодіння. Поміщик був цілковитим власником землі і селянина. Хоч існували деякі правові обмеження, яких такий пан засадничо не притримувався, він всеціло користався особою, працею та майном селянина. Полегші, що їх дали Марія Тереза та Йосиф II, не втрималися, а скарга селянина перед державним урядовцем рідко коли мала успіх. Після смерти Йосифа II був майже цілком привернений первісний стан. Однак реформи просвіченого монарха мали той наслідок, що селяни, які дуже важко відчували релігійний та національний гніт, всі свої надії покладали на «ласкавого цісаря». Вони навіть вірили, що Йосиф II не помер, а що його «схопили пани». Але, мовляв, «прийде той час, коли він визволиться і звільнить свій народ від панів». Ця віра в прихильність па-

нуючого роду перетривала десятиріччя і це було причиною, чому всі зусилля поляків у 1830-их роках втягнути селян до революційної діяльности не мали успіху, хоч ці зусилля підтримували навіть студенти української семінарії, а поляки висловлювали обіцянки про скасування панщини. Селяни бажали особистої свободи і землі; вони були переконані, що це все дістануть тільки від цісаря. Крім цього, селянин довіряв — і то майже беззастережно — своєму парохові.

Українська інтеліґентська верства, яку в переважаючій більшості творило духовенство, скоро відвернулася від польської революційної діяльности. У 20-і та 30-і роки XIX ст. українські семінаристи, захоплені ідеалами романтизму, майже поголовно активно співпрацювали в польських таємних революційних товариствах, однак вони переконалися, що їх трактують нарівні з поляками тільки тому, що вважають їх поляками. З другого боку, австрійський уряд намагався при співпраці з церквою знищити всяку революційну діяльність. Цей натиск відчув на собі, між іншим, також Маркіян Шашкевич, хоч його революційність мала інший характер, ніж польська.

Більшість абсольвентів духовних семінарій мала мало побажань до поглиблення свого знання. Зате вони були в загальному чесними і щиро відданими своїй духовній владі та своєму стадові, а разом з цим і руському народові, хоч останнє ще не було уточнене в їхній свідомості. Парохи, ця найнижча верства духовенства, були якнайтісніше пов'язані з селом і жили його життям. По селах різниця національна, релігійна та суспільна творила велику прірву між українською більшістю і окремими поляками. Селяни ненавиділи «пана» і в їхньому уявленні поняття «пан», «поляк», «революціонер» зливалися в одне. При цьому селяни протиставилися зазіханням поляків на добро монархії до того ступня, що вони не могли, наприклад, зрозуміти, як пан Томашевський з Озірної міг бути одночасно цісарським урядовцем і членом «Ґвардії народової». Для селян «поляк був уже сам по собі зрадником „доброго цісаря" і визискувачем бідного селянина». З цього погляду характеристичною є відповідь не відомого ближче Степана Русина на польські революційні пісні, написані для селян досить незугарною мовою. Цей С. Русин звертається до поляків між іншим такими словами: «Пани-ляхи! Про яку рівність ви горлаєте? Чи не хочете нас знову закувати в кайдани?...» Отже протипольське наставлення українських селян мало своє джерело також і в суспільній нерівності. А під час подій 1848 року це наставлення ще загострилося.

У той час селянство було зацікавлене передусім тими справами, які його безпосередньо особисто стосувалися. Його бажанням було скасування панщини без будь-яких відшкодувань. Це домагання найкраще характеризує відома промова посла Капущака, яку він виголосив у віденському парляменті. Це — перша промова селянина, яку посли не зустрічали звичайними іронічними посмішками, як це досі бува-

digitized by ukrbiblioteka.org

ло. Капущак промовляв ламаною німецькою мовою, а скріплював її затисненими кулаками. Його промова здобула в свій час широкий розголос. Між іншим він заявив таке: «Вічна справедливість вимагає, щоб той, хто користається яким би то не було предметом, був зобов'язаний до заплати відшкодування за це користування. Пани вимагали від нас панщини. Чи вони задовольнялися нею? Ні. І ще раз ні! Коли ми працювали 300 днів замість 100, 3-4 дні в тиждень, деколи і цілий тиждень, а пан нараховував за це один день, то я питаюся вас, хто кому має заплатити відшкодування? Але кажуть: пан трактував хлопа з любов'ю. Так, це — правда. Але хто може вважати любов'ю те, що селянина, який працював весь тиждень, винагороджувано закуттям у кайдани і вкиненням до стайні, щоб він наступного тижня працював пильніше? І за це пан має дістати відшкодування? Кажуть: пан є гуманний. І це правда. Бож він змученого хлопа заохочує до праці батогами. Коли ж хлоп виправдується, що його тяглова худоба заслабла, то дістає відповідь: запряжи себе та свою жінку!»

Наведені слова є яскравою ілюстрацією сили селянської ненависти до пана-землевласника. Селянина дослівно ніщо не єднало з паном. Цей пан (на відміну до російських відносин) навіть не молився з селянином спільно в одній церкві. Суспільну прірву посилювали релігійна та національна різниці між поміщиком і селянином. А суспільні і релігійно-національні почуття в тодішніх селян є так тісно пов'язані, що, на мою думку, їх розмежовувати не можна.

У сесіях парляменту галицькі селяни вели перед у боротьбі за свої права на землю. Вони були глибоко переконані, що цісар Фердінанд уже цілковито скасував панщину.

Саме ці права, як також і свої рідні пороги, селяни охоче боронили у збройних формаціях. Коли проти відшкодувань для землевласників («індемнізації») селяни боролися в першу чергу з своїх суспільних позицій, то до батальйону «Гірських руських стрільців» вони голосилися «на заклик своєї батьківщини». Селяни складали протипольські та протиугорські пісні, змістом яких була оборона рідної хати, рідного краю та «великого цісаря». В одній з пісень автор поплутав, хто проти кого бореться; він уважає, що російське царське військо, яке прибуло допомагати в здушенні угорської революції, бореться також проти селян.

«Що будем діяти, бідні ми руснаки,
Гніваються з нами мадяри й поляки...
Вже до нас підходить і сила москалева...
Та ми люди православні молимось до Бога
Помогти нам відогнати біду від порога».

Селяни поборюють угорців та поляків, бо, як писала «Зоря», їх закликають до боротьби «обов'язок супроти батьківщини і слава руського народу».

Хто був той «руський народ», що 1848 року виступив на публічну арену і створив свої руські ради та батальйон «Гірських руських стрільців» і який вислав своїх делеґатів на Слов'янський з'їзд у Празі та обрав своїх послів до парляменту у Відні і Кромерижі?

Мусимо ствердити, що від селян не дістанемо ясно окресленої відповіді на це питання. 1848 рік треба вважати тільки початком просвітянського руху серед галицького селянства. Відповідь на поставлене вище питання можемо знайти тільки серед «руської інтеліґенції», яку творило передусім уніятське духовенство. Священикам жилося в австрійській монархії умовно добре: їхній матеріяльний стан був задовільний. Виховані у високих школах і під впливом тодішніх течій Західньої Европи, вони старалися поправити також своє національно-правне становище в рамах існуючого ладу монархії. Бурхливі ж події 1848 року давали для цього прекрасну нагоду.

Єпископ Яхимович, який зумів з'єднати собі прихильність тодішнього австрійського намісника Галичини Франца Стадіона, зважився діяти від імени русинів лише тоді, коли переконався, що революція не є тільки польським ділом, як інші попередні. Він встиг переконати Стадіона, людину рішучу та енергійну, що підтримування вимог українців лежить в інтересах австрійської монархії. Ці вимоги були дуже скромні, і вони аж ніяк не були революційні. Найрадикальнішою вимогою була перебудова монархії на етнічній базі, хоч цього ніде ясно не висловлено, за винятком відповідної постанови празького з'їзду. Цю вимогу галичани скріплювали історичними арґументами: до 1772 року назва Галичини стосувалася виключно її східньої частини, заселеної українцями. Домагання галицьких русинів обмежувалося вимогами на культурній ділянці. Бо справді, як добиватися, наприклад, свободи преси, коли мова, якою ця преса мала б появлятися, ще не викладалася в школах? Тому вже весною 1848 зажадано введення руської мови в церкві, школах, університеті і в адміністрації та законодавстві і виконання засади повної рівноправности при обсаджуванні постів в обох церквах та в крайовій державній адміністрації. Згодом ці вимоги зросли: русини дуже ясно висунули домагання адміністративного поділу Галичини на українську і польську, створення окремого руського батальйону (що сталося) і постійних руських військових формацій (до чого ніколи не дійшло). Головна Руська Рада, якої уряд не ліквідував під час революційних подій, хоч розв'язав усі польські товариства, розгорнула під керівництвом єпископа Яхимовича широку діяльність на селах. Окремі парохи притягнули до праці селян: писали петиції, влаштовували церковні процесії для політичних цілей та організували бібліотеки — загалом розгорнули жваву просвітянську працю. Часто, зокрема під час виборів, доходило до сутичок з поляками.

Однак у жадному з своїх маніфестів та петицій ГРР не висувала вимог селян. Чи єп. Яхимович не хотів дати полякам приводу зробити ГРР закид, що вона хоче викликати «селянську війну»? Чи вважав,

digitized by ukrbiblioteka.org

що справи остаточно полагоджені, чи, може, (як твердять марксисти) його не цікавила доля селян? Виходило, що він керувався обома першими арґументами; це підтверджувала б обставина, що селяни радо горнулися до ради і щиро працювали під її керівництвом.

Вимоги русинів у той час не були ліберальними. В цьому значенні революція 1848 року як революція інтелектуалістів, а в черговій стадії як революція працюючих мас у Галичині не відбулася. Причина ясна: мала кількість інтелектуалістів, їхнє консервативне виховання і факт, що ці інтелектуалісти вважали всі здобутки наслідком доброї волі центрального уряду. З другого боку, слаборозвинута промисловість ще не встигла створити робітничої кляси. Працюючими масами можна було назвати тільки селян, які вже по своїй природі є елементом консервативним. Все ж консерватизм галицьких русинів не був чимось статичним; він був спрямований проти історичної та правної концепції відновити Польщу з-перед 1772 року і прагнув усунути посередні смуги між русинами і Віднем; він цілковито різнився від централістичного віденського консерватизму, бо метою галицького консерватизму було здобути права для окремих народів та перебудови монархії на етнічному принципі, а не мовна та адміністративна централізація імперії.

Характеризуючи тодішній галицько-руський рух, можна, на мою думку, умовно вживати окреслення «консерватизм», але з відповідними застереженнями.

Не зважаючи на деякі пасуси в маніфесті ГРР та на твердження в інших контекстах про єдність з українцями по той бік Збруча, ГРР обмежувала свою діяльність рамками габсбурзької монархії і виключно розвитком Галичини та її населення. Мені не вдалося знайти якоїнебудь згадки про руські самостійницькі прагнення, за винятком брошури о. Подолинського. Цю брошуру сьогодні важко знайти, і тому треба користуватися тільки статтею В. Щурата про неї. Брошура зараз таки після її появи в червні-липні 1848 була сконфіскована. Ото ж беручи за основу текст, поданий Щуратом, треба ствердити, що о. Подолинський пише дуже ясно та відкрито.

Він базує право українців на свої землі на природному праві кожної нації. На його думку, суть народу полягає не в його віровизнанні, а в його народності. Дух часу вимагає відродження України. Тому він відкидає концепцію розв'язки українського питання в рамах австрійської, російської чи польської держав. Приклад федеративного ладу у США його не переконує, бо в Америці з'єднання відбулося на добровільній базі, а в Східній Европі таке з'єднання двох народів мало звичайно місце при допомозі насильства одного народу над іншим. Єдиною правильною та задовільною розв'язкою українського питання о. Подолинський уважає створення незалежної української держави, яка охоплювала б усіх українців та всі їхні етнічні території. Ця українська держава могла б постати або безпосередньо, або шляхом зусиль усіх слов'ян. Ця держава могла б увійти в рамки по-

наднаціонального політичного об'єднання всіх слов'ян.

Така концепція України дістає явне революційно-національне обличчя. Немає даних про те, який вплив та яку популярність здобула ця брошура. Здається, що така крайня позиція була в той час рідкістю.

Прагнення галичан висловлюють фактично еп. Яхимович і д-р Борисикевич. Перший — добрий політик і пильний спостережник обставин та настроїв; він, клерикал, умів знайти підхід до раціоналістського модернізатора Стадіона і знайти арґументи, які переконували б уряд; він діяв поволі та обдумано. Другий — це вже репрезентант нових інтелектуалістів. Модерний славізм разом із відновленням поняття Руси має на нього більший вплив, ніж на еп. Яхимовича, хоч і цей був безперечно сильно прив'язаний до Руси. Важливішим є те, що в Борисикевича немає вже такого прив'язання до Габсбурґів, яке є в еп. Яхимовича. В цілому галицькі провідники 1848 року різняться від своїх попередників і своєю політичною настановою, і діяльністю; їхні попередники рідко коли виходили поза межі церковних справ.

Працю галицьких русинів у рамах австрійської монархії можна в загальному окреслити як «органічну працю». Першою їхньою метою було здобути повну рівноправність у Галичині, на Буковині і також на Закарпатті. В церковній ділянці вони досягнули цього в конкордаті, що його уклала Австрія з Апостольською столицею в 1855 році.

У Львові в 1848 році був скликаний «З'їзд руських учених», щоб заманіфестувати, що «руський народ не складається тільки з хлопа і попа», а також, щоб обґрунтувати права народу на своє шкільництво та адміністрацію. У з'їзді взяло участь 110 осіб, у тому числі більшість священиків та учителів.

Існував також плян створити в рамах монархії руські військові формації, але кінцева мета їх не є цілком відома. З квітня 1848 ГРР вимагала активної участи русинів як у крайовій адміністрації Галичини, так і всієї монархії.

Під час непевних революційних подій центральний уряд пообіцяв здійснити всі вимоги русинів включно з поділом Галицького краю на дві національні частини. Як деякі критики висловилися про Австрію, то там «вічні закони» ставали тимчасовими і навпаки. Свої пляни щодо Галичини Відень змінив остаточно в 1867 році.

Провідники українського народу керувалися в 1848 році традиційною відданістю Австрії, а одночасно також відданістю Русі в дусі романтичного ідеалізму. Навіть еп. Яхимович, який докладно продумував кожний свій крок, був під впливом «ідеї Руси» та братерства слов'ян. Він був сильно прив'язаний до свого народу і в листах часто гостро висловлювався проти поляків, хоч одночасно в своєму листуванні з митрополитом кардиналом Левицьким уживав польську мову. Патріотизм еп. Яхимовича виразно характеризує такий факт: уже в 1845 році він докоряє Заклинському, що цей залишив правничі сту-

digitized by ukrbiblioteka.org

дії у Відні і перейшов на богословіє. Єпископ підкреслив, якби Заклинський закінчив юридичний факультет і розгорнув свою працю як правник, він приніс би своєму народові більше користи.

Прив'язання до Руси, до руського народу і до «своєї справи» не були пасивними. В боротьбі за свої права розвинено широку публіцистичну діяльність, метою якої було поширювати відомості про русинів і спростовувати польські тези. Багато брошур видано тоді німецькою мовою, як от „An unsere deutschen Brüder", „Allgemeine Stimme der Ruthenen", „Darstellung der gegenwärtigen Zustände in Galizien" та інші. Ці брошури були поширювані (до речі, як це робиться і сьогодні!) при кожній нагоді. Петиції, маніфести, деякі промови друковано українською, німецькою та польською мовами і розповсюджувано передусім на міжнаціональних зібраннях. Стосовано різні заходи, щоб запобігти польонізації та германізації молоді. Послів парляменту закидувано друкованим словом. Тоді появилася цікава брошура невідомого автора, метою якої було протидіяти асиміляційним тенденціям, п. н. „Über die Änderung der Nationalität" (Перемишль, 1848, 15 стор.). У цій брошурі висунено цілий арсенал національно-романтичних арґументів проти затрати рідної мови та рідних звичаїв.

Чіткого окреслення поняття «Русь» у той час не було. В цьому немає нічого дивного. В добу романтизму не тільки важко знайти точно окреслені поняття, але не можливо уточнити значення деяких слів, які красномовними та шумливими потоками плили тоді по всій Европі. Поняття «Русь» цілком добре вміщалося в рами «братерського об'єднання всіх слов'ян», а цією ідеєю в 1848 році захоплювалися всі галицькі русини. Але протилежно до Кирило-Методіївського Братства, яке постало в Києві один рік перед «весною народів», у Галичині не опрацьовано пляну дії. ГРР у своєму листі до делеґатів пише, що «розвинемо любую народность руськую» в єдності з австрійським пануючим домом і в тісній співпраці з братами-слов'янами. Делеґати ГРР на Слов'янському з'їзді в Празі — о. Гинилевич, теолог Заклинський і доктор права Борисикевич — захоплювалися ідеєю слов'янського братерства і вважали, що ця ідея майже проведена в життя. Коли до того в українсько-польській комісії з'їзду дійшло до можливого порозуміння в галицьких справах (єдиний конкретний здобуток з'їзду), радощам не було кінця. Українські делеґати, зокрема Борисикевич, часто підкреслювали у своїх виступах «світле минуле дорогого руського народу» і раділи, що в нову добу братерства, основи якого покладено в Празі, щезнуть ненависть і гніт брата над братом. У той час всі розмови велися на «ти», делеґати ходили в своїй народній ноші і говорили своєю рідною мовою, переконані, що вона є зрозуміла для решти слов'ян. На з'їзд прибула в ролі гостей велика кількість студентів з Відня, що викликало ще більше піднесення настроїв. З'їзд визнав братерство всіх слов'ян, але одночасно схвалив, що ті слов'яни, які живуть у межах австрійської монархії, повинні там залишитися далі і під пануванням Габсбурґів творити

об'єднання слов'янських народів. Єдине застереження, яке мали делеґати, — щоб Габсбурґи не підлягали «чужій владі». Малися на думці всенімецькі національні збори в Франкфурті.

Наради в Празі не принесли жодних конкретних успіхів; до того вони не могли бути доведені до кінця. Віндішґрецове бомбардування припинило праці з'їзду. Слов'янське об'єднання не було проведене в життя. Через розв'язання з'їзду галицькі українці втратили значну потенційну допомогу в боротьбі з поляками, з чого вони докладно здавали собі справу. Хоч зв'язки з іншими слов'янами не обірвалися, але після з'їзду ці зв'язки обмежилися обміном книжками та етнографічним матеріялом.

Головна Руська Рада знову мусіла шукати опертя на уряд тим більше, що галицькі політики розчарувалися парляментом та парляментською працею. Не зважаючи на труднощі, що їх при виборах ставили поляки, й на політичну невиробленість селян, галицько-руська делеґація в парляменті становила 36 депутатів, у тому числі 8 священиків, 4 представники інтеліґенції (між ними колишній намісник Стадіон), 1 поміщик і 23 селян. Галицька делеґація мала в порівнянні з делеґаціями інших провінцій найвищий відсоток селян. Праці парляменту обмежилися майже виключно питанням відшкодування («індемнізації»), в якому проблема національности не відогравала жадної ролі.

Коли на денний порядок сесії парляменту була висунена справа конституції, всі національності поставили свої вимоги. Українські депутати боронили «руську правду», і тут історичні арґументи були дуже актуальні. Цікаво, що й в цих арґументах бракує уточнень. Вистачало говорити про «світле минуле» і про «славу наших прадідів», бо слухачам було, мабуть, ясно, про яких прадідів і про яке минуле йде мова. А «світле минуле» було спільне для українців в обох імперіях — у цісарсько-австрійській і царсько-російській. При цьому галицькі українці засуджували зраду українського народу з боку вищих верств і їхню польонізацію. Заклинський висловив надію, що ці верстви повернуться до свого народу. Інші русини трактували польонізацію як факт доконаний і не турбувалися нею. Народ сам почав діяти і народ сам зможе здобути свої права. П р а в а, — сказав Борисикевич, — а не концесії.

Українські депутати співпрацювали з т. зв. «центром» — з групою Стадіона. Однак ця співпраця не була затісна. Депутат-поміщик Федорович (який після вибору до парляменту писав у своєму щоденнику: «Ти тепер чоловік публічний, всі твої сили і кожен твій крок належить загалові... В сеймі мусиш бути холодний...») уже при кінці року так розчарувався підкупствами в парляменті та безперервними пустими балачками, що відмовився від свого мандату. Виглядає, що й решта руських депутатів дійшла до переконання, що парлямент не дасть позитивних наслідків. Єпископ Яхимович, якого обрано в склад конституційної комісії, зразу дуже завзято

digitized by ukrbiblioteka.org

працював у ній, але згодом виступав тільки тоді, коли йому доводилося боронити галицько-руські справи. Він писав, що ці довгі засідання комісії є «чистою мукою».

Розв'язання парляменту, писав єп. Яхимович, можна було передбачити. Але українські депутати не розпачали над цим розв'язанням, хоч у кромеризькій конституції було багато позитивних розділів. Ця ж конституція ніколи не ввійшла в життя. Один з депутатів, о. Шашкевич, написав: «Сейм кромерижський, неборак, сконав як дурак; же го міністерство відправило додому на реколекції». Українці були переконані, що урядова конституція (т. зв. «конституція Стадіона») їх не скривдить. На жаль, хвороба Стадіона і повернення уряду до традиційної польонофільської політики перекреслили всі надії.

Дуже характеристичним є, що Головна Руська Рада в своєму інавґураційному маніфесті виразно підкреслює, що треба пам'ятати про «світлу історію руського народу», який нараховує 15 мільйонів. Тобто ГРР не обмежується Галичиною, а бере до уваги також українців у російській імперії. На підставі листування тодішніх галицьких діячів можна дійти до переконання, що загальноприйнятим було почуття національної єдности галицьких українців з українцями в царській імперії, і то навіть серед простолюддя, хоч останнє важко документально довести. Священство на чолі з кардиналом Левицьким та єпископом Яхимовичем вважало всіх українців за один народ.

Поняття Руси та єдности з українцями по той бік Збруча вміщалося в поняття тодішнього романтичного славізму. Не існувала потреба точно окреслювати межі Руси, бо так чи так повинна була бути перебудована вся Східня Европа. Тим часом реально думаючі політики в Австрії намагалися створити братерське об'єднання австрійських слов'ян.

Не зважаючи на всі зусилля, мені не вдалося знайти описів, як ставилося галицьке населення до російського війська, що тоді маршувало на Угорщину. Однак сумніваюся, щоб вияви прихильности або неприхильности до армії далекого царя могли мати вплив на уточнення тодішнього поняття «Русь». Хто як хто, але селяни найшвидше попали б під атракційний вплив «батюшки-царя». В 1848 році це не сталося, бо галицько-руський селянин уважав свого цісаря, який не видавався йому німцем, своїм благодійником. А російський цар був для нього далекий і чужий. Пізніше москвофільство виросло не на селянській, а на інтеліґентській базі.

В особистому листуванні та в різних публічних промовах виразно говорено про українців з-за Збруча як про єдинокровних братів. Поняття «Русь» уживалося для окреслення єдности всіх українців і, мабуть, для окреслення братерства з іншими східніми слов'янами. Наприклад, Іван Головацький пише: «Наша Русь святая устояла лише при своїм, а чужого всего ... як огню стереглась». Немає сум-

ніву, що він не має на думці російської імперії (бо її постійно називали «Россія»), а українське братерське єднання. Назва «українці» вживалася для означення населення Великої України, щоб відмежувати його від російського народу, який окреслювано як «русский». Друковані спроби докладно окреслити поняття «Русь» не були, мабуть, можливі, вже навіть з огляду на австрійську цензуру.

Найважливішим здобутком українства 48-ого року в Галичині було підкреслення народно-історичних вимог. Їх уже не ставлено в площину спільної віри, як це робив у 1774 році єпископ Шептицький, який старався довести спільність українців в обох імперіях. Вирішальним арґументом було тепер право народу на власний розвиток. Довга боротьба, що її ведено на церковному полі, підготовила ґрунт для виказання, що українська мова не є якимось діялектом, а цілком окремою самостійною мовою. У 1848 році змагання галицьких русинів стають національними і охоплюють передусім ділянку адміністрації. Ці змагання продовжуються по лінії 48-ого року аж до упадку монархії.

При обговоренні української проблеми в Галичині треба постійно пам'ятати, що австрійський уряд, маючи справу з поляками, завжди розумів, якої Польщі поляки хочуть, як також він усвідомлював, що без етнічної Польщі Росія не послабне. Але якби українці захотіли реалізувати свою концепцію 15-мільйонового народу, то така концепція смертельно вдарила б по царській імперії. Росія була свідома такої небезпеки. Це був фактор, який міг відограти досить поважну ролю в політиці Австро-Угорщини. Українські політики звертали увагу уряду на такі можливості.

Вже єпископ Шептицький звернув увагу Марії Терези на спільність українців у справах віровизнання (уніятство на Правобережжі) як на можливий фактор австрійських впливів у царській імперії. А єпископ Яхимович посилається в 1842 році на національну єдність між українцями в Галичині і в російській імперії, при чому він звертає увагу віденського уряду на можливість використати цей факт в австрійській закордонній політиці.

У віденського уряду виникали побоювання, підсичувані поляками, що притягаюча сила «українізму» може діяти також у протилежному напрямі, мовляв, при певних умовах галицькі русини могли б звернути свої симпатії на бік російського царату. Тому, не бажаючи вести якоїсь підривної політики супроти Росії та одночасно побоюючись українського сепаратизму, австрійський уряд у своїй політиці супроти галицьких русинів постійно вагався між страхом перед ними і підтримкою їх.

В половині XIX ст. такі побоювання були цілковито невиправдані. Політика та надії галицьких українців могли бути дуже легко задоволені не тільки австро-славізмом, але також і звичайними концесіями, а передусім проведенням засади рівноправности для галицьких українців.

digitized by ukrbiblioteka.org

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Чотири покоління мистців у мундирах

Билицю про мудреців з Індостану звичайно розповідають шкільні діти, але вигадали її не діти, а сідоглаві й досвідчені люди. Тому варто нагадати її й нашим читачам. Були ці мудреці, як звичайно, людьми Сходу: незвичайно мудрі та, як звичайно, похилого віку і ще й сліпі. Трапилося так, що на своєму шляху вони зустріли слона і, як звичайно роблять вдумливі мислителі з новим явищем, вони почали аналізувати його й оцінювати. Єдиним засобом пізнавання був дотик, бо очі їхні вигасли вже давно. Тому кожний мудрець проголошував свою оцінку залежно від того, до чого він дотикався.

Перший, діткнувшися просторого міцного бока слона, прорік: «Слон схожий на нерушиму стіну». Другий, обнявши кріпку, немов стовбув дерева ногу слона, сказав: «На мій розсуд, слон зовсім такий, як струнке дебеле дерево». Третій, тримаючи пружистий хобот слона, міркував логічно: «Слон не відрізняється, мабуть, нічим від небезпечного пітона». Четвертий, що стояв поруч третього і замислено сперся на гладке слонове ікло, бурмотів: «Слон має вигляд гострокутого списа». «Людоньки добрі!» — сперечався з своїми колеґами той, що м'яв у руках лопуховидне вухо слона, — «адже слон точнісінько такий, як велике віяло!» Йому авторитетно заперечив шостий мудрець, який обома руками тримав верткий хвіст дужого слона: «Слон — це не що інше, як відносно тонка мотузка невідомої довжини...»

На свій лад і з своєї вихідної точки дослідження всі вони мали рацію. Та ніхто з них ні на мить не здогадувався, що він нав'язує цілості прикмети одного деталю. Міг бути ще й сьомий мудрець, який, сидячи на хребті слона і не намацуючи ніяких різновидних частин, мав би право твердити, що слон — це не абияка гірка.

Мудреців з Індостану не бракує в жодній справі, трапляються вони в кожну епоху, виростають вони на ґрунті різних країн і серед усіх народів. Це вселюдське явище. Є вони і в наші часи. Сьогодні найактуальнішим слоном є Радянський Союз чи Росія, яка домінує над великою частиною евразійського континенту. Спеціялістів від того слона сьогодні стільки, що ними хоч гатку гати: в державних установах, по університетах, в спеціяльних дослідних центрах, у видавництвах, у товариських клюбах та різних організаціях. Неможливо схарактеризувати їх усіх в одній статті, ледве чи можливо згадати всі маркантніші їхні оцінки та припущення, проголошувані з авторитетною самовпевненістю сліпих мудреців з Індостану.

До нашої теми мають безпосередній стосунок ось такі їхні оцінки:

— Як існує незглибима Росія та суцільна радянська держава, так існує одна суцільна радянська література.

— Радянська культура — це струнке російське дерево, галузі якого мають тільки національно забарвлені листки.

— Літературні процеси чи взагалі культурні явища в Радянському Союзі, всі відлиги й приморозки є тільки немистецьким списом політичної та ідеологічної пропаґанди.

— Всі вихиляси змінливої лінії в літературі, як і в політиці радянського простору, є вихилясами пітона, тому там цілковито немає можливостей для справжньої літератури.

— Алеж будьте розсудливі, каже інший, там був час небувалого відродження і тепер помітний бунт

проти ідеологізму і той рух, немов віяло, прохолоджує наші спрагнені душі в жарку днину.

— Окремий український літературний процес в СРСР — це вигадка «професійних українців», а насправді він є тільки єдиною російською мотузкою.

Паралелі з індостанською билицею можна б вишукувати дотепніші, переконливіші чи більш вражаючі. Їх чимало. Висловлюють їх росіяни, поляки, американці, французи, англійці; не відстають у цьому ділі теж українці обабіч великого вододілу. Кожний із своєї позиції та на основі дотикових вражень видає оцінку про радянського слона, а зокрема українського слона в цілій складній «індостанській» проблематиці. Немає сумніву, ця проблематика не обмежується виключно літературою; туди входять економічні питання передусім, соціяльно-політичні відносини, юридично-конституційні аспекти, якими відзначається різнонаціональне суспільство СРСР, а в тому числі і суспільство УРСР. На прикладі літератури й літературного процесу ми тільки унаочнюємо помилковість багатьох сліпих мудреців з Індостану, хоча не завжди причиною помилковости є їхня сліпота.

Бо коли такий проникливий критик і знавець радянської дійсности, як польський письменник Мілош, твердить, що «поети і критики, які мріяли про окрему українську літературу, зійшли з цього світу» і тому сьогодні ледве чи можна говорити про окремий український літературний процес, то він свідомо помилявся у 1955 році і помиляється ще більше у 1964 році. Від того, що певні письменники «вибули з літературного процесу» (вжиймо милозвучної фрази сучасних малоросів з Києва, які нею приховують плянове знищування діячів української культури Москвою), ще не пропадає окрема українська література, хоч і сповільнюються темпи її розвитку і знижується рівень її досягнень.

Або коли передова американська газета «Нью Йорк Таймс Маґазін» у 1961 році твердила, що Тарас Шевченко — це росіянин, тоді тяжко говорити тільки про сліпоту мудреців, бо радше маємо справу з наочним упередженням до українців. Ця упередженість спеціялістів-совєтологів спонукає деяких з них твердити, що українські національні почуття — це прямо вигадка «професійних українців за кордоном, інспірована переважно виходцями з Західньої України...» («Коммюніст Афферс», видання університету Південної Каліфорнії, січень-лютий 1964).

А втім чи й ми самі не прямуємо інколи втертими стежками індостанських мислителів? Чи й ми не підходимо до українського слона по-сліпому і не описуємо, всякий на свій лад, його вигляд і властивості? Прочитаймо численні статті у ще численніших українських публікаціях на Україні й не на Україні, і перед нашими очима розкриється строката й баламутна картина українського літературного процесу, що своєю сумішшю барв, ліній і контрастових гіпербол притьмарила б навіть картину найкрайнішого початкуючого художника-абстракціоніста. У нас так порізному інтерпретуються різні періоди розвитку української літератури за останніх 45 років, окремі деталі прибільшуються або применшуються самовільно залежно від «дотикових» вражень даного критика, що ледве хто з нас має розсудливий погляд на цілість того процесу; а ще складніше діло пояснювати його допитливому чужоземцеві, який апріорі сумнівається в окремішності літературного процесу на Україні та взагалі в серйозності української літературної продукції.

Ось чому з великим вдоволенням вчитуємося в рядки нової праці Івана Кошелівця п. з. «Сучасна література в УРСР» (в-во «Пролог» у Нью-Йорку). Це — перша, на мій розсуд, серйозна українська спроба дати синтезу помічень і вражень про цілий український літературний процес під радянським режимом, з 1917 року почавши. (Ан-

digitized by ukrbiblioteka.org

гломовна праця Юрія Луцького з 1956 року охоплює тільки роки 1917-1934). Власне кажучи, Іван Кошелівець мав на мислі, мабуть, дати тільки коментар до своєї раніше опублікованої антології п. з. «Панорама найновішої літератури в УРСР», де зібрано зразки поезій, прози і критики за роки лібералізації 1956-1962. Однак обмежитися тільки таким коментарем було б не закінченим зусиллям, бо й розпочинати його було б нелегко: де шукати початку того короткого періоду, що являє собою фраґмент ширшого і довшого процесу — літературного, політичного, економічного і побутового? Написати ще один «причинок» до літературознавства значило б більш-менш стільки, що ще один раз схопити слона за хвіст і твердити: він похожий на мотузку невідомої довжини.

Дослідник Іван Кошелівець пішов труднішим шляхом — шляхом аналізи поколінь письменників, статистичних даних, літературних творів, життєписів і життєвої долі різних авторів, порівняння з загальноевропейськими літературними фактами, щоб остаточно дійти до наймолодшого покоління літературної України і вмістити його на належному щаблі та у відповідних рамках.

З методою французького філософа, історика й літератора І. Тена можна сперечатися. Можна відкидати теорію про різні покоління, можна прийняти думку П'єра Анрі Сімона про «суксесивні моменти» — ряд політичних, економічних, соціяльних, інтелектуальних і звичаєвих факторів, які впливають на розвиток літератури даного десятиліття і визначають кожний літературний процес. А все таки Іван Кошелівець доволі успішно скористався цією методою і розглянув розвиток української літератури в УРСР з точки зору чотирьох поколінь.

Якщо взяти на увагу факт, коли народжувалися певні українські письменники, коли вони вступили на літературну ниву, коли вони зударилися з російсько-радянською дійсністю в УРСР та як закінчився той зудар для них, тоді маємо цікаві й переконливі відповіді на принаймні два запитання: чому ряд письменників не встиг розвинути своїх можливостей і попав під сталінську сокиру, та чому сьогодні на українському Парнасі є при владі ті, а не інші письменники.

Ключову позицію посідала там і посідає досі літературна критика, що дійсно подібна на слонові ікла. Літературно-критичні статті й праці є насправді (як каже автор книги «Сучасна література в УРСР») «жандармами в палітурках». Їх там пишуть і писатимуть для того, щоб тримати і читача, і письменника «на рейках марксо-ленінської ортодоксії... навіть якщо відомо, що їх ніхто не читає...» Навіть при найліберальнішому підході до теми автор не може назвати конструктивною ролю українських радянських критиків. Їхні праці «не є достатнім джерелом вивчення сучасної радянської літератури» і тоді, коли хтось уміє ними користуватися критично. Читач (на Україні і поза її межами), будучи без такого озброєння, залишається сліпцем з Індостану, який дотикає тільки тієї частини слона, яку йому сунуть перед нього. Сліпцями є й переважна більшість письменників, ізольована від світу радянською системою «свободи».

Тому тим більшою є відповідальність літературознавців і критиків на Україні, бо вони фактично знищують літературну творчість, яку позірно допомагають розвивати та удосконалювати. У часи контроверсії та примусової лжі інтелектуаліст повинен мовчати, заявив великий еспанський мислитель Хозе Ортеґа і Ґассет повернувшися в Еспанію ген. Франко, він не піддався диктатові режиму і волів мовчати до кінця життя, ніж мав говорити неправду. Українські інтелектуалісти в УРСР не відзначаються сміливістю, яку вони так голосно подивляють у чужоземців, а водночас далі гнуть шию і продукують «жандармів у палітурках». Тому вони відповідають за казармну атмо-

сферу в сучасній українській літературі нарівні з Сталіном, Ждановим та Ільїчовим.

Всі чотири покоління українських письменників в УРСР якоюсь мірою надягнули на себе мундир партійної догми та озброїлися бляшаним словом партійного (часто суто російського) жарґону. Та не однакова була їхня доля, різний дали вони вклад в літературу і будівництво «лабіринту лжі». Перше покоління, народжене в минулому столітті, розпочало свою літературну творчість до революції і тим самим посідало власні погляди на суть літератури і мистецтва. Радянський режим «обробляв» цих письменників і змушував прийняти режимну дефініцію літератури або бути знищеними. Деякі з них перебудувалися раніше (Тичина), інші — пізніше (Рильський); дехто не здався і обрав смерть. Друге покоління пам'ятає дореволюційні часи з дитинства і світової війни, але чітко пригадує роки українського державного відродження 1917-1920. Письменники цього покоління теж мусіли «перебудуватися», вступивши на літературну царину в роки 1920-1930. Вони понесли теж найбільші жертви. Одних задушено фізично (Влизько, Підмогильний), інших — морально: орденами, високими посадами і загрозою терору (Бажан, Яновський).

Зате третє покоління, народжене після 1910 року, включилося в літературний процес після 1930 року, коли обов'язковою є офіційна теорія соцреалізму. Вони вже органічно й послушно прийняли той життєвий факт: під російським комунізмом спеціяльна теорія з'ясовує письменникові, що і як писати треба. Те покоління вростало в літературу під сузір'ям графомана і партійного гучномовця. Четверте покоління зростало літературно в атмосфері леґальної критики сталінізму, хоч і яка ця критика була обскубана та обмежувана на Україні. Та навіть ця відносно незначна свобода думки дала добре жниво: четверте покоління, яке проявилося значущими творами на початку 1960-их років, якоюсь мірою перемогло в собі анти-поезію своїх попередників і самотужки «відкрило» собі суверенний світ мистецтва.

Суверенність чи автономність мистецтва і літературної творчости була відома і першому, і навіть другому поколінням. Перше покоління було свідоме окремішности світу справжньої поезії, щирого мистецтва, до якого звертався Рильський цими словами:

Так ти, мистецтво, серед бур і змроку
Сієш мислям і серцям людським —
У темнім морі променисте око.

Поряд з цим те покоління було свідоме слабостей українського літературного процесу і тому зверталося до европейських джерел (Зеров). Свій дух автономности мистецтва і бажання розвинути українську суверенну культуру перше покоління передало другому поколінню Влизька, Яновського та ін. Це т. зв. двадцяті роки, охрищені в нас «розстріляним ренесансом». За тим аспектом (зокрема виявами психологічного динамізму, почуття власної української гідности й духової індивідуальности) часто недобачаємо того, що в кожному окремому їхньому творі видно незавершеність мистецьку. Навіть коли знаєш, що ці письменники не мали такої свободи, як західньоевропейські, все ж таки аж надто разять у їхніх творах офіційні терміни, аґітація і всякі політичні декларації, що знецінюють творчість «розстріляного ренесансу».

А крім того (і це виразно підкреслює І. Кошелівець), саме з того другого покоління «пішли перші кадри партійного апаратчика в літературі, який був підпорою партії для всяких літературних перебудов... Цей тип зберігає за собою провідне становище в організаційній структурі Спілки письменників України й тепер... Тільки останнім часом усе більше ці апаратчики поповнюються з третього покоління».

Прийшовши на літературну ниву під сузір'ям графомана, реєстро-

digitized by ukrbiblioteka.org

ві письменники третього покоління з партійними білетами і виказками Спілки письменників є сьогодні рупором режимної літератури. Їм нелегкий був шлях до теперішніх позицій у цехові піснеписців; але тому що вони приходили туди «за пляном» і як до »організованої літератури», то і втрати серед них були найменші з усіх поколінь мистців мундирових. Вони й носять свій мундир щиро, він зрісся з їхньою шкурою так, як шинеля з чиновником царя Миколи І. З ненавистю розглядають вони друге покоління (Вапліте Хвильового є тут символом), бо воно мало національний дух суверенного українського народу, а їм саме цього до болю бракує. З упередженням ставляться вони й до четвертого покоління, бо його репрезентанти, мовляв, перескочили перші щаблі цехової драбини і без довголітньої челядницької підготови на різних чиновницьких посадах та соцзамовленнях хочуть стати і вже зараховують себе до письменників. Третє покоління не визнає суверенности літератури й мистецтва, а єдиним критерієм письменницької творчости вважає оцінку «жандарма у палітурках». Співвідповідальність третього покоління за низькопробність сучасної літератури в УРСР така сама, як і авторів книг — «жандармів у палітурках».

Іван Кошелівець не відмічає цього так з притиском у своїй праці, але ми всі, читаючи його «Сучасну літературу в УРСР», повинні усвідомлювати: якщо над українською літературою протягом останніх 40 років висіла сокира російсько-комуністичної догми, то ця сокира не завжди була в руках тільки росіян; якщо ця догма далі висить над шиями українських наймолодших письменників, то це не тільки чужа деспотія. Ні, всупереч протилежним твердженням, цю сокиру тримали і тримають міцно в руках численні українці, які прийняли на себе обов'язок рубати все, що не вкладається в рамки офіційщини, все, що дише духом автономности мистецтва. Якщо сьогодні література в УРСР являє собою переважно колективний лантух соцреалістичних аґіток, серед яких де-де зеленіють пагінці художньоцінної творчости, то це значною мірою вина й самих українців.

Оце тверде слово треба сказати тут, щоб ні в кого не було сумнівів у тому, що українське суспільство усвідомлює свою ситуацію і знає, де і на кому лежить провина. Хто ґрунтовно вивчав двадцяті й тридцяті роки на Україні, той знає, як безглуздо знищували й підрубували сад української культури людці, які хворіли на німецьку недугу «юберорґанізірунґ-ґайст» та намагалися організаційними рамками й різними маніфестами прикрити свої незнання й брак хисту. Компартія — всенівелююча й русифікаторська — часто стояла збоку, дозволяла на лісорубку в українській суверенній культурі, щоб згодом знищити і рубачів. Чимало тих рубачів сьогодні реабілітовано завдяки їхнім однодумцям з третього покоління.

«Мов дика пустеля лежить Україна», — каже в одній з своїх поезій Іван Багряний, і його слово вірно відтворює ситуацію літературної України, хоч сьогодні є там деякі відрадні прояви і здобутки. Іван Кошелівець проходить по цій пустелі крок за кроком і, немов хлібороб дбайливий, піднімає всяку корисну рослину — зів'ялу, зрубану, потоптану чи заціліну, не минає і будяків, показує осоти: він намагається дати об'єктивну оцінку цілого літературного розвитку, а не лише одного його аспекту. Читач може обурюватися з вигляду тієї руїни, його попередній оптимізм щодо становища української літератури в УРСР може на мить заламається, може огорне його чорний розпач, але остаточно його почуття вирівняються і він напевно скаже: принаймні тепер знаю, на чому ми стоїмо!

Бо автор книги «Сучасна література в УРСР» не кидається з крайности в крайність і не захоплюється надміру будь-яким досягненням, не вибухає гнівом публіциста на ви-

гляд руїни, не сіє дефетизму. Він просто хоче зрозуміти всебічно український літературний процес за останніх 45 років і ділиться з читачем думками і висновками. Він навіть силкується зрозуміти ситуацію всіх мистців у мундирах, з каламарними душами включно — себто тими, які зводять українську літературу до ролі «колективного лантуха» мистецької пересічности й недолугости. Бо він свідомий, що «бути українським письменником у совєтчині» насправді є своєрідним героїзмом-«подвижництвом». Адже навіть графомани якоюсь мірою зберігають іскру святого вогню, з якої може колись розгориться українське літературне багаття.

В результаті цього свого зусилля автор дав ряд проникливих аналіз та оцінок. Можна відмічувати його цікаве пояснення двох типів українських письменників — народного та анґажованого Тичини і вселюдського (в мистецькому розумінні) та неанґажованого парнасця Рильського. Нам зокрема промовляє його пояснення, чому немає захалявної літератури в УРСР, бо не віримо, що вона є в росіян, хоча нас переконують у цьому різні журнали поза СРСР. Кожному однак припаде до вподоби одне досягнення автора: що він бачить «цілого слона», а опис його властивостей подає у рамках певної літературно-критичної системи, яка не має нічого спільного з імпресіоністичними базіканнями наших численних індостанських мудреців і не накладає на жодного письменника ніякого мундира; навпаки — дозволяє читачеві зрозуміти суть і місце його творчости. Місце в світі суверенного українського мистецтва.

На книзі Івана Кошелівця такої помітки немає, в тексті того не видно, але своїм підходом і духом вона адресована до всіх: і до українців на еміґрації, і до українців на Україні, і до чужоземців — особливо тих, які приймають позу мудреців з Індостану. А втім усі ми час від часу грішимо цією властивістю і поспішно робимо висновки про ціле на основі знання частини. Тим часом в книзі наочно доведено, що література завжди спроможна відроджуватися всупереч усякому тискові, що вона живе постійно традиційними соками свого народу і деякими, органічно перетвореними в своєму горнилі сторонніми впливами. Якщо таких впливів немає (а література в УРСР розвивається і досі в повній ізоляції від Заходу!), тоді одної днини з'являються молоді поети, прозаїки та критики і самотужки відкривають мистецькі цінності, що їх незалежно було відкрито на іншому кінці світу.

Та що найважливіше: ця книга кладе на поріг нам і нашим землякам відповідальність за українську культуру, за суверенне мистецтво. Тільки від нас самих залежатиме, чи і наскільки туго буде защеплений мундир на українському мистцеві — в УРСР і у вільному українському суспільстві.

Роман РАХМАННИЙ

digitized by ukrbiblioteka.org

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Скандал у Києві, або деще про сучасний радянський антисемітизм

Такого розголосу, як це було в березні цього року, Україна справді вже давно не мала. Про неї заговорили газети, радіостанції і телевізія одночасно і над Темзою та Сеною, і в Америці та Скандінавії, і в Голляндії та Ізраїлі. Заговорили в колах ліберальної буржуазії, християнських демократів, консерваторів, соціялістів, а навіть — і то надзвичайно рішуче — серед комуністів.

Приводом до цього небуденного зацікавлення не був, як можна б було здогадуватися, 150-річний ювілей Т. Шевченка. Наські київські «діячі культури» не подбали або не зуміли подбати на час про гідне міжнародне відзначення цього ювілею. Вся ініціятива в цій справі випала їм дослівно з рук: вони повірили всесоюзним байкам, що, мовляв, дипломатичні представництва СРСР віручать союзну республіку щодо її «окремих культурних запитів» на міжнародній арені. А ці представництва або зробили з Шевченкових роковин малоросійську фарсу, або активно допомогли, щоб світ якнайменше довідався про поета і ще менше про країну та культуру його народу. Якби в Києві існував мініятюрний український парлямент, то його завданням було б перевірити весь провал зовнішньої роботи свого уряду в справі ювілею Шевченка. Зокрема каригідними є занедбання, що мали місце в усіх західніх країнах, і промахи в ЮНЕСКО, де прийнято досить гарні проєкти, які залишилися тільки на папері.

Ото ж березневе зацікавлення Україною не має нічого спільного з ювілеєм Шевченка, бо такого на Заході не було. Про Україну не стало так голосно також і тому, що 26 лютого помер Олександер Архипенко. Культурна відсталість та зацофаність київських апаратників, які викинули ім'я одного з найвидатніших сучасних скульпторів світу з УРЕ, спричинили, що всіляким чорносотенцям на Заході вдалося переконати різних «східніх експертів», мовляв, ... «Росія втратила великого мистця». В цьому контексті слід нагадати, що, наприклад, у Польщі появився тепер біографічний словник письменників, де знайшли місце *всі* автори, не зважаючи на те, чи творять вони на батьківщині, чи на чужині, чи вони «реалісти» або «формалісти» та «абстракціоністи», чи вони «комуністи» або «антикомуністи». Всі дані в цьому словнику написані речево — без будь-яких промовчувань, без пришивання ідеологічних наличок. Що ж? Доба кукурудзоводів у культурі не вміщає в собі людей маштабу Архипенка!

Відкриймо таємницю «березневої популярности» України.

Буйний «український сезон» на Заході завдячуємо антисемітській брошурі Трохима К. Кичка (можливо й антисеміта), який під фірмою науковця написав агітпропську плотавку п. н. «Юдаїзм без прикрас», зловживши при цьому видавництвом колись авторитетної твердині української науки, що тепер фігурує під назвою Академії наук УРСР. Саме цей дослідник кишенькового формату зажив собі за кілька днів міжнародної «слави». Ганебний пасквіль Кичка викликав в усьому світі хвилю обурення та протестів. І цілком слушно. Посипалися резолюції найрізнородніших організацій та інституцій, які боронять права людини, спілок, свободи віровизнання і думки, об'єднань колишніх політв'язнів у концтаборах Гітлера-Гіммлера, заяви непримиренних ворогів усякого расизму та дискримінації.

До цієї протестаційної акції включилися майже всі компартії в країнах Західньої Европи; шведські комуністи схвалили постанову, щоб

Кичка поставити під суд. Ясно, що людина, яка після жахливої трагедії єврейства, вчиненої на ньому гітлерівськими катами, здатна роздувати полум'я ненависти до недостріляних, така людина належить до категорії найнебезпечніших злочинців. Люди типу Кичка та його ідеологічних опікунів не в силі, мабуть, усвідомити, яку шкоду роблять вони своєму суспільству. «Кички» напевно не здають собі справи з того, якими мотивами керується хрущовська партійна верхівка, коли вона концептує або принаймні толерує вибрики антисемітизму. Відомо, що українська підрадянська преса і взагалі громадська думка не сміють доторкати таких справ, як російський великодержавний шовінізм і вигравання ним традиційних національних упереджень, передсудів та пристрастей. Не треба аж підкреслювати, що без відкритої публічної дискусії годі боротися з суспільними неґативними явищами; ці неґативи живуть у тоталітарних державах довше, ніж, наприклад, у країнах, де існує вільний обмін думок.

В країнах того роду, як Україна, де тоталістське управління власної бюрократичної олігархії цілковито залежне від надрядної, центральної імперіяльної олігархії, чужої та ворожої національним інтересам українського народу, становище ще більше ускладнене. Там заникають цілковито будь-які моральні критерії: безликість службовців парується з тупістю підколоніяльних виконавців влади. Люди, яким ласкаво дано кінчик псевдовлади і які з огляду на колоніяльний статус своєї країни, на провінційну глушу та на брак безпосередніх контактів із зовнішнім світом не в силі простежити цілість того чи того явища, легко стають жертвою продуманих обманів та всіляких психоз, і то далеко легше, ніж ті, що живуть у центрі імперії. Додати треба ще велику дозу жахливої мертвоти, яка запанувала в наслідок сталінських, гітлерівських та інших страхіть, які на українській людині залишили свою особливу печать.

Антисемітизм у Східній Европі, а зокрема на Україні, має глибокі історичні та соціяльні корені. А вищез'ясована ситуація є тим допоміжним фактором, яким при відповідній тактиці комуністичної бюрократії консервується або й підсилюється ворожнеча до єврейської меншини на Україні. Антисемітизм ставав зброєю режиму в період важких криз — економічних, політичних, національних. Він був наслідком звироднінння звичаїв після великих воєн, під час революційних подій та інших національних катастроф. У такий час малим і великим демагогам легко сіяти отрую протиєврейської брехні. Але цим далеко не вичерпується питання антисемітизму в умовах хрущовської системи.

Холодно оцінюючи обставини, серед яких народилася брошура Кичка, треба мати на увазі всі складові елементи сьогоднішнього становища на Україні. Інакше «випадок з Кичком» залишиться тим, чим його охристили деякі закордонні критики купані в надто гарячій воді та у власному невігластві — тобто «виявом стихійного українського антисемітизму». Всіх обставин годі проаналізувати, не маючи відповіді на такі питання: хто такий Кичко як «гомо політікус»? Яка його партійна та дослідницька кар'єра? Які випадки продиктували йому потребу полемізувати з юдаїзмом і поширювати наклепи на нього? Що він знає взагалі про євреїв і яке його ставлення до жахливої долі цього народу? І так далі. Ото ж потрібно було б провести відповідні опити та інтерв'ю. Крім цього, треба б знати, хто особисто дав ініціятиву до написання цього пасквілю, хто робив т. зв. наукову рецензію, які інструкції вийшли в цій справі від керівних партійних органів. Цього всього, на жаль, з'ясувати не можна. Тому мусимо обмежитися загальною аналізою становища, в якому такі антисемітські явища можливі.

В широкому розумінні антисемітизм у межах СРСР завжди ще за-

digitized by ukrbiblioteka.org

лишається тим, чим його назвав Фрідріх Енґельс у 1890 році. «Антисемітизм, — писав він, — це прикмета зацофаної культури і тому він виступає тільки в Прусії, Австрії та Росії. Якби тут, в Англії, або в Америці комусь прийшло до голови поширювати антисемітизм, його просто висміяли б».

Що «Росія» (а також і Україна), не зважаючи на «побудований соціялізм» і супутники та кібернетику, залишилася в загальному суспільному розвитку на рівні XIX стол., а то й середновіччя, про те говорить аж надто багато доказів з ділянки культури, мистецтва і побуту.

Це, так би мовити, вихідний пункт, старт, з якого починається і може розгортатися яканебудь антисемітська акція. Зацофаність та недорозвиненість даного суспільства є основною передумовою для вирощування бациль антисемітизму, є тим ґрунтом, на якому ці бацилі можуть живитися, щоб у відповідний момент заатакувати суспільний організм і стати смертельною хворобою для нього. Передреволюційна царська Росія була прикладом клясичного антисемітизму, який, розвинувшися на темноті суспільства, послужив реакційному режимові як інструмент панування, як засіб для часткового відвернення уваги соціяльно експлуатованих і національно поневолених народних мас від центральних кризових питань імперії. Дуже влучно здефініював це Плеханов у 1903 році: «Наш поліційний антисемітизм — це найбільше цинічний вияв того прагнення темних сил, які намагаються загальмувати розвиток політичної свідомости пролетаріяту». В основному дефініція Плеханова все ще дійсна щодо прагнення «темних сил» хрущовської бюрократії вирощувати та посилювати антисемітські настрої.

Колишнє гасло «бей жидов — спасай Россию» мало свою точно визначену державно-політичну функцію. Його метою було гальмувати всі революційні процеси. Про це просто та ясно висловився редактор чорносотенної, українножерної газети «Киевлянин» — Шульґін, який у 1911 році твердив, що «кожна революція в Росії піде по трупах євреїв». До речі, це — той самий Шульґін, якому зять Хрущова Аджубей дає можливість славити «советскую родину» на сторінках «Известий».

Сьогодні, коли бюрократична система радянської імперії опинилася на перехресті безлічі протиріч і не може їх розв'язати, повторюються аналогії з передреволюційних часів. Візьмімо тільки наймаркантніші симптоми криз та протиріч: цілковитий провал аґрарної політики Хрущова, сліпий кут у системі плянування, затяжний конфлікт з Китаєм, опозиція «народно-демократичних» компартій у стилі румунської, суперечність у ставленні до визвольних рухів у колишніх колоніях і в розв'язуванні національного питання в СРСР тощо. Хрущовська президія ЦК КПРС напевно посідає великий вибір засобів, щоб відвертати увагу підрадянських народів від цих внутрішніх і зовнішніх криз. Одним з цих засобів є антисемітизм. На Україні такий засіб має свою досить специфічну вимогу. Тут за стародавнім звичаєм російських держиморд та чорносотенців роздмухуються протиєврейські настрої, щоб український народ та його політичні прагнення скомпромітувати в очах ліберального та волелюбного людства. Як свідчить приклад з Кичком, такий рахунок не зовсім безпідставний. Треба тільки надіятися, що один дурний «хохол» ще не означає, що вся «Хохландія» дурна. Але справа надто небезпечна, щоб продовжувати у жартівливому тоні.

Безпощадний наступ режиму на єврейську культуру, так тісно зв'язану з юдаїзмом, — це на практиці наступ на всіх націоналів, це — заклик до творення «общесоветской культуры» на базі російщення всіх неросіян. З цього повинен здавати собі справу кожний український інтеліґент в УРСР. Бо хто відбирає євреям право на плекання сво-

їх національно-релігійних традицій, той має також погані наміри щодо таких традицій усіх неросіян. А хто серед українців дає себе спіймати на вудку антисемітизму, той по волі чи неволі ріже живе тіло власного народу.

Завдяки своїй незавидній долі впродовж двох тисячоліть євреї виплекали в собі великі здібності: критицизм, аналітичне та абстрактне мислення, працьовитість і почуття реальности. У середині кожної нації вони є тими «дріжджами», без яких «тісто» культури, науки та економіки рости не може. Українській нації такі «дріжджі» потрібні більше, ніж іншим націям, бо в силу історичних обставин наша нація ще відстає від середнього світового рівня. Це є, так би мовити, наш національно-егоїстичний підхід до проблеми антисемітизму і до потреби якнайрішучіше поборювати його вияви серед нас. Але є ще вищий, моральний, критерій поневоленої нації, який наказує нам ні за яких умов не ідентифікуватися з ворогами свободи, з речниками нетолерантности та ворожости щодо євреїв.

Наявність радянського антисемітизму є тільки доказом того, що комуністичному режимові не вдалося інтеґрувати критично наставлений єврейський елемент. Очевидно — це не вина євреїв, але системи. На початку комуністична ідея притягала поважну кількість єврейського населення, зокрема його інтеліґенцію. Омана універсальної концепції без національних, расових та релігійних обмежень, ілюзія щодо небувалих «успіхів суспільних та економічних експериментів» були надто атрактивні, щоб не знайти відповідного відгомону серед упослідженого еврейства. Але розчарування прийшло швидше, ніж можна було сподіватися. Євреї швидко розкусили реакційну суть «нового ладу». Сталінізм прискорив цей процес: всякий інтернаціоналізм розплинувся в імперіяльному морі нового російського чиновництва.

Т. зв. «десталінізація» усунула тільки найкричучіші та найболючіші перерости тоталістської диктатури. Треба сказати, що в колах радянських євреїв прив'язувано до «десталінізації» великі надії. Люди єврейського походження кинулися у вир подій, пробували розвинути ініціятиву, зокрема в ділянці економіки. Тепер заплатою за цю ініціятиву стають драконські судові вироки в процесах проти «господарських шкідників та спекулянтів».

Свідоме протиставлення себе проти режимового антисемітизму вимагає в радянських умовах великої цивільної відваги. Але ризико спротиву не є аж таке велике, щоб українці, яким не чужі ідеали свободи і толерантности, не мали можливости відмежовуватися від таких антисемітських вибриків, як Кичкова брошура. Справжнім способом реакції прихильників пролетарського інтернаціоналізму серед українського робітництва і трудової інтеліґенції проти будь-якого антисемітизму повинна б бути постава, що її вимагав польський революціонер, а пізніше член проводу компартії, Адольф Варський, який у 1903 році писав: «Плян дії мусить полягати в тому, щоб відвернути вістря протиєврейської акції і спрямувати її проти уряду. Для цієї мети треба спрямувати гнів народних мас, підбурюваних антисемітами, проти будинків адміністрації та поліції; нападати на вищих чиновників і дощенту нищити їхні помешкання; бити ґрунтовно тих інтеліґентів, які цькують населення проти євреїв, і розбивати редакції антисемітських газет».

Те, що сказав Варський 60 років тому, стосується також і дійсности у совєтчині.

Парафразуючи кінцеві слова з книжки французького письменника та філософа Жана Поля Сартра про антисемітизм, можна з приводу сумної події в Києві сказати: «Жаден українець не почуватиме себе безпечно, поки один єврей на Україні мусітиме дрижати за своє життя».

Богдан ОСАДЧУК

digitized by ukrbiblioteka.org

Шекспірівські дні в Англії

(Власна кореспонденція «Сучасности»)

(ік) У той час як шекспірівські врочистості в усьому світі відбувано з повним включенням сліпучого ювілейного світла, і зокрема у далекій Москві наш земляк Олександер Левада, виступаючи 23 квітня на ювілейному вечорі у Великому театрі, недвозначно заявив, мовляв, «наша велика країна стала для Шекспіра другою батьківщиною» («Літературна Україна» з 24 квітня 1964), — на першій, тобто, властивій батьківщині Шекспіра чогось подібного не можна було ні почути, ні побачити.

Причина, поза сумнівом, лежить в органічній відразі англійців до будь-якої помпи. Військові паради, святкові шестя у єлисаветинських і стюартівських костюмах, маршові вправи вояків, які несуть варту при королівському палаці, — не помпа. Це заціпенілі з різних часів і стилів, зібрані тепер в одному фокусі системи рухів та жестів. Вони, звичайно, справляють на чужинця химерне, фантастичне враження. Проте, їх виконання побудоване на великій тверезості і, коли завгодно, на чималій дозі свого роду непорушного гумору.

Англієць у поїзді охоче розмовлятиме з вами про Шекспіра. Він почне розмову навіть з власної ініціятиви (леґенда про замкненість, нетовариськість брітанців анічим на брітанській території не стверджується). Але під'їздивши до Стретфорду напередодні святкування, ви ні на одному предметі не могли зауважити, що взавтра тут мають вшановувати пам'ять того, хто стрясав світову сцену ось уже понад триста п'ятдесять років. Ні статуї на площі перед двірцем (бо й самої площі нема), ні світляної реклями, ні плакатів. Назустріч поїздові, що пересік землю, наповнену вінцями й монументальними димарями на будинках, — два панівні компоненти англійського краєвиду, — станція підкочується непомітно, і її не впадаючий в око напис «Стретфорд над Евором» — один із тисяч, не перший і не останній. І мало хто приземлюється з вами з поїзду на перон: двоє-троє.

Щоправда, в самий день святкування з'ясовується, що люди поз'їздилися власними автами. Звичайно ж, перед домом, де народився Шекспір, і перед щойно відкритим люруч з ним модерним Шекспірівським центром, уранці багато народу. Є й репортери, є й телевізійні устаткування. На певну годину з'являється герцоґ Едінбурзький, принц-дружина королеви. Але все дуже просто. Принц, помахавши ручкою, зникає з ґанку, над яким прибито щит із Шекспірівським гербом. Процесія старших міста, почесних гостей і школярів з квітами ще перед тим вирушила до церкви Св. Трійці, де поет лежить похований, і за якийсь час на вулиці зовсім звичайно, як і кожного буденного дня. Можна спокійно, не поспішаючи, рівно дихаючи, оглядати все по черзі, що тільки заманеться.

Оглядати є що. І у Стретфорді, і у Лондоні. Музеї, книгозбірні та ґалерії видобули на світ Божий свої збірки і, розсортувавши їх по численних виставкових залях, зробили приступними для відвідувачів з усього світу. Перводруки в наочній згущеності реконструюють атмосферу книжкового світу, в якому зростав поет. Латинська граматика, з якої міг навчатися Шекспір і яку він, як твердить Бен Джонсон, так і не опановував як слід. Славетний роман Лілі «Евфуес», що вплинув на цілу епоху англійської літератури своїми ускладненими барокковими словесними побудовами, «евфуїзмами». Хроніка Голіншеда і Плутархові життєписи в перекладі Норза — ці книги розгорнено на тих сторінках, де йдеться про місця з історії Макбета і Антонія та Клеопатри, що їх Шекспір особисто близько тримався, писавши свої трагедії. Прикріплені до сторінок

червоні стрілки вказують на ці місця.

Упереміжку з друками рукописи. Лист приятеля, який просить Шекспіра позичити йому тридцять фунтів. Шлюбний контракт. Власноручні підписи Шекспіра на комерційних документах і на заповіті. І писані свідчення театральної діяльности: рахункова книга антрепренера Генсло, де вписано вистави «Генрі VI», назви п'єс, занотовані в державному реєстрі перед їх друком, перерахування вистав, граних при дворі, у спеціяльно веденій для цього книзі.

І тоді самі шекспірівські друки, прижиттєві й посмертні, кварто і фоліо. А також зіставлення друкованих і писаних свідчень, що повідають не тільки про історію створення, а й про розголос творів серед сучасників. Між усім іншим — уся історія «Гамлета», демонстрована на виставці у брітанському музеї в Лондоні: від друкованих згадок у творах Неша та Лоджа про приписуваного Кідові дошекспірівського «Гамлета» (на якому базувалася виставлена тут же на стенді німецька трагедія «Братовбивство»), від відгуку Ґабрієла Гарвея про першу редакцію трагедії Шекспіра, власноручно вписаного на півпорожню сторінку одного видання творів Чосера, до друкованих видань «поганого» кварто 1603 р., ревізованого кварто 1604 р. і поширеного тексту у фоліо 1623 р. Усе наявне, усе тремтить не вивітреними у сторіччях творчим подихом.

Картина розкішно доповнюється живими людськими «мінусами». У щоденнику правозаступника Меннінґема можна прочитати свіжий анекдот про любовну пригоду Шекспіра та колеґи-актора Бербеджа з однією веселою лондонською міщанкою. Багато виставлено рукописні свідчення про конфлікти Марло з поліцією, про дуель Бена Джонсона, про дебоші тодішньої «сердитої» молоді.

На виставках простежується становлення, зміцнення й модифікування традиції: у документах про Шекспіра за наступних епох, за XVIII сторіччя, над яким тяжить імпозантна постать Ґарріка, і аж до наших часів, до шкіців та макетів Креґа і до наймодерніших.

А Стретфорд і околиці повні, знову ж таки, пам'ятників того первісного побуту, в якому це все народилось і з якого вийшло у широкий світ. Двері до будинку, в якому народився Шекспір, відчиняються звичайною клямкою — натискаючи на неї, дістаєш враження, що ти вломлюєшся до скарбниці за допомогою найпримітивнішого інструменту. А нагорі, у самій родильній кімнаті, скло вікна геть пописано автографами, кресленими алмазом. Можна розібрати підписи Волтера Скотта, Карлайла, Еллен Террі. Але тоді вас знову дивно вразить густий гриб солом'яної стріхи на котеджі Анни Гесевей, дружини Шекспірової, у Шоттері, за одну милю від Стретфорду. Автобусом ви можете, проїхавши Ворік, зробити невеличку подорож до руїн оспіваного Волтером Скоттом замка Кенілворз, що належав колись графові Лестерові, фаворитові Єлисавети, і був знищений у громадянській війні за Кромвела.

У Стретфорді має місце особливо цікава виставка, яка буде потім показана в Единбурґу (вимовляється: Едінборо) і в Лондоні. Вона розташована у велетенському наметі, і її ідея полягає у, так би мовити, модерній динамізації шекспірівської творчости. Відвідувач вступає ніби у безконечний, на всі боки розгалужений підземний хід, і вже на самому початку його приголомшує звучання електронної музики з захованих, незримих джерел. Джерела розміщено так, що на певних порогах можна опинитись у схрещенні різних звукових ідей: луни космічних катастроф, підземний гуркіт людської історії, дзизчання модерних зорелетів і — автентичні мелодії народної та культивованої музики єлисаветинських часів. При наближенні до певної закритої кабіни можна почути, як звідти лунає деклямація: тут можна спинитись і слухати один за одним Шекспірові сонети, записані на звуко-

digitized by ukrbiblioteka.org

ву стрічку в добірному мистецькому виконанні.

Так звуковий, як і зоровий образ виставки не відтворювальний, не ілюстративний, а асоціятивний. Нема конкретних відьом з «Макбета» і казкових персонажів із «Сну літньої ночі», а є фантасмогоричні розпливчасті постаті, виконані засобами дадаїстичного і поп-мистецтва: вони символізують стосунок людини до сил природи, який, незалежно від щабля наукового спізнання, завжди носитиме на собі печать остраху та побожности. Нема реальних шекспірівських королів, а є неозорі гробничі нагромадження, фігури яких нагадують тотеми, скитських «баб», архаїчні зображення богів та героїв. Титани стережуть вхід до окремої світлиці, і ці вартові такого розміру, що крізь широко розставлені ноги можна бачити драму, яка у світлиці відограється. Там височить-тронує королева, здовж стіни закаменіло сидять придворці, а на протилежному кінці розпростерлась на землі інша королева, і над нею — голий геній смерти. Долю Марії Стюарт можна вичитати тут лише як один з аспектів сцени, тому що сцена в цілості ховає в собі щось без порівняння осяжніше. Так само й в асоціюванні з фактом страти за бунт колишнього коханця королеви графа Ессекса: статуя королеви понаднатуральної величини, яка тримає перед собою рожеву маску, і те, з чого вона зняла цю маску, не обличчя, а обточений смертю череп.

Поєднання модерних стилів витримане мистецькими організаторами виставки з чуйною послідовністю. Ляндшафти, сцени полювання, народних видовищ, трудів і днів «веселої старої Англії» подано стінописами у примітивізуючій манері Анрі Руссо. Вплив Шаґала знати на варіяціях з темою Ромео та Джульєтти. Психологізація облич, асоційованих з комедій і римських трагедій, носить на собі сліди експресіоністичних відкрить. За органічно поєднувальну ланку править високої мистецької якости фотомонтаж. При тому він, сказати б, підбудовує композиційне право, за яким у сучасне обрамування включено й матеріял історії: рідкісні портрети в оригіналі, рукописи, стародруки, коштовні прикраси. У такому контексті ці речі перестають бути музейною приналежністю, стають компонентами живої сьогоднішньої дійсности, що тремтить і вібрує під звуки дванадцятьтонової музики і стартове рокотання космічних ракет. І при виході з виставки стає зрозуміло, що велика біла людська постать, яка сидить на постаменті і яку при вході було видно тільки зі спини, — не тільки Гамлет, а людина взагалі, наш предок, наш сучасник і наш майбутник, людина в її відвічній конфронтації з всесвітнім колом, в якому вона здобуває перемоги, зривається на берег відчаю і нарешті зливається з гармонією цілого.

І тоді, по виході, знов будень Стретфорду. Міст через тихий Евон. На плесі живі евонські лебеді. Над річкою будова театру. Перед театром, через сквершик, пам'ятник (аж щойно тут): так званий постромантичний стиль, фігура поета на п'єдесталі, по боках чотири головні образи: леді Макбет, Гамлет, принц Гаррі та сер Джон Фалстаф.

Про театральне виконання. На англійському театрі слідна недуга, характеристична для модерного театру взагалі: сплощення, грання на одній ноті, одноманітність інтонації, суцільний хрипкий крик там, де мало б вирувати в усіх ключах море темпераменту. Так, зокрема, у виставці «Макбета», здійсненій цього року лондонським театром «Мермейд», цілковито втрачаються необмежені нюансові можливості шекспірівського тексту. (Сам із себе це дуже цікавий театр, складений з талановитої акторської молоді. До його репертуару в поточному сезоні належить змонтована з автентичних елисаветинсько-якобітських текстів вистава «Хробак та троянда», а також вистава п'єс Шекспірових сучасників: «Трагедії дівчини» Б'юмонта й Флетчера і «Свята черевичника» Деккера. Але театр потребує сильного режисера-

педагога). Тим то з приємністю переживався кожен своєрідний жест, кожен ритмічний вирив з цього механізованого шабльону. Так, багато цікавого було в рисункові ролі Річарда II у стретфордському виконанні Девіда Варнера (а ще характерніший був він в епізодичній ролі мобілізованого Фалстафом на війну в другій частині «Генрі IV»).

В осередкові стретфордських вистав був Г'ю Ґріффітс у ролі Фалстафа в обох частинах хроніки. Цей високо видатний актор (який, до речі, грає у нещодавно вийшлому на екран прекрасному фільмі «Том Джонс» за романом Філдінґа) дає Фалстафа старіючого, Фалстафа поволі вилисаючого. Тим яскравіші всі ті сцени, в яких вириваються назверх кльовнади, пустощі, не вижиті ще до кінця молодощі. Комедійна майстерність цього актора діє на рівному реґістрі і там, де з Фалстафа з-за його боягузтва й хвальковатости сміються інші, і там, де він, гострозорий і гостродумний дід, своєю чергою, сам кпить з інших. Характеристичне, опукле, що мало б врізуватись у зір, у слух і у пам'ять глядачів, пропадає у модерних виставах із-за їхнього шаленого, всенівелюючого темпу. Усе те, що у стретфордських виставах відбувається навколо Фалстафа, дістало такий яскравий вираз саме тому, що для цих випадків тамп примушувано до спину. Так, разюча у своїй спиненості, у своєму повільному розгорті була велика сцена у корчмі другої частини «Генрі IV». Тут було розкішно все: і перший вихід Дол Тіршіт (С'юзен Енджел), розпатланої пародії на великосвітську пані, і хихотлива господиня Квіклі (Пешенс Кольєр), і набурмосено-флегматичний Бардолф (Джон Нормінґтон), і пестощі під музику, і тоді поява декламуючого задаваки Пістола (Пол Гардвік), що своїм пострілом з довгоносого пугача знову вносить темп, але не той механічний, а справжній, продиктований ходом дії.

Вартий ще особливого відзначення Рой Дотріс, актор з феноменальною здатністю до перевтілення. У другій частині «Генрі IV» з нього був суддя Шелло, висушений дідок з голосом кастрата, який тим не менш пророблював вправи з мушкетом несподівано по-молодечому спритно, згадуючи, як він у тому відзначався за днів своєї юности. У першій частині він грав Персі, грав добродушного, вітального сільського шляхтича, грав без найменшого натиску, — що надзвичайно важко для виконавця темпераментного «Жар-Острога». У «Річарді II» Рой Дотріс виконував дві ролі: знову Персі, а перед тим драматичного старого Джона Ґанта: два образи, зрослі з цілковито відмінних зерен.

Дивним робом в Англії за цих днів не відбулось ані однієї суцільно «зіркової» вистави. Джон Ґілґуд, Доналд Волфіт, Алек Ґінес, Ралф Річардсон — ці заслужені у шекспірівських виставах імена були відсутні в цьогорічних програмах. Пітер Брук із своїм транспонованим на театр модерного авангарду «Королем Ліром» якраз на той час подався на ґастролі до країн східньої Европи. Тим то буде зрозуміла ревність Вашого кореспондента, з якою він запопався взяти облогою виставу «Отелло» у лондонському національному театрі (колишній «Олд Вік») з Лоренсом Олів'є, одним з великих сучасного театру, в заголовній ролі.

Це було майже понад людські сили. Перша спроба не повелася. Квитки замовляються за два місяці наперед, і то замовляються так наважено, що каса потім, у день вистави, не дістає жодних зворотів. На щастя, виявилося, що існує ще слабенька можливість ухопити щось із тих сорока квитків на ґалерку, які продаються о десятій ранку в день вистави і по які треба простояти під театром цілу ніч. Це, зрештою, було пророблено (при повній симпатії і підтримці сендвічами та кавою з боку молодих англійських людей, які таборували під театром з тією самою метою). Дві години після того пішло на неуникненний сон, і тоді, у суботу 2 травня, о 2-й год.

digitized by ukrbiblioteka.org

30 хв. пополудні, була вистава.

У ролі Отелло Ваш кореспондент бачив Романицького в українській виставі за режисерським пляном Саксаганського, вірменина Ваґрама Папазяна, грузина Акакія Хораву, Остужева у московському Малому театрі, Абракасова в Охлопкова, Єремеєва у Радлова, Павла Гартмана в Берліні, Яннінґса, Орсона Велза і Сергія Бондарчука у фільмах, — отже, теоретично беручи, міг би судити очима сноба. Для снобізму, однак, не було підстав. Олів'є-Отелло — річ у собі й для себе.

Це виконання складається з дрібних і найдрібніших камінчиків різного кольору й самостійної відтіні з тим, що, як у кожній плянованій за єдиним залізним задумом мозаїці, образ можна сприймати, за вподобою, і у кожному з цих, пильно розгляданих у бінокль, деталях, і в її загальній композиції, в розгортанні широкою дугою її ритму. Розмовляючи, Отелло закочує очі, як це роблять люди темної шкіри. Втягає наперед губи. Стримує грімкість голосу і непомітно христиться, щоб грімкість непотрібно не прорвалася. Підхоплює шлейф дожа, що вже відходить по великій сцені у сенаті, і легко кладе його на руку прислужника. Усмішка його найточніше різьблена і тоді, коли Отелло щиро добродушний, і тоді, коли він добродушність бере за останню греблю на шляху неоминальної повені. У сцені присяги помститись Олів'є ще раз христиться, але падаючи далі навколішки й схиляючи голову наділ, він транспонує вже християнський жест у поганський, в ідолопоклонський. Але якщо Олів'є грає людину певної раси, грає її первісну мисль, її кров, її підсвідомий спогад, то тим виразніше вивищує він те, що в цій людині походить від незіпсованої шляхетности й від незаплямленої людяности. Лінію витримано до кінця, аж до використання картинних рухів і вистатей, які в актора з менш розвиненим смаком правили б за псевдоромантичне або й просто погане театральне позування. І через те коли Олів'є навіть качається по сцені в конвульсіях, він не принижений, не жалюгідний. Він трагічний від початку до кінця: і у хвилинах безжурних, і у мить остаточного очищення пристрастей.

Подорож до Англії цього року цікава й повчальна з багатьох поглядів. Але вона окупилася б повнотою й тоді, коли б не пощастило побачити нічого іншого, крім Ґріффітса-Фалстафа і Олів'є-Отелло.

Стретфорд над Евоном
— Лондон, квітень-травень.

За модернізм — проти модернізму

(З приводу однієї виставки)

Цю статтейку, що заступає рецензію на виставку картин Мирона Левицького, в первісному задумі я думав інакше назвати, а саме: «Добрий день, пане Левицький! Куди Ви прямуєте?!» (Це нагадує назви образів Курбе і Ґоґена „Bonjour, monsieur Courbet", „Bonjour, monsieur Gauguin"), бо Левицького привітати належить, оскільки він, хоча б як гість, на американсько-нью-йоркському ґрунті (він «канадець»), мабуть, «квасно» почуває себе, особливо після відкриття індивідуальної виставки своїх картин у цьому світовому й українському центрі, факт, що навіть найсильніший шлунок може зрушити. Отже в первісному задумі я думав написати обговорення виставки (хоча б формату хронікальної нотатки), але тим часом мені до рук потрапили деякі матеріяли пресових відгуків на цю виставку, а це вплинуло на зміну постанови: поширюю полемічну амплітуду, бо, як виявляється, наші тутешні автори виявили втрату почуття межі між гостинністю і... фаховою речевістю. Я вважаю, що обидві ці речі можна в рамах джентлменства утримати і погодити, не ображаючи, не стаючи вульґарним чи навіть негостинним. Виявляється, що у нас не вірять у можливе погодження цих двох прикмет, і тому, мабуть, виходить велике надуживання в якомусь напрямку — в напрямку гостинности або в напрямку грубости. Очевидно, це є справою смаку: може комусь такі крайності відповідають і подобаються, мені, одначе, вони не смакують.

Левицький виставляв у Нью-Йорку в березні цього року в приміщенні українського літературно-мистецького клюбу. Левицький — це не молодий Бачинський, якого можна пробувати «рятувати» для мистецтва; він вже «скристалізувався», як слушно відмітив у своїй нотатці і у своїй газеті ред. І. Кедрин. Я додаю: скристалізувався він, на жаль, зашвидко. Та про це нижче, в іншому розділі статтейки.

Як виявляється, малярство Левицького викликало загальне визнання, а від деяких наших знавців цього цеху — схвалення. Що ж, з цим воювати не доведеться, бо кожний має право на патент свого смаку для власного вжитку і на творення колекцій в певних експонатів. І так довго, як довго тримається проблема при приватному возі, ми готові на байдуже констатування факту, одначе наші автори і патрони мистецтва такою «їздою» не задовольняються і обов'язково, навіть при найменшій і незначній нагоді, мусять переїхатися по «всесвіту», виявляючи при цьому лише свою дешеву і мало обґрунтовану патріотичну закукуріченість, роздуваючи «національні скарби» просто до неможливих у відношенні до дійсности вимірів. Один наш співрозмовець зауважив, що «наші суспільно-мистецькі провідники вважають чомусь відповідним дурити наш загал і представляти баланс мистецьких досягнень далеко кращим, як він є насправді; здається, що краще було б сказати собі правду і признатися, що у нас справді немає великих досягнень, — тоді проблема мистецького розвитку мала б принаймні реальну базу» (Гуцалюк; з моїх записок з приватних розмов. Ю. С.).

Ми повинні громадитися довкруги національної солідарности, але ми не сміємо заради неї втратити зір і розум. Коли я публікував ряд статтей, який можна вважати не закінченим, що йшли в циклі «Про наших мистців», я мав на увазі подекуди таку національну солідарність; писав критичні статті, щоб привернути увагу нашого читача на цікавішу творчість у нас, з одного боку, з другого — йшлося про критичний, не сліпий, підхід до справи.

digitized by ukrbiblioteka.org

Національність — це феномен сучасности; людське життя на цій плянеті було, є і буде, сказати б, реґульоване певною системою, певним порядком, який людина, оскільки вона має уяву (фантазію), ідеалізує різними гаслами, тобто надає йому глибшого людського змісту — племінного (або родинного), територіяльного, релігійного і т. д., і т. д.; образ сучасного життя заснований на національному мотиві, хоча й він віджиле скоріше чи пізніше, під цю пору людина ще не готова трактувати речі інакше, як саме під кутом цього феномену; і доля людини є запроєктована (морально й етично) в аспекті громадському, доказом чого є теж наша еміґрантщина, що поставила поза рамки звичного життя тисячі людей не з мотивів їхнього особистого рішення, а просто в аспекті колективно-національного призначення, чи пак долі (людина в своєму загалі не любить міняти свою географічну ситуацію, а це теж у великій мірі посприяло поширенню ідеї націоналізму, ідеї національного прийому в порядкуванні людських справ). Думаючи про нові основи життя (політичні основи життя) — не мусимо вже сьогодні драматизувати або перегострювати виринаючий конфлікт, який, мабуть, колись стане актуальним (я маю на увазі іґнорування того, що сьогодні зветься національною спільнотою): активність (творчо-мистецька) на чужинних теренах не мусить заступити наш апетит на подібну активність на терені, який замешкує наша національна громада (т. зв. ґетто). Отож і слушні нарікання на адресу нашого суспільства, бо воно могло б більш інтенсивно цікавитись акціями довкілля і знайомитися з назріваючими проблемами з чужинецьких джерел, щоб повніше розуміти подібні справи у нас, але також і зацікавити його (наше суспільство) цими справами (скажімо, творчости) є теж завданням наших мистців. На жаль, не видно серед цього творчого середовища досить запалу, що мав би запалити інших.

Ті, що позитивно ставляться до культурного життя наших нових країн поселення чи принаймні мають відкриті серця і голови, не виявляють занадто охоти до «просвітянської» роботи; ті, що з завзятістю передвоєнних організаторів кооператив і просвіт продовжують роботу «культурного референта», інформують своїх слухачів (і читачів) лише й лише про менш вдале в культурно-творчих процесах цих народів. Останнє, якесь демонічне скалозубство провінціяла, прилипло до нашого життя, як зараза, що привілася до нас частинно чи не від іґнорантського імперіялізму наших північних сусідів, а частинно дісталася нам від польського шовінізму. Біда ще й у тому, що у нас привикли бачити речі поверхово.

Як виходить з репортажної нотатки в «Свободі», вимоги Ласовського, що відкривав виставку Левицького, до мистецтва цілком малярством цього останнього задоволені. Він визнає за малярством Левицького рацію, констатуючи в задоволені, що він (Левицький) модерніст, проте не має нічого спільного з «бітніцькою філософією» в малярстві. Виходить: Ласовський знає бітніків і їхню філософію; виходить: Ласовський знає Ґрінвіч Віллідж. Я дуже сподіваюся, що воно так, бо хотілось би його поважно трактувати; а якщо дійсно так, якщо він і бітніків знає і їхню філософію і Ґрінвіч Віллідж, значить — він бачив вітрини крамниць цієї нью-йоркської дільниці, бо як маляр (маю на увазі все ще Ласовського) не міг їх не бачити, а якщо бачив вітрини, — то мусів бачити і крам у цих вітринах виставлений (дзбанки, попельнички, тарілки, коробки тощо), а бачачи цей крам мистецької ужитковости, він не міг не побачити декоративні малюнки на них... Саме тут ми при рецензуванні малярства Левицького, який, на думку Кедрина, має «найповажніше місце в історії українського мистецтва». Що з українським мистецтвом не дуже гаразд, — ми знаємо, але в наших сумнівах про вартість і рівень на-

шого мистецтва Кедрин перевищив нас, запевняючи, що масова декоративна манера є вершком українського мистецтва. Малярство Левицького сильно позначене впливом стилізації в т. зв. модерністичній манері, яку саме на певних периферіях кожного більшого або меншого европейського центру узріете, така саме манера запанувала й на Ґрінвіч Віллідж та серед деяких богемістів вчорашнього ґатунку.

Тут таки щось не все в порядку, бож який тут порядок думки може бути, коли наші автори демагогічно поводяться з фактами, просто лише, мабуть, тому (а в це теж хотілось би вірити), щоб догодити гостеві? Та обережно з солодощами, панове, бож від надміру солодкого гість може захворіти!

Але по якомусь часі виникає інша думка: чи дійсно цим авторам про комфорт гостя ідеться, чи просто з них знову заговорила щирість: розуміння мистецтва і приємно полоскотаний смак!? Бо таке мистецтво — вкрай зманірована стилізація — підшивається під «сучасність»: воно є невимовно порожнє і тому може задоволити лише дуже нескладний смак.

Я цілком розумію трудність, якої я нашому гостеві з Канади цими рядками заподіяв, що полягає в неприємності проковтнути цих кілька краплинок цитринового «джусу», особливо після такої маси злацованих цукерок, та без цього імпреза була б неповною. В кожному разі ми не проти Левицького, хоча і не за його мистецтво, навіть коли його модерним називають. Наша постава за модернізм не є поставою фанатика. Модернізм це іншими словами новаторське мистецтво, що стало абсолютним творчим кредо нашого сторіччя, яким свого часу мистецтво всіх творчих мистців було. Ми саме тільки за такий модернізм віддаємо свій голос.

Левицький любить малювати (нечуване спостереження у відношенні до маляра? Зовсім ні: багато малярів задоволяє свій «творчий голод» двома-трьома образками на рік), і це єдиний позитив, який відчути в його малярстві. Чи йому вже пізно почати, як то кажуть, «наново» — я цього не знаю, одначе я не думаю, що йому в якійсь мірі може «пошкодити» попробувати (особливо, коли він вірить Кедрину, який йому вже сильне місце в українському мистецтві створив) нарисувати свіжу форму, створити власний композиційний взір і рисунок, призабути «неовізантику» бітніків, теорію, яка мені здається дуже поплутаною і не вартою уваги. Все ж таки я хочу закінчити цю статтейку ввічливо і в дусі її початку, тому: до допобачення, пане Левицький, до побачення в інших обставинах.

Юрій СОЛОВІЙ

digitized by ukrbiblioteka.org

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Високоповажаний Пане Редакторе!

Я прочитала з увагою і вдоволенням статтю Романа Рахманного п. з. «Запитання на схилі гори» («Сучасність», лютий 1964). Вважаю її добрим початком для розвинення питання про самопізнання української молоді в країнах поселення української еміґрації.

Пізнати саму себе і зформулювати це самопізнання — завдання дуже складне і тяжке для самої молоді; той процес вимагає великого зусилля, глибини і ширини думки. Молоді треба допомогти в цьому ділі. Треба дати їй деякий готовий матеріял. Вишукування того матеріялу та оформлення його в конструктивну систему — серед великої кількости протиріч (зокрема писань на наш час відповідних і писань невідповідних) — це радше завдання для людей середнього віку, а не для молоді, яка щойно здобуває освіту і формує свої погляди на світ.

Зокрема тяжко українській молодій людині в Західньому світі пізнати себе за типових українсько-еміґрантських умов: безперервно повторюваної дешевої шевченкоманії (на сторінках газет і з вічевих трибун), концертоманії, театрально-вокально-танцювальної слабини і взагалі побутовщини низького рівня. Люди середнього віку — з освітою, досвідом і відстоянними думками — звичайно надають тон молоді. Усюди, кожну молодь ведуть у якомусь напрямі люди середнього віку: і шляхом великих ідей, як, наприклад, Корпус миру, і шляхом бізнесових програм у кіні, радіо й телебаченні, так і шляхом знижування ідейного рівня молоді. В українському суспільстві люди середнього віку покищо не виявлялися передовиками ні щодо високого рівня мислення, ні щодо свіжости, ні щодо «світовости». Можливо, моя оцінка дуже гостра, але вона правдива: люди українського середнього віку надто довго «дозрівають», надто помалу вчуваються в життєву дійсність свого оточення, надто обережно переоцінюють свої застарілі погляди й упередження. А тим часом молодь жде виразних і негайних відповідей на пекучі для неї запитання.

Молода людина, яка поставила Романові Рахманному «запитання на схилі гори», насправді репрезентує сотні й тисячі українських молодих людей у Канаді, США, Англії, Франції, Австралії, навіть на Україні. «Українче, спізнай себе самого!» — це життєва вимога і мудрість, це наука; а молодь того всього не робить, вона радше покищо сприймає і обмірковує певні формульовані твердження.

Мені здається, що відповідь, яку дав Роман Рахманний на запитання молодого українця з північно-американського континенту, повинна бути розглянена й насвітлена з різних боків та аспектів різними авторами. Його стаття повинна бути тільки вступом до широкої дискусії на тему сучасної української молоді та її світосприймання. Така дискусія повинна розвинутися особливо на сторінках журнала «Сучасність». У ній повинні взяти участь і читачі, а не тільки автори — продуценти статтей.

Цих декілька моїх думок висловлюю перед редакторами і читачами цього журнала з єдиним бажанням: всією громадою нам треба обговорити справу нашої молоді. Бо якщо ми не висунемо перед нею нової концепції українства, то ми її втратимо. Український народ втрачає кожного дня молодих людей, які не знаходять відповіді на пекучі для них запитання.

М. ГІРНА (Аллістон, Канада)

ЗМІСТ

Борис Олександрів. Вірші до друзів 3

Віктор Некрасов. По обидва боки океану 6

Богдан Кравців. Доля українського шевченкознавця в УРСР 61

Павло Чернов. До національних відносин в УРСР — місто, мова і преса східніх областей . 73

Дарія Ребет. Патріотичні курйози, громадське злочинство і молода сила . . . 90

Марта Богачевська. 1848 рік у Східній Галичині 98

Критика і бібліографія. Чотири покоління мистців у мундирах (Роман Рахманний) . . . 109

Огляди, нотатки. Скандал у Києві, або дещо про сучасний радянський антисемітизм (Богдан Осадчук) — Шекспірівські дні в Англії — За модернізм—проти модернізму (Юрій Соловій) . . 115

Лист до редакції. (М. Гірна) 127

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Арґентіна: **Cooperativa de Credito «Renacimiento» (para «Suchasnist»)**
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: **S. Wasylko**
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: **M. Soroczak**
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Якщо подарунки для рідних в СРСР,
тоді
через LINDEX.
Чому?
Бо LINDEX, як безпосередній представник «Внешпосылторг-у», підтверджує ліцензії самостійно і тому працює швидко та дешево. Ви не потребуєте жадного посередника.
Як Ви собі цього бажаєте: принесіть або самі до нас свої дарункові посилки, або виберіть їх у нашому багатому маґазині.
Ми маємо на складі всі товари!
УВАГА! Радісна вістка!
Тепер є можливість висилати подарунки за вибором адресата!
Через наше бюро Ви посилаєте своїм рідним відповідну суму грошей. Одержувач вишукує собі подарунок у каталозі і на місці отримує те, чого бажає.
Подарунки за вибором надавця!
Крім цього, Ви можете тепер використати поширені можливості щодо дарункових посилок в СРСР за власним вибором.
Для цього не потрібні тепер жадні формулярі!
LINDEX Handelsgesellschaft mbH
8 München 27
Rauchstraße 5
(Tel.: 48 13 75 — 48 16 27 — 48 20 38)

Появилося 5 (79) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за травень 1964

Держава і право — Економіка — Сільське господарство — Транспорт — Молодь — Релігія — Мистецтво — Мова — Преса і видавництва — Шевченківські роковини — Зовнішні справи — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

«...це необхідна настільна книжка для кожного, хто не байдужий до нового періоду українського літературного процесу взагалі, хто хоче знати, як українська інтеліґенція розпачливо намагається знайти спосіб при всяких обставинах продовжувати духову творчість, як у неї виявляється почуття відповідальности за літературу».

О. Жданович («Українське слово»)

«Як рідко котре еміґраційне видання, ця книжка дає вибір найкращого, що створила наша література на рідних землях».

А. Г. Г-ач («Християнський голос»)

«Прочитайте цю збірку, щоб ознайомитися з душами і мисленням своїх творчих земляків „за муром", а врешті, щоб перевірити теж свою душу з мистецької точки зору».

Р. Рахманний («Наша мета»)

Ціна книжки в Німеччині — 10 н.м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР

«У своїй широкозадуманій праці, одинокій того роду в еміґраційній літературі, І. Кошелівець дає ретроспективний огляд розвитку української літератури за понад 45 років встановлення совєтської влади, поділяючи сучасну літературу в УРСР на чотири покоління, почавши від Тичини й Рильського і закінчивши на т. зв. шестидесятниках».

(«Свобода»)

«На еміґраційному книжковому ринку появилася нова праця про сучасну літературу на Україні... Книжка Кошелівця належить до ряду тих писань, яких фахове трактурання спеціяльної матерії рівночасано дуже живо промовляє і до нефахового читача, збуджуючи у нього широку скалю рефлексій і породжуючи дальші зацікавлення заторкненими питаннями».

(Д. Ребет «Український самостійник»)

«Кошелівець ділить нашу літетуру на чотири покоління. У його увагах зустріли ми стільки несподіваних і відкривчих думок (напр., Павло Тичина і Франц Кафка), що не можна їх усіх назвати. Ця книга є книгою трагічною, бо майже на кожній сторінці виявляє, які можливості, які живі течії, яка могутня кількість талантів містилися в кожній ґенерації, і одночасно доводить, як кожного разу ці можливості марнувалися не з вини творців, але в наслідок злочинної політики системи, яка сполучає елементи національно-культурного утиску з боку Москви і диктатури тупих апаратників власного хову».

(Б. Осадчук, «Культура»)

Ціна книжки в Німеччині — 12 н.м., у США — 3,40 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —
Verlag „Sučasnist", 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

digitized by ukrbiblioteka.org